

Expertgruppen för forskning om regional utveckling (ERU)

SOU 1984:1

Ref

Ur KB:s samlingar

Digitaliserad år 2013

National Library
of Sweden

ASPEKTER PÅ REGIONAL PLANERING

8 forskare om regionalpolitik

En forskarrapport

Expertgruppen för forskning om regional utveckling (ERU)

SOU 1984:1

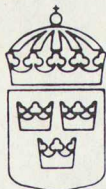
Ref

**SOCIALA
ASPEKTER PÅ
REGIONAL PLANERING**

8 forskare om regionalpolitik

En forskarrapport

Statens offentliga utredningar
1984:1
Industridepartementet

Sociala aspekter på regional planering

8 forskare om regionalpolitik

Expertgruppen för forskning om regional utveckling
(ERU)

Stockholm 1984

Omslag Ad Sum Magnus Gunther

ISBN 91-38-08048-6

ISSN 0375-250X

Liber Tryck Stockholm 1984 304881

Förord

Expertgruppen för forskning om regional utveckling (ERU), skall enligt sina direktiv initiera och samordna forskning på regionalpolitikens område, samt se till att forskningsresultaten blir kända och tillgängliga för beslutsfattare, planerare och andra intressenter.

Detta är den sista rapporten från ERU's tredje forskningsetapp. Hittills har följande rapporter publicerats: "Att främja regional utveckling" (SOU 1978:47, 48), "Industri till Norrbotten" (SOU 1978:68), "Att forma regional framtid" (Publica, Liber Förlag 1978), "Regional arbetsfördelning inom industrin" (SOU 1979:90), "Offentlig verksamhet och regional välfärd" (SOU 1980:6) samt "Samspel för balanserad utveckling i glesbygd" (SOU 1980:47). Rapporterna har utarbetats i arbetsgrupper som studerat olika ämnesområden inom ERU's forskningsprogram.

Föreliggande rapport har utarbetats av en arbetsgrupp, som utvecklat kunskap om regionala förhållanden med hjälp av olika socialt inriktade vetenskapliga ämnen. I arbetsgruppen har ingått professor Bengt G. Rundblad (ordförande), professor Staffan Helmfrid, professor Sigvard Rubenowitz och professor Sune Åkerman. Sekreterare i gruppen har varit Leif Graham. Författarna svarar själva för respektive uppsats i rapporten.

Stockholm den 18 april 1983

Ingvar Ohlsson

Innehåll

1	<i>Inledning</i>	9
	— Bengt G. Rundblad	
2	<i>Sociala aspekter på utveckling — En välfärdsmodell för regional planering</i>	15
	— Leif Grahm	
2.1	Inledning och sammanfattning:	
	Ny syn på välfärdsfrågor inom regionalpolitiken	15
2.2	Välfärd i geografisk fördelning	16
	2.2.1 Regionalpolitik — en tvärssektoriell politik	17
	2.2.2 Välfärdsteori	18
2.3	Modeller för regional planering	19
	2.3.1 Krav på tillämpade modeller	20
	2.3.2 Huvudfrågan: Komponent- eller aspektmodell	20
	2.3.3 Välfärdsmodeller i regional planering i dag	24
	2.3.4 En alternativ välfärdsmodell	27
2.4	Regionala problem i ny belysning:	
	Aspektmodellen tillämpad	29
	2.4.1 Evaluering av regionalpolitiskt stöd till företag	30
	2.4.2 Den regionala problembilden	33
	2.4.3 Helheten — en sammanfattning	42
2.5	Något om användningen av välfärdsanalyser	43
3	<i>Kvalifikationsstrukturens utveckling — effekter på sysselsättning av strukturomvandling</i>	47
	— Sten Axelsson	
3.1	Inledning	47
3.2	Arbetsmarknadens utveckling	48
	3.2.1 Sysselsättningsvolymens utveckling	48
	3.2.2 Arbetsmarknadsproblem	49
3.3	Ett perspektiv för att studera förändringar inom arbetslivet	51
	3.3.1 Arbetsdelningsbegreppet	51
	3.3.2 Teoribakgrund	52
	3.3.3 Kvalifikationsbegrepp och kvalifikationsstrukturer	56
	3.3.4 Hypoteser om arbetets innehållsmässiga förändring	57
	3.3.5 Kvantitativt, kvalitativt — ett resonemang	58

3.4	Empirisk undersökning	59
3.4.1	Några statistiska källor för beskrivning av kvalitativa förändringar på den svenska arbetsmarknaden	59
3.4.2	Tillvägagångssätt och antaganden i denna undersökning	61
3.5	Kvalifikationsstrukturens utveckling	63
3.5.1	Utvecklingen av kvalifikationskrav 1960—1975	63
3.5.2	Det manuella arbetets utveckling 1960—1975	67
3.5.3	Sammanfattning av resultaten	68
3.6	Utveckling av arbetets karaktär och innehåll	70
3.6.1	Beskrivning och synsätt	70
3.6.2	Utvecklingen 1960—1975	72
3.6.3	Sammanfattning	86
3.7	Slutsatser	87
	Litteraturförteckning	89
4	<i>Lokala livsformer och välfärd</i> — Ulla Björnberg, Margareta Bäck-Wiklund	91
4.1	Inledning	91
4.2	Livsform och välfärd	92
4.3	Regional kris och lokal utveckling	93
4.4	Arbetarmännens handlingsutrymme på arbetsmarknaden Kvinnornas handlingsutrymme på arbetsmarknaden	94 96
4.5	Sociala relationer, klass och Ortsstruktur	98
4.6	Sammanfattning och diskussion	99
	Referenslitteratur	103
5	<i>Metodutveckling för kartläggning av psykosociala faktorer att beakta i samband med den regionala utvecklingsplaneringen</i> — Sigvard Rubenowitz	105
5.1	Olika utvecklingsalternativ ur ett välfärds- och välbefinnandeperspektiv	105
5.2	Mått på begreppet välbefinnande	106
5.3	Mått på begreppet välfärd	108
5.4	I förundersökningen ingående delgrupper	108
5.5	Profiler för fyra delgrupper	109
5.6	Kommentarer till sambandsanalyser m. a. p. delskalorna	112
5.7	En specialanalys av en grupp förtidspensionärers välfärd och välbefinnande	118
5.8	Sammanfattning av förundersökningens resultat	122
5.9	Några slutsatser med avseende på beaktande av de berörda individernas välfärd och välbefinnande vid regionala förändringar	123
5.10	Tabellbilaga	125
	Referenser	136
6	<i>Familj och hushåll i ett regionalt perspektiv sedan 1890-talet i Sverige</i> — David Gaunt	137

6.1	Släkten förr och nu	137
6.2	Släktskap i klassperspektiv	138
6.3	Det moderna släktskapssystemet	140
6.4	Hur många släktingar?	141
6.5	Land och stad: en konjunkturhistoria	143
6.6	Hushållsstruktur	145
6.7	Mångfalden i boendeformer	148
	Litteraturförteckning	155
7	<i>Hushållsförändringar som förklaring till flyttningar</i>	
	— Einar Holm, Sture Öberg	157
7.1	Syfte	157
7.2	Individuella och strukturella flyttningsoresaker	157
	7.2.1 Ekonomin som flyttningssystem	157
	7.2.2 Produktionssystemet som flyttningssystem	158
7.3	Flyttningsoresaker via empirisk generalisering	159
7.4	Tidsgeografisk flyttninglära	160
	7.4.1 Utgångspunkter	161
	7.4.2 Familjen som kulturnorm	161
	7.4.3 Hushållsförändringar som flyttningssystem	162
	7.4.4 Intentioner, möjligheter och legitimitet	163
7.5	Tvårsnittslivet	164
	7.5.1 Medflyttningar	164
	7.5.2 Flyttning från föräldrahemmet	165
	7.5.3 Samboendeflyttningar	165
	7.5.4 Flyttningar på grund av ändrad familjestorlek	167
	7.5.5 Verksamhetsförändringar som flyttningssystem	167
	7.5.6 Bostadskarriär-flyttningar	169
7.6	Perspektiv på hushållsbetingad omflyttning	169
	7.6.1 Hushållsförändringar som flyttningssystem i ett livsperspektiv	169
	7.6.2 Hushållsförändringar som flyttningssystem i ett tidsperspektiv	171
	7.6.3 Hushållsförändringar som flyttningssystem i ett rumsperspektiv	172
7.7	Varför överbetonas arbetsmarknadens inverkan på omflyttningen?	172
7.8	Spekulationer kring omflyttning och politik	175
	7.8.1 Utbildningspolitik och omflyttning	175
	7.8.2 Sysselsättningspolitik och omflyttning	176
	7.8.3 Bostadspolitik och omflyttning	178
	7.8.4 Regionalpolitik och omflyttning	179
	Litteraturförteckning	180
8	<i>Hushåll och hushållning — om vardag och historia i samhällslivet</i>	183
	— Erik Wallin	
8.1	Inledning	183
8.2	Den irrationella hushållssektorn	185

8.3	Argument för en ny hushållningslära	188
8.4	Hushåll och samhällen	192
8.5	Skiss till en sfär-hushållning	194
8.6	Samhällets utvecklingsinriktning	199
8.7	Avslutning	205
	Litteraturreferenser	207

1 Inledning

av Bengt G. Rundblad

Med en viss historisk regelbundenhet upprepas budskapet om att ekonomisk tillväxt ej är detsamma som välfärdsökning, ekonomisk omsättning (BNP) än mindre. Försvararna av ett mer ekonomiskt synsätt brukar acceptera denna kritik och istället tala om ekonomisk tillväxt som en nödvändig — men ej tillräcklig — förutsättning för välfärdsökning.

Förra gången kritiken tog rejäl fart i samhällsdebatten var i anknäpning till 1970 års långtidsutredning.¹ Debatten stimulerades av de första rapporterna från den år 1965 tillsatta Låginkomstutredningen, som visade att den stabila tillväxten i landets ekonomi inte fördelades på det sätt som många etablerade politiker trott. I stället var den allmänna standardökningen i samhället förbunden med betydande välståndsklyftor.

1980-talet kännetecknas av krisdiskussioner och krisen definieras främst som ekonomisk. Alla inser naturligtvis att den "ekonomiska krisen" också har negativa sociala konsekvenser. Men med samma logik som dessa problem uppstår på grund av en stagnerande ekonomi hävdas att de sociala problemen endast kan avhjälpas med en växande ekonomi, som betraktas som själva motorn i utvecklingen. På regionalpolitikens område innebär detta en inriktning av politiken mot "strukturpolitik" och "industripolitik". Risken är stor att man faller tillbaka i synsättet att ekonomisk tillväxt är en tillräcklig indikator på välfärdsökning.

I stället är det naturligtvis så att det i nedgångstider är speciellt angeläget att urskilja sociala problem och diskutera fördelningsfrågor. De ekonomiska åtgärder som krävs för att föra olika landsdelar ut ur den nuvarande krisen är vidare inbäddade i en social och kulturell infrastruktur som också måste uppmärksammas i regionalpolitiken. Länsplanering och regionalpolitik i allmänhet har dock hittills i sin inriktning huvudsakligen varit präglade av ekonomiskt-geografiskt orienterade analysmodeller, vilket varit naturligt under regionalpolitikens uppbyggnadsfas. Inom ERU har det därför också funnits önskemål om att pröva fruktbarheten hos nya infallsvinklar på regionalpolitiken. Avsikten var att pröva på vilket sätt bl a beteendevetenskaplig och humanistisk forskning skulle kunna bidra till regionalpolitikens utformning genom att komplettera eller förändra de förutsättningar som skapats genom den tidigare disciplinära förankringen.

Därför tillsattes 1976 en forskargrupp inom ERU, senare benämnd "Hushållens levnadssätt — lokala förutsättningar och värderingar", be-

¹ Se bl a Burstedt m. fl.: *Sociala mål i samhällsplaneringen*. Prisma 1971.

stående av forskare med kompetens inom bl. a. geografi, historia, psykologi och sociologi. Avsikten var att gruppen skulle ägna stort intresse åt metodfrågor på så sätt att nya typer av studier skulle prövas med inriktning mot bl. a. kvalitativa frågeställningar och utnyttjande av s. k. mjuka data insamlade med hjälp av intervjuer och observationer samt bearbetningar av historiskt källmaterial.

Den relativt okonventionella kunskap som gruppen på detta sätt sökte generera har främst syftat till att stimulera till debatt och nytänkande kring regionalpolitiska frågeställningar. Arbetet inom gruppen har därför också bedrivits utåtriktat och i samarbete med andra organ, både forskningsinstitutioner och myndigheter, med direkt eller indirekt koppling till regionalpolitiska frågor. Dessa arbetsformer har även inneburit att resultaten av gruppens arbete kommit att publiceras i många andra former än i regelrätta ERU-betänkanden.²

I det politiska läge, som diskuteras ovan, har det dock befunnits angeläget att sammanfatta några av erfarenheterna av gruppens arbete för att mera konkret visa vilken typ av kunskap som kan ses som angelägen för att förnya synen på regionalpolitiken. Vi har därför i denna rapport från ERU ställt samman några centrala bidrag från gruppens verksamhet, vilka får illustrera den typ av kunskapsutveckling gruppen arbetat med. Leif Gramh, som också varit gruppens sekreterare, har dessutom bidragit med en uppsats, som sammanfattar mycket av erfarenheterna inom gruppen men som också visar det sätt på vilket dessa erfarenheter kan användas inom regionalpolitiken.

De olika bidragen tar alla sin utgångspunkt i centrala regionalpolitiska frågeställningar även om dessa inte formulerats på det sätt som planeringen utformats. Det utmärkande för bidragen är också ett ifrågasättande av "konventionella sanningar" i diskussionen om regionalpolitiken och dess utformning.

Sten Axelsson betonar i sin uppsats "Kvalifikationsstrukturens utveckling" behovet av mer kvalitativt inriktad analys, i detta fall när det gäller de krav och därmed de arbetsvillkor som yrkeslivet ställer. Det räcker inte att i den regionala planeringen enbart räkna antalet arbetstillfällen. Vi måste också veta vilken kvalifikationsstruktur dessa arbeten representerar. Det är ju fullt möjligt att över en tidsperiod hålla antalet arbetstillfällen konstant eller t. o. m. öka antalet i en region men att det samtidigt inträffar en kvalifikationssänkning, en utarmning av jobben, bland stora grupper av de yrkesverksamma. Att inte detta problem uppmärksammats i större utsträckning sammanhänger med svårigheterna att mäta förändringar i kvalifikationer och Sten Axelssons uppsats ger även här ett metodologiskt bidrag.

Ulla Björnberg och Margareta Bäck-Wiklund är två av författarna till forskningsrapporten "Livsformer i en region" och i sin uppsats "Lokala livsformer och välfärd" sammanfattar de en del av de teoretiska utgångspunkterna samt implikationerna av studiens resultat för den regionala planeringen. Gångse kunskapsunderlag i samhällsplaneringen består ofta av befolkningsstatistik, dvs. individerna sammanförs i aggregat. Däremot ges sällan en helhetsbild av människors levnadsvillkor, dvs. hur vardagslivet faktiskt ter sig för enskilda familjer. Det var för att

² Se bl. a.:

Björnberg, U, Bäck-Wiklund, M, Lindfors, H, Nilsson, A: *Livsformer i en region. En jämförande analys av livsformer och samhällsliv i 1970-talets Sverige*. Liber, Kungälv 1980.

Björnberg, U: *Livsform och samhällsliv som välfärd. En presentation av forskning om lokala levnadsförhållanden*. Kompendiet, Lindome 1980 (akad. avh.).

Gramh, L: "Om rationell planering för sociala mål" i *Framtid i Norrbotten*. Socialstyrelsen och länsstyrelsen i Norrbotten län 1978.

Rundblad, B: *Leva i Norden*. NordREFO 1978:3.

Wallin, E: *Vardagslivets generativa grammatik*. Liber, Malmö 1980 (akad. avh.).

utarbete ett planeringsunderlag med en sådan helhetssyn som begreppet livsform introducerades för att beskriva det regelbundna mönstret av handlingar hos grupper med gemensamma materiella villkor i samhället. Framväxten av varierande livsformer i olika samhällsklasser och ortstyper inom regionen kan sedan beskrivas och implikationerna för välfärden av olika livsformer analyseras.

David Gaunt arbetar i sin uppsats "Familj och hushåll" med ett historiskt material för att bl. a. belysa hur betydelsen av släktskap utvecklats genom tiderna för olika samhällsskikt. Han kommer därvid till den kanske överraskande slutsatsen, att betingelserna för släktkontakter i form av t. ex. samtidigt överlevande föräldrar och vuxna barn aldrig varit så gynnsamma som nu. Orsaken till detta är naturligtvis den ökande medellivslängden. Han belyser också i sin uppsats variationerna i levnadsvillkor under slutet av förra seklet för olika arbetargrupper i Sverige. Även hans uppsats kommer därigenom att belysa betydelsen av ett helhetsperspektiv på människors levnadsvillkor.

Einar Holm och *Sture Öberg* behandlar i sin uppsats "Hushållsförändringar som förklaring till flyttningar" det ofta förbisedda förhållandet, att de flesta flyttningar i vårt samhälle är förorsakade av hushållsförändringar. Man flyttar t. ex. ofta i samband med giftermål och skilsmässa samt byter bostad i samband med att familjestorleken förändras. Även övergång från utbildning till arbetsliv implicerar ofta byte av bostadsort. Författarna finner därför att arbetsmarknadens inverkan på omflyttningen tenderar att överbetonas. I stället måste i t. ex. regionalpolitiken större hänsyn tas till de insatta åtgärdernas effekter på hushåll och familjebildning. På detta sätt kommer även denna uppsats att passa in i vårt tema med ifrågasättanden av den konventionella visdomen på regionalpolitikens område, speciellt då tendensen till ensidigt sektorstänkande.

Sigvard Rubenowitz tar i sin uppsats "Metodutveckling för kartläggning av psykosociala faktorer att beakta i samband med den regionala utvecklingsplaneringen" upp problemet med att utnyttja kunskap om människans välfärd och välbefinnande som planeringsunderlag. Trots att alla regionalpolitiska åtgärder ytterst syftar till att förbättra välfärden och välbefinnandet för den enskilde individen, tenderar välbefinnandeaspekterna att bli satta på undantag som planeringsunderlag, sannolikt huvudsakligen på grund av att man inom planeringen upplevt sig stå inför svåra mätproblem beträffande dessa aspekter. Han har därför utvecklat mätinstrument för välfärd och välbefinnande och i en förundersökning prövat instrumenten på några mindre grupper. Resultaten av denna förstudie synes så lovande, att det skulle vara intressant att pröva instrumenten på en större, representativ grupp som ett steg på vägen mot utvecklandet av ett psykosocialt räkenskapssystem som ett komplement till det ekonomiska.

Även *Erik Wallin* behandlar i sin uppsats "Hushåll och hushållning" behovet av andra räkenskapssystem än de ekonomiska. Penninghushållningen är i själva verket bara en typ av hushållning vid sidan av t. ex. energihushållning, vattenhushållning, markhushållning och person-tids-hushållning. I stället för att omtolka övriga resursflöden i termer av penningflöden borde vi kanske göra det omvända: utveckla en teori för

allmänna resursflöden och omtolka penningflöden i termer av dessa. Utifrån Maslows modell över de grundläggande behoven utvecklas vidare i uppsatsen vilka "hus" som måste "hållas" i samband med behovstillfredsställelsen, nämligen de biologiska kropparna (föda), de territoriella reviren (trygghet), de sexuella människorna (kärlek), de sociala personerna (anseende) och de psykiska själarna (självaktualisering). Författarens skiss till en ny hushållningslära, som här endast kunnat antydvas, visar att det endast finns svaga och indirekta kopplingar mellan mänsklig behovstillfredsställelse och de materiella resursernas omfattning och omsättning. Varken kärlek eller anseende kan tillgodoses genom förvärv av handelsvaror.

Erik Wallins uppsats utgör en form av utopisk framtidsanalys som skiljer den från de övriga, mera jordnära uppsatserna. Detta utopiska drag samt hans förkärlek för ordlekar kan dock inte skymma att budskapet i hans uppsats faller väl in i vårt tema av ifrågasättanden.

Leif Grahm slutligen söker i sitt bidrag binda ihop samtliga trådar i en bred välfärdsteoretisk modell. Han ifrågasätter i sitt bidrag fruktbarheten i välfärdsarteringar utifrån enkla komponentmodeller.

I stället föreslår han att dessa kompletteras med en s. k. aspektmodell. Denna modell visar hur den relativt okonventionella kunskapen skall kunna användas i planeringen. För att få en rimlig helhetsuppfattning av situationen skall nämligen enligt modellen varje åtgärd eller form av förändring bedömas utifrån flera aspekter och detta kräver bredare kunskap av den typ de ovan refererade bidragen diskuterar. Enkla sifferserier är sålunda helt otillräckliga i förhållande till de problem politiken avses påverka. Istället kommer analytisk förståelse, processinriktad kunskap, mjuka data etc. att uppfattas som självklara inslag i planeringsprocessen.

Naturligtvis är det fallet i dagens planering att man endast låter kvantitativa data representera en liten del av verkligheten. Den totala verklighetsuppfattningen bygger på många andra informations- och kunskapskällor. Beslut fattas i princip alltid efter "sunt förnuft" eller "gott omdöme" och inte på basis av någon enkel sifferserie.

Aspektmodellens budskap kan sägas vara att detta är legitimt. Särskilt i kristider tenderar dock generösa uttalanden om betydelsen av sociala och kulturella faktorer att få ge vika för "ekonomiska realiteter" eller "hårda fakta". Det är här som aspektmodellen blir viktig genom att ange ett teoretiskt grundat synsätt för användning av annan kunskap än den som traditionellt brukar tillföras den regionalpolitiska planeringen.

Detta innebär inte att vi skall sluta samla in data om arbete, boende och service, det som varit de viktigaste välfärdskomponenterna i hittillsvarande regionalpolitiska planering i Sverige. Poängen är snarare att aspektmodellen skapar nya sammanhang, i vilka betydelsen av dessa komponenter och andra data kan tolkas.

Arbetsgruppen "Hushållens levnadssätt" inledde sitt arbete under en period då regionalpolitiken ännu sågs som ett instrument för geografisk fördelning av det överskott som ekonomin producerar. Fördelningsfrågor och välfärdsfrågor hörde naturligt samman. De gynnsamma ekonomiska betingelserna betydde ett politiskt klimat som gärna tillät breda

sociala och humanistiska tankegångar, vilket satte sin prägel på gruppens arbete.

När gruppen avslutar sitt arbete har situationen svängt. Fördelningspolitiken tonas ned i ett samhälle som tvingas diskutera kriser i allt fler sammanhang. Den sociala synen snävas in. Regionalpolitiken får ett minskat utrymme i förhållande till politik som anses mer direkt resurs-genererande.

Förändringarna i betingelserna för gruppens arbete har dock inte gjort de tankegångar som presenteras i gruppens slutrapport mindre angelägna — tvärt om. Som framhållits inledningsvis är det i nedgångstider särskilt angeläget att beakta svaga grupper eller utsatta regioners problem, eftersom dessa tenderar att komma i kläm i ett mera restriktivt ekonomiskt klimat. Risken är också stor att en politik som avser att skapa resurser i en sektor samtidigt skapar problem i andra sektorer.

Därför är behovet under sådana tider särskilt stort av kunskap för att avgöra om sektoriella synsätt och enskilda åtgärder har de välfärdseffekter som ofta antages. Den välfärdsmodell gruppen presenterar avser genom sin inriktning mot en förståelse av människors hela situation att vara ett instrument för sådana avgöranden i regionalpolitiska sammanhang. I denna bredare förståelse ingår också den ofta förbisedda kunskap som de olika uppsatserna representerar.

2 Sociala aspekter på utveckling

— En välfärdsmodell för regional planering

av Leif Gramh

2.1 Inledning och sammanfattning: Ny syn på välfärdsfrågor inom regionalpolitiken

Regionalpolitiken har under sin framväxt i Sverige allt mer utvecklats mot en politik för geografisk fördelning av välfärd. En uppsättning åtgärder har efter hand utvecklats, där ekonomiskt stöd till näringslivet i eftersatta regioner och en jämn fördelning av den samhällsservice som erbjuds genom offentlig sektor spelat en allt större roll.

Välfärdspolitik brukar uttydas i termer av att man bedriver tvärsektoriell politik. I *princip* utgår man från det geografiska territoriet och beaktar samtliga sektorsorgans funktioner och deras betydelse för befolkningen inom området. I *praktiken* har de avsedda effekterna från de åtgärder som användes kommit att definiera välfärdens innehåll.

När man på olika sätt stöder näringslivet inom utpekade stödområden vet man således att målområdet "sysselsättning" påverkas. Men hur påverkas levnadssättet i övrigt? Ökar välbefinnandet? Påverkas familjesplittringen? Denna senare typ av frågor besvaras sällan i den politiska debatten. Ej heller forskningen på området brukar ha ambitionen att ge någon bred bild av tänkbara konsekvenser utanför de direkt avsedda.

Normalt sett utvärderas effekter av stödet till industrin endast utifrån den grad verksamheternas ekonomi och sysselsättning påverkas. Ekonomiska åtgärder utvärderas i ekonomiska effekter. Sociala åtgärder i sociala effekter. Detta sätt att tänka refereras i rapporten till den levnadsvillkorsforskning som kallas *komponenttänkande*, och den planering som kallas *sektorsplanering*.

Som ett centralt instrument inom regionalpolitiken framstår länsplaneringen. Verksamheten inom denna institution skall enligt intentionerna vara sektorssamordnande, eller åtminstone sektorsövergripande. Att jämföra välfärdens utveckling inom olika regioner utifrån det sammanlagda tillståndet för ett antal komponenter/sektorer kan utgöra en relativt ofruktbar utgångspunkt, kommer att hävdas i denna rapport. Ett mera fruktbart alternativ föreslås.

Rapporten kan sägas ha två huvudbudskap. För det första försöker rapporten visa att en s. k. *aspektmodell* på ett mera fruktbart sätt än en s. k. komponentmodell tecknar människors hela situation, dvs välfärden. För det andra argumenteras för att tre aspekter, vilka kommer att preciseras i rapporten, bättre än andra beskriver välfärden.

Rapporten är disponerad ungefär enligt följande: Inledningsvis diskuteras innebörden av att regionalpolitiken är en tvärsektoriell politik. Att detta innebär välfärdspolitik i bred bemärkelse är de flesta överens om. Att detta i sin tur kräver en helhetsbedömning av människors situation är inte lika självklart.

Därefter reses den centrala frågan om en komponent — eller aspektmodell bäst

fångar helheten. Logiska skäl talar för den senare. En funktionalistisk aspektmodell, som skisserar fundamentala villkor för regioners överlevnad, användes för att visa vad en aspektmodell är. Denna utgör dock endast ett pedagogiskt exempel. Med regional välfärd kommer i den fortsatta framställningen att avses mycket mer än överlevnad.

Den diskussion som följer om hur man skall välja ut de fundamentala aspekterna för regional planering inledes med genomgång av den svenska länsplaneringens välfärdsmodell. En kartering av välfärden i Sverige med utgångspunkt från denna visar ungefär *samma* utbredning som en ad hoc-kartering av ofärd. Med ofärd avses då brottslighet, dödlighet, alkoholism, könssjukdomar och förekomsten av schizofreni. Kravet på teoretisk grund för aspektvalet blir uppenbart.

Med utgångspunkt i två auktoritativa författares översikter av forskningsfältet från olika teoretiska utgångspunkter, görs sedan en syntes av dessa i form av en tre-aspektmodell. "Resurser och deras fördelning", "sociala relationer" och "arbetsdelning" bör tillsammans kunna utgöra en välfärdsmodell, som svarar mot planeringens krav på enkelhet, översikt och systematik.

Ett försök till tillämpning av modellen genom att söka utvärdera *betydelsen* av regionalpolitiskt stöd göres. Skillnaden gentemot mera traditionella *effektanalyser* med anknytning till komponenttänkande framhålles. Exempel visar sålunda att stöd till näringslivet ger upphov till ett antal nya arbetsplatser. Detta kan förutom ökad sysselsättning också betyda att arbetsdelningen påverkas, t. ex. genom att yrkesstrukturen polariseras. Skillnaden mellan dem som har goda och dåliga jobb blir större. Nyrekryteringen sker också under betydande omsättning på lokala arbetsmarknader, vilket påverkar de sociala relationerna.

Aspektmodellen lämpar sig inte enbart för utvärdering av givna åtgärder. Även vid allmän *problemformulering* är den användbar. Exempel söker visa på skillnader mellan den gängse problembild som erhålles genom länsplaneringens välfärdsmodell, och den problemuppfattning som skapas genom användning av aspektmodellens synsätt. I stället för att ensidigt fokusera diskussionen kring arbete på kvantitativa förhållanden poängteras vikten av att arbetsinnehållet, dvs. de kvalitativa frågorna, också måste in i problemformuleringarna. I stället för att diskutera boendets närhet till olika former av service problematiseras frågor kring befolkningens mobilisering och värdet av ett levande kulturlandskap. I stället för att diskutera service behandlas omsorg, där förhållanden mellan människor i bred bemärkelse innefattas.

Den nya typen av problemformuleringar bör leda till andra eller ytterligare åtgärder inom regionalpolitiken: Om den i regionalpolitiken så centrala målsättningen om jämställdhet mellan män och kvinnor ses i ett kvantitativt perspektiv har utjämnningen gått mycket långt. Om man studerar frågan ur ett kvalitativt — så har skillnaderna ökat! — Kanske är det just vid problemformulering som aspektmodellen har sin mest fruktbara användning. Denna tes bygger på en relativt ovanlig uppfattning om vad "användning" är för något. Några korta reflexioner om förhållandet avslutar rapporten.

2.2 Välfärd i geografisk fördelning

Politik inom ett enskilt problemområde, t. ex. trafikplanering, är definerad utifrån funktionella utgångspunkter. Transport- och kommunikationsfunktionen skall påverkas enligt politiska målsättningar.

Regionalpolitiken tar inte utgångspunkten i enskilda funktioner, utan i stället i det geografiska området. Med en sådan territoriell utgångs-

punkt söker man sedan i princip att behandla samtliga politikområden. I stället för att var för sig söka förbättra enskilda områden för människorna, trafik, barnomsorg, utbildning etc. söker man påverka helhetsbilden i det givna området. Denna typ av politik är den som med rimligaste innebörden i termen kan benämnas välfärdspolitik.

Innan förslag till konkreta modeller för den regionala planeringen framlägges behövs en liten exkurs kring de förutsättningar de är baserade på. Först behandlas frågan om innebörden av tvärsektoriell politik, och vad detta betyder i termer av välfärdspolitik. Därefter diskuteras de teoretiska utgångspunkterna för en välfärdspolitik.

2.2.1 Regionalpolitiken och tvärsektoriell planering

I många sammanhang slås regionalpolitikens tvärsektoriella karaktär fast. Den finns på olika sätt återgiven i propositioner, men hävdas framför allt i den regionalpolitiska diskussionen. En av länsplaneringens viktigaste uppgifter består i att göra sektorövergripande analyser, s. k. sektorssamordning, brukar man framhålla.

Innebörden av en tvärsektoriell politik är dock inte helt klar. I den regionalpolitiska diskussionen kan flera varianter urskiljas. Tre principiellt olika skall skisseras här:

- "Regional sektorsamordningspolitik". I detta exempel väljes utgångspunkten i regionen, där man finner ett problem som är större än alla andra: Sysselsättningen anses för låg för medelålders, manuellt arbetande män. Problemet kan i princip angripas genom att man med resurser som tas från omsorgssektorn skapar nya jobb i anläggningsarbete. Avvägningen göres alltså här *mellan* sektorerna. Den tvärsektoriella bedömningen göres dock under hänsyn till nationella restriktioner av fördelningspolitisk karaktär.
- "Sektoriell regionalpolitik". Ett vanligt förhållande är att omsorgssektorn, kommunikationssektorn, och varje annan sektor var för sig gör regionala bedömningar. Hänsyn till dessa tas endast i sektorns egen planering. Utgångspunkten är här i princip korporativ, där även andra tunga organ i samhället utanför de statliga sektorerna var för sig är med och söker påverka den regionala utvecklingen enligt sina intressen.
- "Federativ regionalpolitik". Gentemot varandra relativt politiskt oberoende regioner bedriver var för sig en sektoriell eller annan planering, helt efter egna intentioner och förutsättningar. I någon extrem variant kan denna typ karaktäriseras som självtillitsorienterad.

Vilken av de tre typerna man avsett när man diskuterar tvärsektoriell politik har varierat över tiden. Tidigt sattes i politiken höga ambitioner, där avsikten var att söka åstadkomma övergripande planer regionsvis, där sektorerna skulle underordnas regionala målsättningar. Verkligheten har senare visat att det var svårt att komma förbi informationsstadiet, beskrivningen av förhållandena i regionerna, till det verkliga samordningsstadiet. Sektorerna är som regel så starka politiska enheter att deras

egna målsättningar sätts före regionalpolitiska. det finns också skäl att tro att sektorernas autonomi efter hand har stärkts.¹

En glidning mot den andra varianten har därför blivit naturlig: Regionalpolitiken används som instrument att infiltrera sektorernas verksamhet, för att större uppmärksamhet skall ägnas åt regionala frågor.

Den tredje varianten har ibland förts till torgs i olika missnöjesdiskussioner, där man hävdar att periferins intressen behandlats på ett orimligt sätt i den statliga fördelningen mellan regioner. Kritiken av kritiken har hävdar att det rör sig om separatistiska strävanden. Intressant är också att notera släktskapen med senare tiders diskussioner. "Byråkratiska frizoner" och andra organisatoriska arrangemang på länsnivå har föreslagits för att skapa villkor för oberoende av den centrala planeringen och de traditionella sektorslösningarna. En viss närhet till de federativa tankesätten finns, även om man hittills endast har diskuterat partiella lösningar.

Två typer av egenskaper bör finnas hos regionalpolitiken, om denna skall vara en reell tvärsektorspolitik. dessa kan sägas existera övergripande de tre varianterna som diskuterats ovan.

Den första utgår från att regionalpolitik i grunden alltid måste vara en geografisk fördelningspolitik. Om den regionala utjämningen, t. ex. av inkomster eller boendestandard, sker i konflikt t. ex. social fördelningspolitik, så prioriteras alltid den förra. I verkligheten finns tendenser till den här antydda målkonflikten inbyggda i olika regionalpolitiska medel. Utveckling av regioner sker bl. a. genom satsningar i livskraftiga delar av näringslivet i perifera regioner. Starka sociala grupper i dessa regioner har som regel lättare att tillgodogöra sig effekter av detta än de svaga.

Den andra grundläggande egenskapen ligger i att man behandlar de i regionen boende människornas *hela situation*, dvs. den samtidiga effekten av samtliga sektorer och andra förhållandens inverkan. Ekonomisk politik behandlar t. ex. endast en aspekt av människans liv, även om den i sin tur påverkar många andra livssfärer. Ekonomisk politik kan alltså ur denna innehållsliga synpunkt inte beaktas som välfärdspolitik på samma sätt som den sektorsövergripande regionalpolitiken. Inte heller socialpolitiken kan betraktas som en välfärdspolitik i regionalpolitikens *offensiva* bemärkelse. Socialpolitiken är defensiv i så måtto att den huvudsakligen inriktas på eftersatta grupperns behov, eller eftersatta områden för hela befolkningen.

Som regel råder konsensus om uppfattningen att regionalpolitik är tvärsektoriell politik. Här har alltså nu också hävdats att detta med nödvändighet innebär att man skall syssla med välfärdsfrågor i regional fördelning. Välfärdsteori blir grundläggande för regionalpolitiska tankesätt. En mycket kort exposé av teoribildningen på området får avsluta avsnittet.

¹ Norska maktredningen dokumenterar detta som ett generellt fenomen i moderna samhällen, se t. ex. NOU 1982:3, Maktredningens slutrapport.

2.2.2 Välfärdsteori

Sammanställningar och evaluering av olika välfärdsteoretiska angreppssätt har gjorts av många forskare. Sten Johansson diskuterade t. ex. i den numera klassiska "Om levnadsnivåutredningen" (1970), skillnaderna

mellan de behovsteoretiska och resursorienterade skolorna. Resursperspektivet befanns vara mest fruktbart, vilket har färgat tidigare hälften av 70-talets levnadsnivåforskning i Norden. Erik Allardt har i sin mycket uppmärksammade nordiskt komparativa välfärdsundersökning sökt integrera de två skolorna, vilket finns beskrivet i "Having, Loving, Beeing" (1978). Ulla Björnberg med flera för samman denna typ av forskning med undersökningar av livsformer, vilket finns beskrivet i "Livsformer i en region" (1980).

Som introduktion i den sociologiskt orienterade välfärdsteorin (den innehållsliga, till skillnad från den äldre ekonomiska, vilken kan betraktas som formell: Givet ett politiskt definierat innehåll avser man anvisa vägarna dit utifrån ekonomisk-politiska parametrar), rekommenderas ovanstående. En ytterligare förkortad översikt ger följande skiss:

- välfärd/levnadsvillkor söker huvudsakligen beteckna människors objektiva förhållanden (låt vara att det ligger en normativ teori i bakgrunden som talar om vilka variabler som är särskilt angelägna att studera). Resursperspektivet har befunnits särskilt angeläget, eftersom man då lägger vikten vid de förutsättningar som råder för att individer själva i nästa steg kan påverka sin egen situation.
- välbefinnande/behovstillfredsställelse utgår från subjektiv behovstillfredsställelse, och betecknar snarare *utfall* av politik och andra faktorer. (I princip mäter man utfallet med positiva teorier).²
- levnadssätt/livsstil/livsform kan uppfattas som ett direkt uttryck (snarare än en indikator) för välfärdsförhållanden.³ De teoretiska angreppssätten är inriktade mot processer snarare än tillstånd. Teoriutvecklingen avser i första hand att öka förståelsen för samhällets funktionssätt, vilket möjliggör politiskt relevanta konsekvensbedömningar.

Ett förslag till välfärdsmodell skall presenteras, som utnyttjar drag hos alla tre typerna av forskning kring levnadsförhållanden. För att man skall kunna bedöma detta förslag behöver dock tre förhållanden diskuteras innan dess. Den första frågan gäller vilka krav man bör ställa på tillämpade modeller i planeringen. Den andra gäller huvudfrågan för denna uppsats, nämligen om man skall använda en komponent- eller aspektmodell. För det tredje behövs en snabb genomgång av de välfärdsmodeller som faktiskt användes i dag, för att man skall kunna bilda sig en uppfattning av vad det alternativförslag som därefter levereras står för. Följande avsnitt behandlar dessa förhållanden.

2.3 Modeller för regional planering

För praktisk politik behövs förenklande antaganden, för att verkligheten skall bli hanterbar. Man arbetar t. ex. med modeller över samhällsekonomin i form av nationalräkenskapen, för att söka klargöra hur olika fenomen av typ räntesänkningar eller exportökningar påverkar samhället i övrigt. Man arbetar med modeller för förhållandet mellan arbetskraftsbehov, andra behov och utbildningsplanering. Regionalpolitiken arbetar med modeller över välfärdens fördelning mellan regionerna.

² Sigvard Rubenowitz diskuterar frågan i Metodutveckling för kartläggning av psykosociala faktorer, i denna publikation.

³ Ulla Björnbergs bidrag i denna publikation, Lokala livsformer och välfärd, är ett exempel på detta angreppssätt.

2.3.1 Krav på tillämpade modeller

Tre grundläggande krav gäller för att en teoretiskt grundad modell skall kunna tillämpas i praktisk planering:

- översiktlig (beskriva 'helheter')
- enkelhet (få variabler)
- systematisk (logisk struktur, empiriskt prövbar).

Vid regional planering avser man att beskriva *hela* regionens situation, för att sedan diskutera denna i relation till andra regioners förhållanden. Varje fördjupad analys inom ett delområde innebär i princip återgång till det sektoriella angreppssättet, vilket riskerar att förrycka den översiktliga analysen.

Översikten blir ej bättre ju fler variabler man handskas med. En komplex flerdimensionell problembeskrivning lämpar sig sällan som beslutsunderlag. Med bibehållna krav om helhetsbeskrivningar enligt det första kravet, bör man sedan göra dessa så enkla som är meningsfullt, i förhållande till den politiska beslutssituationen.

"Systematisk" innebär att de empiriskt förankrade kategorierna förutom fullständigetskravet (enligt krav 1) också skall vara ömsesidigt uteslutande. Man kan ej summera kategorierna till en samlad välfärdsnivå t. ex. genom att addera värden för sjukvård, utbildning etc. Olika dimensioner låter sig inte uttryckas i någon övergripande gemensam dimension (index).

I princip verkar kravet på systematik enkelt. I verkligheten är det dock svårt. Den praktiska lösningen av problemet ligger i att hämta beskrivningssystemets variabler i någon god teoribildning på området.

2.3.2 *Huvudfrågan: Komponent- eller aspektmodell*

Den vanligaste använda välfärdsmodellen inom politik och planering kan betecknas som *komponentmodell*. Denna utgår från att välfärden låter sig uppdelas i ett antal komponenter, som kan åtgärdas var för sig. Välfärdsforskningens uppgift är att omtala vilka komponenter som är de fundamentala, samt att göra sammanställningar och översikter t. ex. av välfärdsprofiler för samtliga eller för vissa grupper, tecknade utifrån de valda komponenterna. Som mera kvalificerat önskemål uttryckes också förhoppningar om att forskningen måtte kunna uttala sig om vad som *orsakar* höga respektive låga värden på varje komponent.

Den följande framställningen kommer att hävda att en välfärdsmodell av här antytt slag är föga fruktbar för tillämpning inom regionalpolitiken, givet förutsättningen att denna politik skall arbeta tvärsektorielt. I stället skall här argumenteras för principiellt en annorlunda syn, som kan sammanfattas i en *aspektmodell*.

För att framhålla skillnaderna mellan aspekt- och komponentmodeller kommer den fortsatta framställningen att söka lyfta fram särdrag hos de bägge modellerna, som inte med logisk nödvändighet måste kopplas till den kommenterade modellen i fråga. Det kanske bara handlar om tendenser vid faktisk användning av densamma. Genom att reser-

tionslöst framhålla skillnader kan dock pedagogiska poänger uppnås. I praktiken kan de bägge modellerna också användas på snarlikt sätt, och förekommer som regel endast i blandade former.

Komponentmodellen har *kvantitativ* inriktning. Även om man har svårt att "lägga ihop äpplen och päron" på det teoretiska planet, så finns en yttersta önskan om att hela skörden på ett meningsfullt sätt skall gå att summera i antal frukter. Diskussionen om sociala räknenskaper, analogt med den nationalräknenskap som förekommer i dag, ligger nära.

Aspektmodellen har i stället en huvudsakligen *kvalitativ* inriktning. När den kvantitativa skolan t. ex. diskuterar jämställdhet utifrån kvinnliga förvärvsfrekvenser, så diskuterar den kvalitativa skolan arbetslivets villkor och innehåll. I en komponentmodellens horisontella syn är varje arbetstillfälle likvärdigt varje annat, medan aspektmodellens hierarkiska syn markerar kvinnornas underordnade positioner.

Den kvantitativa modellen står för en grundsyn där *likhet* är den norm som eftersträvas. Så bör exempelvis varje kommun ha samma andel äldre män sysselsatta, samma antal daghemsplatser per 100 invånare etc.⁴ Den kvalitativa modellen eftersträvar i stället *likvärdighet*⁵, där anpassning till lokala förutsättningar i stället söker ta tillvara den kulturella variationen, och där mångfalden ses som ett värde i sig. Vid stimulans av näringslivet tas hänsyn till den speciella kvalifikationsstruktur som arbetskraften har. Om man lokalt finner det angelägnare att bygga vägar än att inrätta daghemsplatser, kan detta ses som en likvärdig lösning att utveckla samhällets välstånd.

Likvärdighetstanken strider mot *formell rättvisa*, som kan anses ha präglat mycket av det nordiska planeringstänkandet, speciellt i Sverige. I stället bygger den på grundläggande *humanistiska rättigheter*, vilka inte med nödvändighet behöver vara kodifierade i lagtext. Distinktionen mellan rätt och rättvisa har en filosofisk dimension, och är svår att utveckla här. Mycket kortfattat skall endast påstås att likhetstänkandet anknyter till den grundläggande planeringsfilosofi som brukar anses baserad på s. k. teknisk-ekonomisk (eller ibland benämnd teknovetenskaplig) rationalitet, medan likvärdighetstänkandet är baserat på en social kulturell rationalitet.⁶

Standardisering, område efter område, komponent för komponent, blir en viktig metod inom förvaltningen för att uppnå likhet mellan befolkningsgrupper eller regioner. Med denna utgångspunkt har planverket effektiviserat produktion, anläggningsverksamhet m. m. i Sverige. Samma tanke kan anses ligga bakom när statsverket tillsatt en högsta tjänsteman för att bevaka att folkrörelsekrav kommer in i den statliga anställningspolitiken. Kvinnorörelsen har sålunda fått en uppifrån utnämnd jämställdhetsombudsman, som har som viktigaste uppgift att bevaka proportionen kvinnor vid varje anställningsärende. Det grundläggande synsättet kan anses vara *centralistiskt och manipulativt*, även om intentionerna är vällovliga.

Likvärdighet som alternativ utgångspunkt bygger i stället på gräsrotsinflytande och insikt om hierarkisk samhällsstruktur. Folkrörelser och lokala aktionsgrupper kan ges stort utrymme. Risk finns alltid i en sådan modell att 'grannsolidaritet', dvs. handlingar som är baserade på gemen-

⁴ Potentiell arbetskraft — Omfattning, utveckling, ERU/Sekretariatet för framtidsstudier, 1979, L. Grahm, utgör en empirisk granskning av innebörden av "standardisering och likhet".

⁵ För diskussion av begreppet likvärdighet, se norska levkårsundersökelsen, NOU 1978:3 Regionale ulikheter i levkår.

⁶ Se L. Grahm, Om rationell planering för sociala mål, i Framtid i Norrbotten, Socialstyrelsen och länsstyrelsen i Norrbottens län 1978.

samma intressen hos grupper som står varandra nära rumsligt/regionalt, lokalt, favoriseras på bekostnad av 'gruppsolidaritet', där man med grupp huvudsakligen menar sociala klasser. Detta problem finns alltid med i samhällen som är *decentralistiskt* orienterade, och som bygger på *lokal mobilisering*.

Den viktigaste skillnaden för den regionalpolitiska diskussionen utgöres av att komponentmodellen väljer en *sektoriell* utgångspunkt vid beskrivning av välfärden, medan aspektmodellen försöker ge en *helhetsbild* av förhållandena.

Att komponentmodellen betraktas som sektoriell beror inte i första hand på att de vanligast använda tillämpningarna råkar ha en komponentindelning som nära ansluter till moderna västliga industristaters departementala organisation. Man kan i princip definiera sektorerna med vilka utgångspunkter som helst. Grunden är snarare att varje komponent ses som ett eget område, där man i politiken kan precisera mål/medelrelationer förhållandevis fritt från de andra komponenterna. Bostadspolitik påverkar boendeförhållandena, och hälsopolitik hälsoförhållandena. En relativt enkel och mekanisk samhällssyn gör att uttalanden om orsak/verkan inom respektive komponent/sektor ligger väldigt nära till hands, medan samband med förhållanden utanför sektorns kompetensområde, eller åtgärdens omedelbara målområde, betraktas som ointressanta eller obefintliga. Således vet man väldigt mycket om hur regionalpolitiskt stöd till industrin påverkar företagens ekonomi, men ganska lite om hur det påverkar boendet eller bosättningsmönstret. Trots detta reser man allt fler frågor av det förra slaget, men negligerar den andra frågeställningen, trots att den borde vara regionalpolitiskt mera central.

En aspektmodell söker teckna en helhet, dock inte som en summa av komponenter, sektorer eller aspekter. Man kommer därför inte heller helheten närmare genom att välja fler sektorer som utgångspunkt för beskrivningarna. Givet några fundamentala aspekter av samhället, låt oss enbart som exempel välja de departementala sektorerna som sådana, så tecknas helheten snarare utifrån *relationerna* mellan sektorerna. Detta innebär att man intresserar sig för den samtidiga variationen över sektorerna, även om man politiskt bara manipulerar förutsättningarna i en enda. Frågeställningar av annan typ blir centrala: Hur påverkar regioners specifika sociala och kulturella infrastruktur utvecklingen av näringslivet? Kan man med utbildningspolitik på ett genomgripande sätt påverka bosättningsmönstret?

Det helhetsorienterade synsättet gör det naturligt att förskjuta intresset från beskrivningar av tillstånd, till en fokusering mot de sociala processer, som formar välfärden. Man blir mer intresserad av välfärdens faktiska utfall, uttryckt t. ex. i livsformer eller levnadssätt, än de formella förutsättningar som tillrättalagts genom politiken.

Följande sammanställning försöker stickordsmässigt sammanfatta skillnaderna enligt det ovan sagda.

<i>Komponentmodeller</i>	<i>Aspektmodeller</i>
Kvantitativ analys	Kvalitativ analys
Horisontell syn på samhället	Hierarkisk syn på samhället
Likhet som norm för samhällsplaneringen	Likvärdighet (mångfald) som norm för samhällsplaneringen
Standardisering som planeringsmetod	Lokal anpassning efter kulturell variation
Formell rättvisa	Humanistiska rättigheter
Tekno-ekonomisk rationalitet	Social humanistisk rationalitet
Centralism, manipulation	Decentralism, lokal mobilisering
Mekanisk samhällssyn, intresse för enkla kausalrelationer och tillstånd	Organisk samhällssyn, intresse för komplexa samband och sociala processer
Tecknar levnadsvillkor som indikationer på välfärd	Tecknar levnadssätt som faktisk välfärd
Sektorieellt angreppssätt	Angriper 'helheter'

Flera välfärdsundersökningar av komponenttyp har genomförts i praktiken. Låginkomstutredningens levnadsnivåundersökning har angivits som exempel. Någon aspektmodell har dock inte använts i välfärdsundersökningar med anknytning till politik eller planering, varför det är svårare att visa hur de i praktiken bör se ut. P. g. a. aspektmodellens abstrakta karaktär skall av pedagogiska skäl först ges ett exempel på en funktionalistisk sådan, innan ställning tas till vilka aspekter som lämpar sig bäst för välfärdspolitik. Poängen med en funktionalistisk modell är att de valda "funktionerna" kan uppfattas som de fundamentala "aspekterna". Modellen syftar dock till att beskriva villkor för samhällets överlevnad. Den aspektmodell som kommer att presenteras i avsnitt 3.4 går ett steg längre, genom att diskutera välfärd i regionerna.

En funktionalistisk aspektmodell kan se ut som följer:⁷ För samhällets fortbestånd krävs att fyra funktioner på ett tillfredsställande sätt uppfylls. Det måste finnas (1) ett system som fördelar knappa resurser, t. ex. marknader. Detta är en ekonomisk funktion. Vidare måste för samhällets fortbestånd finnas (2) institutionella system för formulering av mål och avgivande av hur de uppnås. Detta är en politisk funktion. Samhället behöver också (3) ett välintegrerat värdesystem för att kunna motstå tillfällighetsorienterade försök till förändring och för att motstå inre spänningar. Det handlar om den sociala funktionen. Dessutom måste (4) meningsfullhet integreras i systemet, så att samhällsordningens upprätthållande uppfattas som legitim. Detta är en kulturell funktion.

Man kan uppfatta funktionalisternas ansats som att de konstruerade en enkel, översiktlig och systematisk modell (enligt de krav som presenteras ovan), som möjligtvis brister något vad gäller den empiriska pröv-

⁷ Paradigmen utgör en överförenklad tolkning av Parsons & Smelters *Economy and Society. A study in the Integration of economic and social theory*, 1966. De tillhör de s. k. funktionalisterna inom samhällsvetenskaperna. Denna tradition har kritiserats främst p. g. a. de samhällsbevarande tendenser som finns inbyggda i själva teoribildningen.

barheten. Modellen avser dock vara en kvalitativ analys som tecknar "hela" samhället utifrån en komplex och organisk samhällssyn.

Om den funktionalistiska modellen kan anses teckna de fyra fundamentala aspekterna för regional utveckling, så skulle ett exempel på tillämpning kunna se ut som följer: Befolkningens välfärd skall förbättras genom ekonomisk utveckling. Stimulanser till näringslivet i stället för stöd till svaga grupper eller regioner, t. ex. genom ekonomiska lättnader för företagen och mera restriktiv hållning till anställdas ersättning vid sjukfrånvaro, kan dock uppfattas som illegitima av utsatta grupper. Man tror inte längre på det politiska systemets förmåga att lösa problem. Indikationer kan t. ex. vara "politikerförakt", tilltagande "vandalism" (som är brottslighet utan ekonomiska motiv), ökande antal "äktenskapsupplösningar" etc. En otillräcklig regionalpolitik har inte endast betydelse för den allmänt diskuterade "ekonomiska krisen". "Legitimitetskrisen", som hänger samman med problem både vad gäller sociala och kulturella funktioner, är uppenbarligen direkt beroende. Ekonomiska åtgärder påverkar alltså inte endast, eller ens primärt, det ekonomiska systemet. Det valda exemplet antyder att det t. o. m. kan finnas risk för att man förvärrar just det problem man avser att lösa. Samhället måste analyseras som en helhet — utifrån de fyra givna fundamentala aspekterna, om detta skall kunna upptäckas.

Det här diskuterade exemplet på en aspektmodell utgör alltså inget förslag för regional planering, utan avser endast att tjäna ett pedagogiskt syfte. Det visar också att det inte endast finns *en* aspektmodell. Genom att ställa den här diskuterade aspektmodellen mot det förslag som levereras i avsnitt 7 illustreras den typ av val man alltid gör, när man beskriver välfärd efter vetenskapliga kriterier.

2.3.3 *Välfärdsmodeller i regional planering i dag*

Svensk regionalpolitik har sedan mitten av 60-talet till slutet av 70-talet utvecklats från en lokaliseringspolitik, som främst syftade till att påverka industrins utbyggnad, "till en allmän välfärdspolitik"⁸. I den senaste propositionen⁹ lättas formuleringen upp något, när regionalpolitiken i dag beskrives som "en allmän politik för regional utjämning och utveckling".

I lagtexten har välfärden nu och tidigare preciserats i tre grundläggande områden, som kan sägas utgöra den åsyftade välfärdsmodellen:

- arbete
- god miljö
- service.

Utredningsmaterialet, främst inom länsplaneringens ram, har dock mera behandlat

- befolkning
- näringsliv
- sysselsättning.

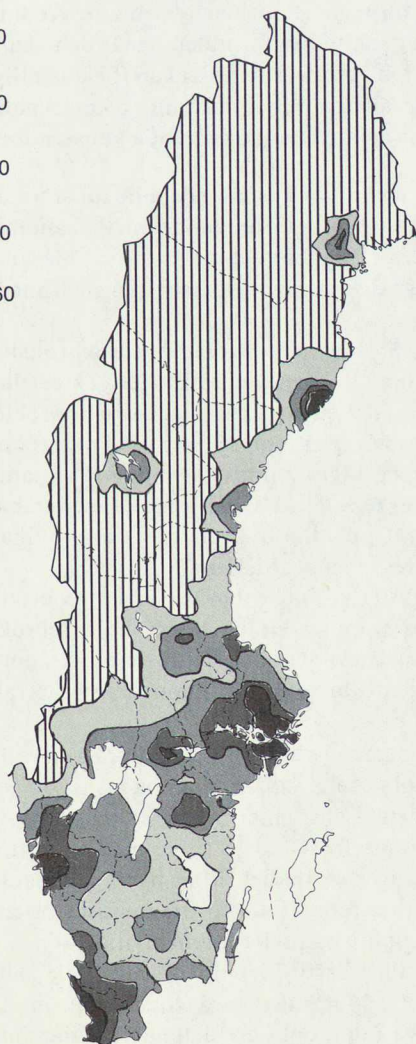
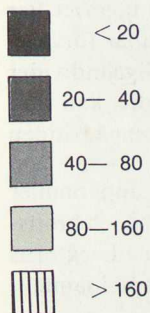
⁸ Prop 1978/79:112.

⁹ Prop 1981/82:113.

Om denna senaste kategorisering utgör något slags operativ välfärdsmodell eller ej skall inte kommenteras här. I princip innebär den dock att man närmat sig medlen/åtgärderna för att skapa den avsedda välfärdsökningen.

Den svenska regionalpolitiken försöker alltså teckna välfärden utifrån arbete, boende och service. Låt oss kalla detta för ABC-modellen. Dåvarande expertgruppen för regional utredningsverksamhet, ERU, vid arbetsmarknadsdepartementet i Sverige, har i kartform illustrerat välfärdens regionala fördelning i Sverige, med anknytning till ABC-modellen. Figur 1 illustrerar välfärdslandskapet.

genomsnittlig
turresa i km

Figur 1 Välfärdslandskapet 1972.

Anm.: Kartan återger lokala förhållanden. För varje given mätpunkt har det genomsnittliga tur- och returavståndet till kvalificerad service uppmätts för den befolkning som bor inom en cirkel med 30 kilometers radie. Med kvalificerad service avses bibliotek, läkare, tandläkare och årskurs 4 i tekniskt gymnasium.

Källa: SOU 1974:2.

Att som på kartan låta 'service' beteckna 'välfärden' kan förefalla vara en stor övertolkning av dess betydelse för människorna. Dock visar det sig genom andra bearbetningar som ERU gjort av boendesituationen och arbetsmarknader att samma geografiska mönster framträder. Välfärden är markerat högst i de kraftigast urbaniserade centrumområdena. Att folk har det bäst i Stockholm, Göteborg, Malmö och Luleå är entydigt. Den urbaniseringsprocess, som vid tillfället antogs pågå, ökade alltså andelen av befolkningen som fick direkt del av den höga välfärden, och de politiska motiven för den svaga regionalpolitiken (jämförd t. ex. med arbetsmarknadspolitiken) var uppenbara. Eller var det kanske mera angeläget att flytta servicen till människorna i stället för tvärtom?

Oavsett de politiska implikationerna av ERU's budskap visar denna enkla användning av regionalpolitikens ABC-modell entydigt att välfärden finns i centrum. Låt oss då se om ofärden finns i periferin.

Samhällsvetenskapliga teoribildningar har relaterat samhällets brottslighet till dess organisatoriska och sociala struktur. Anomiteorier har formulerats utifrån hur samhället formulerar mål och skapar förväntningar hos individer, utan att man samtidigt kan förse samtliga individer med medel för att uppnå dessa.¹⁰ Sysselsättning på marknader kan vara ett sådant mål. Olika former av kapitalkrävande konsumtion på fritiden kan vara andra.

När diskrepanserna mellan mål och medel blir för stora uppkommer förhållanden som kallas anomiska. Sambandet mellan anomi och brottslighet är väldokumenterat. Sambandet mellan såväl marknadssektorns som fritidssektorns specialisering och arbetsdelning och anomi i samhället är känt.

Utifrån ovanstående problemuppfattning är alltså brottslighet inte ett fall för socialpolitik, som alltså endast väljer den sektoriella vårdsidan av problemet. Det är i stället ett typiskt tvärsektorielt problem, och om brottsligheten också uppvisar en entydig regional variation ett typiskt regionalpolitiskt problem. Figur 2 uppvisar regional variation av egendomsbrottslighet, länsvis redovisad (vilket gör att Luleå storstadsregions problem undertryckes). Uppenbarligen en intressant indikator vid diskussion av välfärdens regionala fördelning!

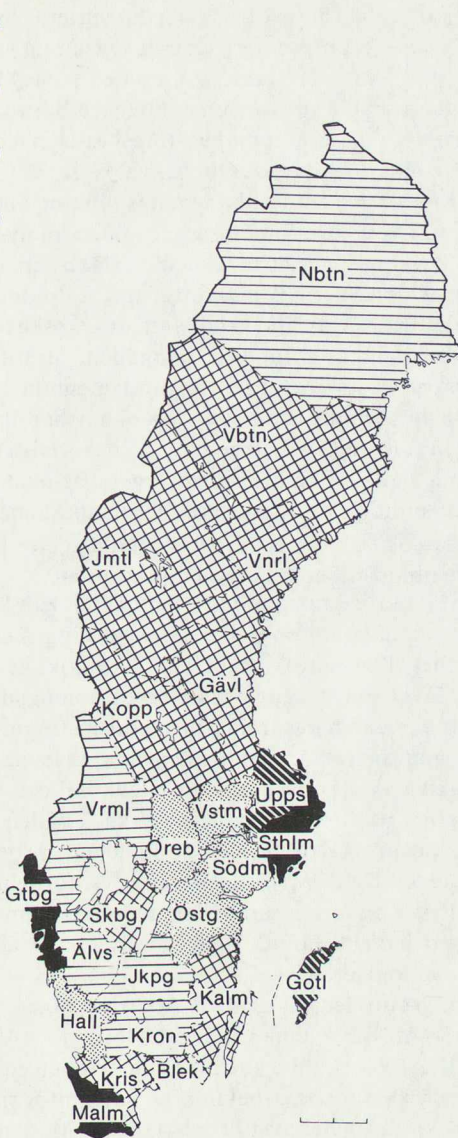
Ofärden låter sig naturligtvis inte enbart beskrivas av brottslighet. Vid studium av regional variation av dödlighet, alkoholmissbruk, könssjukdomar, schizofreni etc framträder dock samma mönster, om än inte lika entydigt med ofärd i centrum som ABC-modellen visar välfärd i centrum.¹¹

Poängen i förda resonemang bör vara klar: Att söka en välfärdsmodell som tecknar människors 'hela' situation kräver en god teori och ett enkelt beskrivningssystem. Länsplaneringens referensram (ABC-modellen) är det första egentliga försöket i Sverige med övergripande innehållslig välfärdsplanering i samhället. Man har i sammanhanget med ovanlig politisk öppenhet redovisat den pragmatiskt orienterade välfärdsmodell man i det politiska spelet funnit rimlig.

Givet att avsikten främst är att särredovisa regionala skillnader kan dock inte välfärd och ofärd samtidigt vara störst i centrum. Det är alltså dags för teoretisk utveckling inom området, eller mildare uttryckt; Det

¹⁰ R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1967.

¹¹ Se t. ex. SOS 1978:6, Regional dödlighet, SOU 1981:1, Hälsorisker, SOU 1981:2, Ohälsa och vårdutnyttjande, SOS R 1980:8, Kriminalstatistik, Brottsligheten i län och kommuner, år 1979.

Figur 2 Anmälda brott mot förmögenhet per 1 000 av medelfolkmängden i länen, 1978.

Källa: SOS R 1980:5.

är definitivt problematiskt vilka faktorer man skall anse indikera gynnsam regional utveckling. Följande avsnitt skall försöka anvisa några teoretiskt grundade aspekter som utgångspunkt för ett nytt välfärdstänkande inom regionalpolitiken.

2.3.4 En alternativ välfärdsmodell

Ovan har diskuterats värdet av att arbeta med en aspektmodell. Frågan om vilka de fundamentala aspekterna är har dock hittills lämnats obesvarad.

Aspektalet saknar slutgiltig lösning, eftersom man måste utgå från

värderingar och kulturella förutsättningar, som varierar över tid. Avsikten är därför här endast att presentera ett nytt synsätt på välfärdsfrågorna — aspektseendet — och en lika enkel modell som ABC-modellen, som förhoppningsvis skall kunna teckna välfärden bättre än denna.

Tre fundamentala aspekter kommer att föreslås. Den teoretiska grunden kommer att väljas från två auktoritativa verk från 70-talet, som oberoende av varandra och från olika utgångspunkter sökt skapa översikt och integration över stora forskningsfält. Båda analyserna landar i 3-variabelmodeller, som synes ha mycket nära släktskap med varandra.

Det första verket är "Sveriges maktutredare" Edmund Dahlströms 'Klasser och samhällen'.¹² Dahlström har valt att granska forskning som studerar skillnader mellan grupper i samhällen, stratifikationsteori. Inom denna forskning urskiljer han tre fundamentala aspekter. Den första avser samhällets *sociala differentiering*, och behandlar arbets- och rollfördelningen i samhället. Arbetsdelning och specialisering hör nära samman med samhällens modernisering och ger ofta ökat produktionsutbyte som följd. Samtidigt standardiseras arbetstillfällena, utbytbarheten arbetare emellan ökar, komplex arbetsskicklighet efterfrågas hos allt färre personer, meningsfullheten i arbetet minskar etc.

Den andra aspekten rör *segregationen*. Samhällen kan karaktäriseras av olika grad av sammanhållning eller uppspaltning mellan grupper. Graden av öppenhet eller konflikter mellan olika skikt i ett samhälle är en viktig aspekt, såväl som frågor om kulturell homogenitet. Segregationsbegreppet brukar associeras främst med etniska frågor eller invandringsproblem. När man betraktar samtliga invånares levnadsvillkor bör man observera vikten av att också analysera den kollektiva segregationen, som kan utgöra grunden för facklig styrka. Graden av öppenhet mellan olika skikt pekar på strukturella möjligheter för social mobilitet.

Den tredje aspekten rör *värdefördelningen*, dvs. fördelningen av det som ter sig eftersträvansvärt i samhället, t. ex. konsumtionsresurser, ägodelar, prestige och makt. Jämlikhetsfrågor (och jämställdhetsfrågor) är centrala i sammanhanget.

Den andra utgångspunkten väljes i Erik Allardts tidigare nämnda verk 'Att ha, Att älska, Att vara. Om välfärd i Norden'.¹³ Allardt gör en genomgång av välfärdsteori, med sociologiska och beteendevetenskapliga utgångspunkter. Den första aspekten, *att ha*, hänför sig till resurser som ett medel att skaffa sig behovstillfredsställelse. Medan tillfredsställelsen av materiella behov kan anses definierad av förekomsten av resurser är andra behov definierade genom förhållande till andra människor, *att älska*, eller mellan individen och samhället, *att vara*. Den senaste dimensionen kan ses som motpolen till alienation, och inkluderar förhållanden som personlig utveckling eller självförverkligande.

Dahlströms mera strukturellt orienterade och Allardts mera individuellt inriktade angreppssätt konvergerar mot tre aspekter. Den första gäller (1) *resurser och dessas fördelning*. Allardt pekar på hur resurser användes för att tillfredsställa behov, eller att generera andra resurser för samma ändamål. Dahlström framhåller också det speciella värdet av politiskt/kulturellt accepterade fördelningsmönster. Resursaspekten är helt central i de flesta tillämpningar av välfärdsteoretiska modeller inom

¹² 1971.

¹³ 1975.

politik och planering i dag. ABC-modellen kan t. ex. uppfattas som om den helt faller inom denna aspekt. De flesta s. k. komponentmodeller utgår dessutom praktiskt taget enbart från resurser.

Den andra aspekten avser (2) *sociala relationer*. Det är här viktigt att se på sociala relationer ur ett behovsperspektiv, som Allardt uttrycker det. Sociala relationer som "skyddsnet" i krissituationer eller som resurser i andra sammanhang hör hemma under första aspekten. De strukturella utgångspunkterna berör förutsättningar för behovstillfredsställelse t. ex. analyserade utifrån graden av skiktning mellan olika grupper, som Dahlström uttrycker det. Man kan också analysera strukturella förutsättningar utifrån samhällets institutionalisering, t. ex. när det gäller omsorgsfunktioner, som spelar stor roll i regionalpolitiken i dag.

Den tredje aspekten är mera abstrakt, och behandlar samhällets komplexitet eller "genomskinlighet", och individens förhållande till detta. Allardt talar om individens förhållande till samhället, och exemplifierar med grad av oersättlighet, politiskt deltagande, meningsfull fritidssysselsättning m. m. Arbetsdelning med långt driven specialisering tenderar att göra människor utbytbara/ersättliga enligt Dahlström. Den sociala differentieringen generellt i samhället påverkar livet utanför produktionen på liknande sätt, och skapar mindre meningsfull verksamhet på fritiden etc. Om (3) *arbetsdelning* användes som term för denna tredje aspekt får denna också inkludera differentieringsprocesser som pågår även utanför marknader.

Att uttrycka denna tredje aspekt som en process, 'arbetsdelning', snarare än en mera neutral formulering, såsom t. ex. 'samhällsorganisatorisk komplexitet' är poängfullt. Härigenom framhålles att både tillstånd och processer skall analyseras, vid den samtidiga tillämpningen av samtliga tre aspekter i modellen. Nästa avsnitt avser att ge något exempel på sådan tillämpning.

2.4 Regionala problem i ny belysning: Aspektmodellen tillämpad

Någon systematisk empirisk undersökning för att undersöka välfärdens regionala fördelning med utgångspunkt från de valda aspekterna i den föreslagna modellen har inte gjorts. Genom att använda empiriska analyser, som gjorts i andra sammanhang, skall detta avsnitt försöka ge ett mycket ungefärligt intryck av hur sådana empiriska analyser skulle kunna se ut.

För att demonstrera skillnaden mellan komponentmodeller och den föreslagna aspektmodellen kommer två principiellt olika frågor att behandlas. Den första gäller effekterna av givna regionalpolitiska åtgärder. Det handlar om evaluering. Den andra frågan behandlar mera allmänt den regionalpolitiska problembilden, som alltså utgör grunden för utformningen av de regionalpolitiska åtgärderna.

2.4.1 *Evaluering av regionalpolitiskt stöd till företag*

Regionalpolitiskt stöd till industrin ger de företag som erhållit ekonomiskt stöd en gynnsammare ekonomisk situation. Detta har fastslagits i många undersökningar i de flesta nordiska länder! ERU har också visat hur den ekonomiska situationen påverkas för företag med olika lokalisering av olika stödformer. Detta är värdefull information kring den ekonomiska komponenten.

ERU har gått ett steg vidare och visat hur sysselsättningen i stödföretagen påverkats. Arbetskraften ses här fortfarande primärt som en ekonomisk variabel, fast relationen till de regionalpolitiska målsättningarna blir klarare. Subventionering av industrin har sålunda lett till en sysselsättningsökning i storleksordningen 10–20 000 personer under en 10-årsperiod. Normalt stannar de flesta analyser här. Sällan har den fundamentala följdfrågan formulerats: Vad *betyder* detta för välfärden i stödregionerna?

ERU gjorde 1978 ett försök att gå ett steg vidare och tillämpa en aspektmodell av ungefärligen det slag som preciseras här.¹⁴

Om man på vanligt sätt använt en komponentmodell skulle man studerat industriåtgärders betydelse för industrins ekonomi och sysselsättning, bostadspolitikens betydelse för bosättningsmönstret/boendet, socialpolitikens betydelse för den allmänna välfärden etc. Aspektmodellen utgår i stället från att den givna åtgärden, regionalpolitiskt stöd, studeras i dess samlade effektbild, dvs. utifrån de valda aspekterna.

Utifrån resursaspekten ökades sålunda välfärden i termer av att sysselsättningen ökades. Ur fördelningspolitisk synpunkt är förhållandet dock mera problematiskt. Nämda undersökning visar att ungefär 65 procent av dem som rekryterades till stödföretagen redan var anställda. (Endast ca 10 % var arbetslösa tidigare.) Om de vakanser som sålunda uppstår besattes med ungefär samma proportion tidigare anställda, innebär detta att det regionalpolitiska stödet gett upphov till omfattande strömmar på arbetsmarknaden. Redan starka grupper på arbetsmarknaden har fått en ännu mer gynnad position, genom den urvalsprocess som äger rum.

¹⁴ Se SOU 1978:47, Att främja regional utveckling.

Tabell 1 Rekrytering till stödföretagen m.a.p. arbetskraftsstatus och rekryteringsort

	Utflyttning från närliggande kommun	Långflyttare	Från hemorten	Samtliga
Tidigare systerföretag	65,7	79,1	85,4	61,1
Egen företagare	3,3	3,3	—	3,3
Arbetslösa	13,4	4,9	7,3	10,4
Arb.markn.pol. åtgärder	3,9	2,0	2,4	3,7
Annan utbildn.	12,1	7,0	2,4	16,5
Hushållsarbete	0,3	2,0	—	1,3
	100 %	100 %	100 %	100 %
	5,8 %	4,4 %	88,9 %	100 %
	n = 325	n = 251	n = 4982	n = 5602

Alla arbetstillfällen besättes ej av personer som bor på samma ort som arbetsstället. Tabell 1 visar att den rekryterade arbetskraften utgöres av ca 10 procent inflyttare. (Om samma proportion gäller för övriga företag i vakanskedjan som uppstår innebär detta att innan 100 tidigare arbetslösa personer har anställts så har 30 flyttat in till de orter som stödföretaget verkar på.) Långflyttarna karaktäriseras i högre grad av de starka kategorierna på arbetsmarknaden.

Tabell 2 Rekrytering till stödföretagen m. a. p. social status

	Hela befolkningen	Inflyttare fr. närliggande kommun	Långflyttare	Från orten
Soc.kategori I	7,6	12,2	30,5	4,3
Soc.kategori II	53,1	22,4	23,9	18,3
Soc.kategori III	39,3	65,3	45,7	77,3
	100 %	100 %	100 %	100 %

Tabell 2 visar att kategorier med hög social status (I) är överrepresenterad liksom arbetarkollektivet (III), och tjänstemannakollektivet (II) är klart underrepresenterat bland långflyttarna. 60-talets arbetsmarknadspolitiska diskussion, där man hävdade att det främst är de svaga grupperna som genom flyttning är bärare av de kostnader som förändringen för med sig, tycks här ha fått en viktig nyans. Flyttning lönar sig sällan ekonomiskt — det är andra skäl som ligger bakom flyttningar. Dock finns det anledning att tro att den regionalpolitiska satsningen på framgångsrika företag skapar en språngbräda i karriären för framgångsrika personer på arbetsledningssidan.

Kanske utgör detta resonemang en övertolkning av de enkla siffrorna i tabellen. Genomgående syns dock i samtliga mätningar också för andra variabler en tendens till att de starka grupperna i samhället är de som bäst lyckats tillgodogöra sig effekterna av den politik som använder sig av subventioner av goda företag som mekanism för regional förändring. Eftersom man finner liknande mekanismer när det gäller utbildningssektorn, bostadssektorn etc., finns det dock skäl att hävda att grund åtminstone föreligger för formulering av en hypotes, som säger att regional utjämning sker på bekostnad av social, med nuvarande typ av regionalpolitiskt stöd.

Sett ur aspekten sociala relationer är effekterna mera svårbedömbara. De omfattande rörlighetsprocesser som uppstår bidrar dock sannolikt till att accelerera andra förändringsprocesser i samhället. Hög rörlighet står i motsats till stabilitet och trygghet. Såväl uppåt- som nedåtgående social mobilitet tenderar också att hänga samman med personliga påfrestningar. Äktenskapsupplösningar, ytliga sociala kontakter etc. tenderar att i högre grad karaktärisera det högrörliga samhället. Effekterna i dessa avseenden skall naturligtvis inte överbetonas, samtidigt som de positiva dragen i de "möjlighetsstrukturer" som öppnas måste framhållas.

Den tredje aspekten, arbetsdelningsfrågorna, behandlas endast ytligt i nämnda rapport. En arbetsdelning som leder till långtgående specialisering kan ur välfärdssynpunkt ofta motiveras från resursaspekten: Den ökade effektiviteten leder till ekonomiskt överskott, som kan fördelas på olika sätt. Ur arbetsdelningsaspekten brukar dock framhållas att detta sker på bekostnad av arbetets innehåll, och individens utveckling. Några studier av hur kvalifikationsstrukturen förändras p. g. a. det regionalpolitiska stödet gjordes inte, men några allmänna tendenser i marknadens förändring kommer att redogöras för i nästa avsnitt. I den ekonomiska delundersökningen i nämnda studie granskades dock frågor kring teknikval, specialisering m. m. Specialiseringstendenser förelåg klart, men systematiska skillnader mellan stödföretag och andra kunde ej påvisas.

I en senare komplettering av denna studie¹⁵ förkastas också den s. k. skomakarhypotesen ("skomakare — förbliv vid din läst!"). Regionerna har ej specialiserats i riktning mot var för sig traditionella förutsättningar, utan samma specialiseringsmönster dominerar hela riket. Tabell 3 illustrerar förhållandet.

Förhållandet kan uppfattas som gynnsamt från en nationell ekonomisk-politisk utgångspunkt i en exportorienterad ekonomi. Utifrån en regionalpolitisk arbetsdelningsaspekt är dock värderingen den omvända. En antialienationsståndpunkt skulle i stället söka anpassning till de specifika lokala och regionala traditionerna och tillvarata den speciella kompetens som föreligger hos arbetskraft och övrig befolkning.

¹⁵ SOU 1979:90, Regional arbetsfördelning inom industrin.

Tabell 3 Tecken på samband mellan regionernas och rikets specialiseringstrender 1965—75

Specialiserings- trend för region	Samband med	
	Rikets specia- liseringsför- ändring	Regionens specialisering 1965
Malmö	+++	---
Sydvästra Sverige	+++	---
Sydöstra Sverige	+++	+
Borås	+++	0
Göteborg	+++	---
Södra Vänern	+++	---
Östra Mellansverige	+++	--
Stockholm	+++	0
Bergslagen	0	0
Yttre Stödområdet	+++	0
Inre Stödområdet	+	---

Teckenförklaring

---	Signifikant negativ på 2,5 % signifikansnivå
--	Signifikant negativ på 5 % signifikansnivå
-	Signifikant negativ på 10 % signifikansnivå
0	Ej signifikant
+	Signifikant positiv på 10 % signifikansnivå
++	Signifikant positiv på 5 % signifikansnivå
+++	Signifikant positiv på 2,5 % signifikansnivå

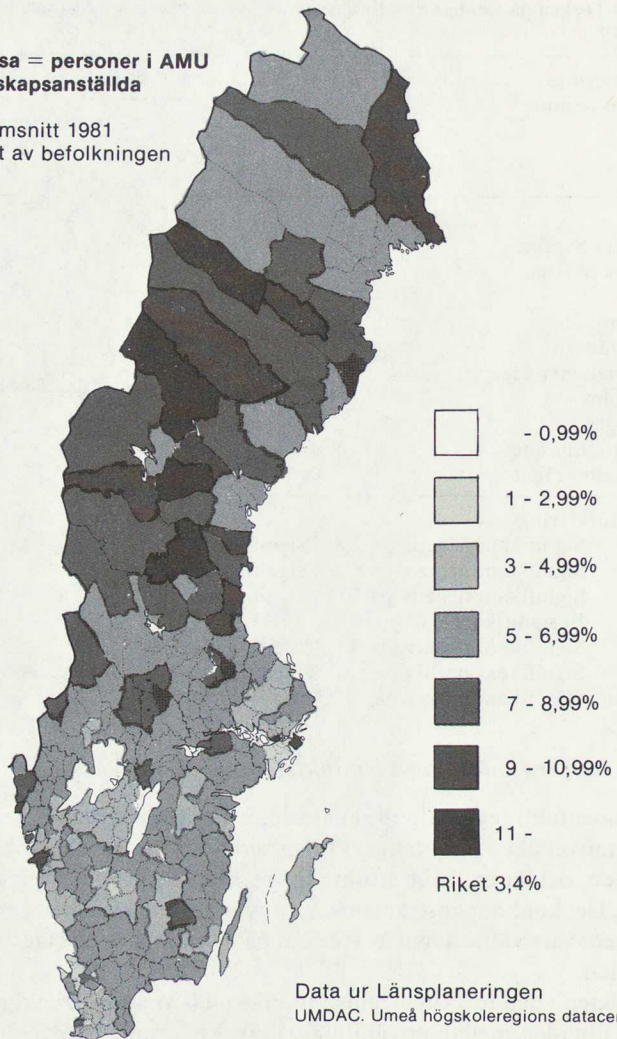
2.4.2 Den regionala problembilden

Fundamentalt i regionalpolitikens samordningsuppgifter ligger att göra problemöversikter. Dessa ligger till grund för den regionala fördelningspolitiken, och är en förutsättning för mera kvalificerade åtgärdsdiskussioner. Det konkreta instrument som användes för ändamålet är länsplaneringen, vars välfärdssyn är baserad på den tidigare diskuterade ABC-modellen.

Avsikten i den fortsatta framställningen här är att med enkla exempel visa skillnaden mellan användningen av ABC-modellen och den föreslagna aspektmodellen. Resonemangen blir med nödvändighet endast skissartade. Avsikten är endast att finna principiella skillnader. I verkligheten är länsplaneringens arbetssätt mycket mera detaljerat och dessutom åtgärdsinriktat. Den föreslagna aspektmodellen har dessutom endast antytts till sina teoretiska konturer, och alltså inte givits något operativt innehåll som behövs för empiriska analyser. Om argumentationen i denna uppsats uppfattas som hållbar och användningen av modellen verkar fruktbar borde en sådan utveckling av aspektmodellen vara angeläget för länsplaneringen att satsa på.

Arbetslösa = personer i AMU
= beredskapsanställda

Årsgenomsnitt 1981
I procent av befolkningen
16-64 år

Figur 3 ger ABC-modellens viktigaste syn på den regionala problembilden

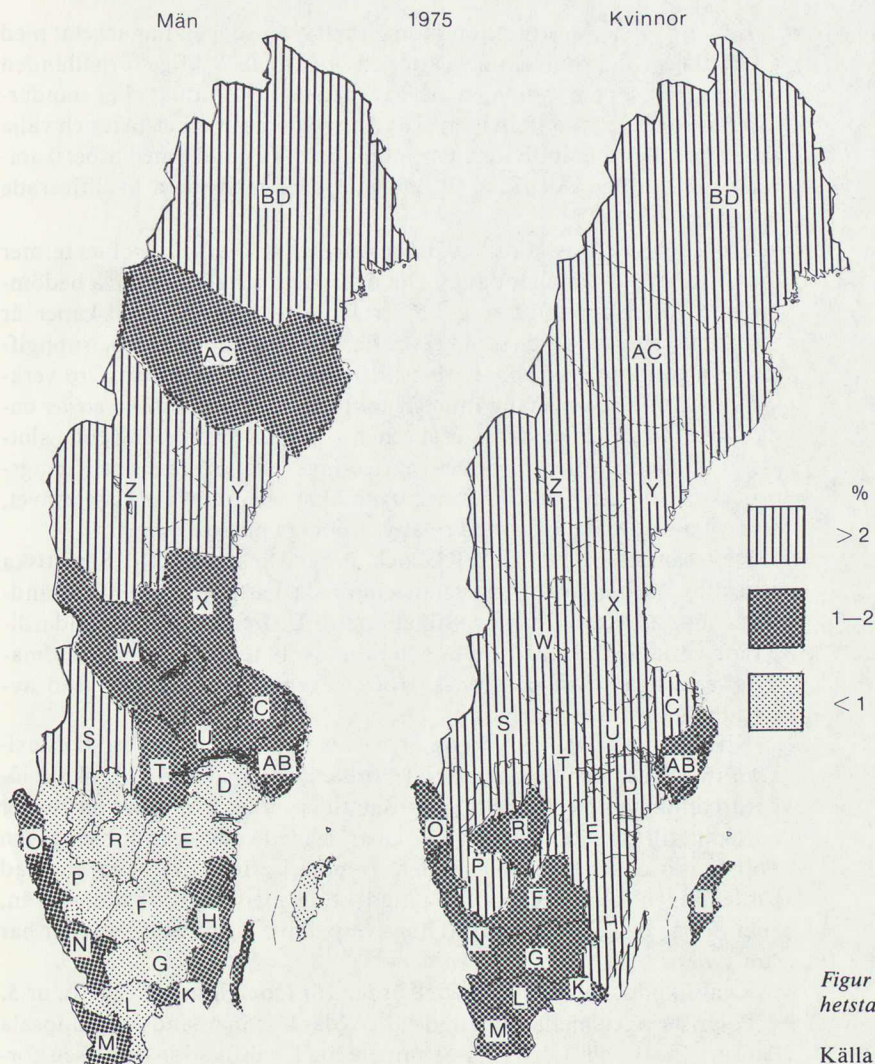
Arbetslösa + personer i Amu + beredskapsanställda. Årsgenomsnitt 1981. I procent av befolkningen 16-64 år.

Data ur Länsplaneringen
UMDAC. Umeå högskoleregions datacentral.

Arbete — kvalifikation

Resursfokuseringen i ABC-modellen ger det kvantitativa sysselsättningsproblemet — egentligen arbetslöshetsproblemet — den helt dominerande platsen. Bilden kompletteras av yrkesverksamhetstal och dessas förändring. Varje yrke behandlas som likvärdigt varje annat. Varje person som drabbats av arbetslöshet är lika olycklig som alla andra som inte fått något jobb.

Figur 4 visar relativa arbetslöshetstal för män och kvinnor 1975, som behövs för senare jämförelser. Arbetslösheten är låg i storstadsområdena, men lägre för män i det inre av Götaland och södra Svealand. Om man skulle göra en motsvarande karta på relativa arbetskraftstal i stället, skulle de regioner som nu uppvisar hög arbetslöshet visa låga arbetskraftstal i stället.

Figur 4 Relativa arbetslöshetstal

Källa: AKU.

Sedd från aspektmodellen är arbetslösheten ett mycket viktigt, men marginellt problem. I det län som drabbas hårdast enligt kartan är det endast en tjugondel av befolkningen som är arbetslös i ett årsgenomsnitt (kring 11 % av arbetskraften). Ett kvalitativt synsätt får naturligtvis inte skymma detta problem, men behandlar i stället *hela* arbetsmarknadens struktur.

Om arbetstillfällena är bra eller dåliga berör hela befolkningen, sosselsatta, arbetslösa eller dem som överväger att gå in på marknaden. En kvantitativ utveckling av arbetsmarknaden måste inte vara förenlig med en kvalitativ förbättring. Tvärtom hävdas ofta att de specialiseringsstrategier som gynnas genom ekonomisk politik kan leda till deklassering av arbetskraften i många fall. Ett antal hypoteser om hur arbetskraftens kvalifikationsstruktur förändras i moderna industristater förekommer inom forskningen i dag går igenom de vanligaste hypoteserna.¹⁶

¹⁶ Gramh, L., Arbetsdelning, ERU-rapport 2, 1980.

En lång forskningstradition inom arbetsvetenskapen har arbetat med att kartlägga vad som kännetecknar ett bra arbete. Viktiga förhållanden utgöres t. ex. av om individen arbetar med en hel produkt eller standardiserade detaljer, om individen själv kan reglera sin arbetstakt och välja arbetsmetoder, om individen har möjlighet till kontakt med arbetskamrater, om möjligheter finns till att gå vidare med mera kvalificerade arbetsuppgifter etc.¹⁷

Trots denna typ av kunskap är det svårt att uttala sig i absoluta termer om ett arbete är bra eller dåligt. Det är enklare att göra relativa bedömningar: Arbetsuppgifter som kräver få av individens egenskaper är mindre utvecklade än de som kräver flera, inflytande över arbetsuppgifternas utformning ger högre arbetstillfredsställelse än processtyrd verksamhet. Detta resonemang innebär att trots att kvalifikationsnivåer endast kan fastställas med viss osäkerhet, kan man dra meningsfulla slutsatser om deras *förändring*. Dekvalificerings- eller professionaliseringsprocesser, dvs om kvalifikationskraven ökar eller minskar i arbetslivet, är möjliga att mäta även med relativt trubbiga mätinstrument.

I ett samarbete mellan ERU och Prognosinstitutet vid Statistiska centralbyrån har försök gjorts att empiriskt kartlägga strukturförändringar hos arbetskraftens kvalifikationer.¹⁸ Utifrån ett 50-tal standardiserade variabler har med Folk- och bostadsräkningarna som grundmaterial samtliga yrken på svensk arbetsmarknad klassificerats med avseende på nivå och innehåll.

Nivåbestämningar av yrkena är baserade på analyser för yrkeslexikon, intervjuer och enkätmaterial, förhandlingsmaterial vid lokala löneförhandlingar etc. Medeltalet för samtliga yrkens kvalifikationsnivåer har satts till 50. Standardavvikelsen från medeltalet kan för en given population anses beteckna graden av polarisering, dvs. i vilken grad fördelningen kännetecknas av tyngd kring medelkvalifikationsnivån, eller om de bägge polerna med höga respektive låga kvalifikationer har stor tyngd.

Kvalifikationsnivåernas medelvärden för länen illustreras av figur 5.

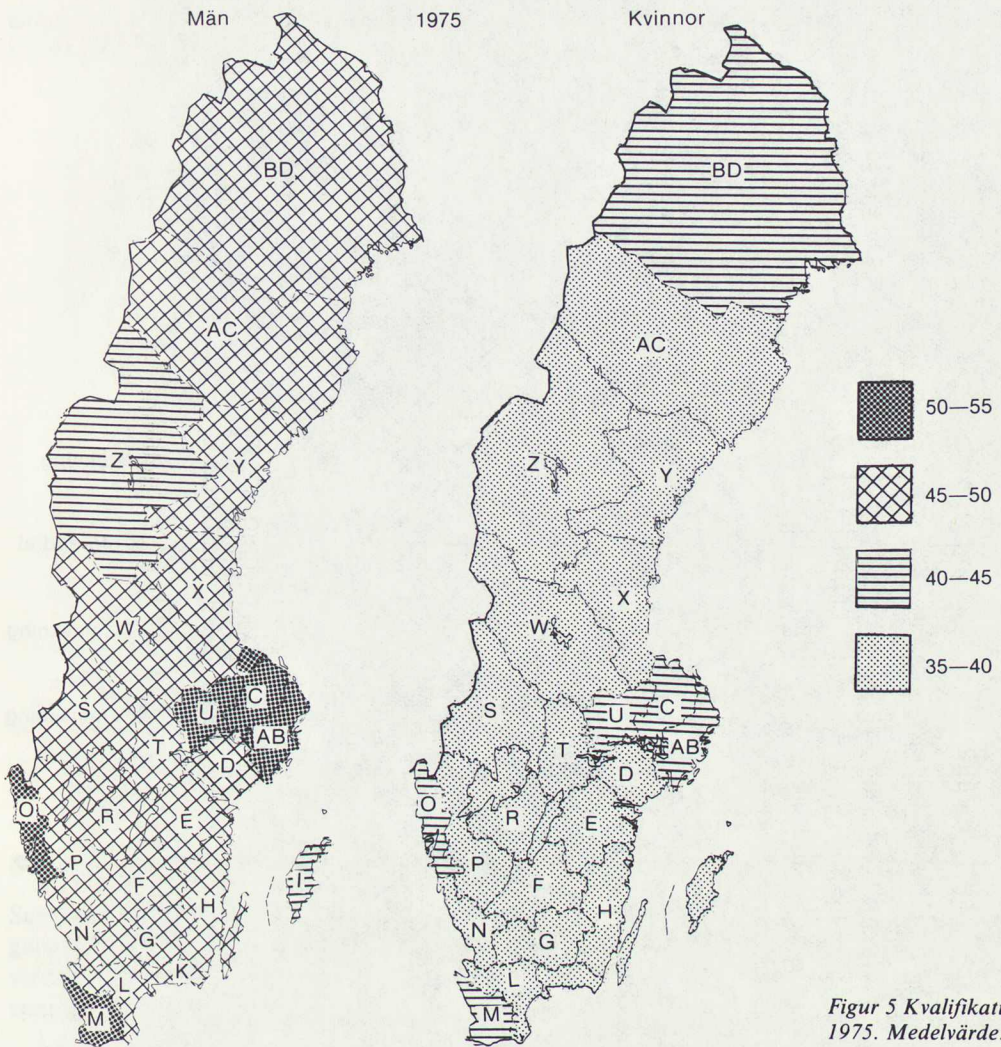
Polariseringen mellan storstadslänen (där Västmanlands och Uppsala län inräknas) och övriga län är uppenbar. Kvalifikationsanalysen förstärker sålunda den problembild den kvantitativa sysselsättningsanalysen ger. Polariseringen mellan könen framstår klart. Kvinnornas bästa arbetsmarknadslän, dvs. storstadsregionerna och Norrbotten, når i kvalifikationshänseende endast upp till männens sämsta, dvs Jämtlands län.

Figur 6 ger ett dynamiskt perspektiv på frågorna. Utvecklingen av kvalifikationsnivåerna mellan 1960 och 1975 beskrives. Polariseringen mellan könen framstår här som än mer alarmerande! Kvinnornas i utgångsläget helt underlägsna positioner har under perioden endast försämrats. Försämringen sker, förutom i Västerbotten och Norrbotten, i ett diagonalstråk från Stockholms län mot sydväst, där männen samtidigt förbättrat sin position.

I ett kvantitativt sysselsättningsperspektiv har kvinnorna under perioden 1960–75 kraftigt förbättrat sin position gentemot männen. Kvinnornas relativa arbetskraftstal har stigit från 50 %—60 %. Detta innebär att kvinnorna under perioden har ökat från ca 60 procent till 75 procent

¹⁷ För en ingående diskussion — se t. ex. Gardell, B., *Arbetsinnehåll och livskvalité*, Lund 1977.

¹⁸ Axelsson, S.: *Kvalifikationsstrukturens utveckling, — effekter på sysselsättning av strukturomvandling*, ERU 1983.

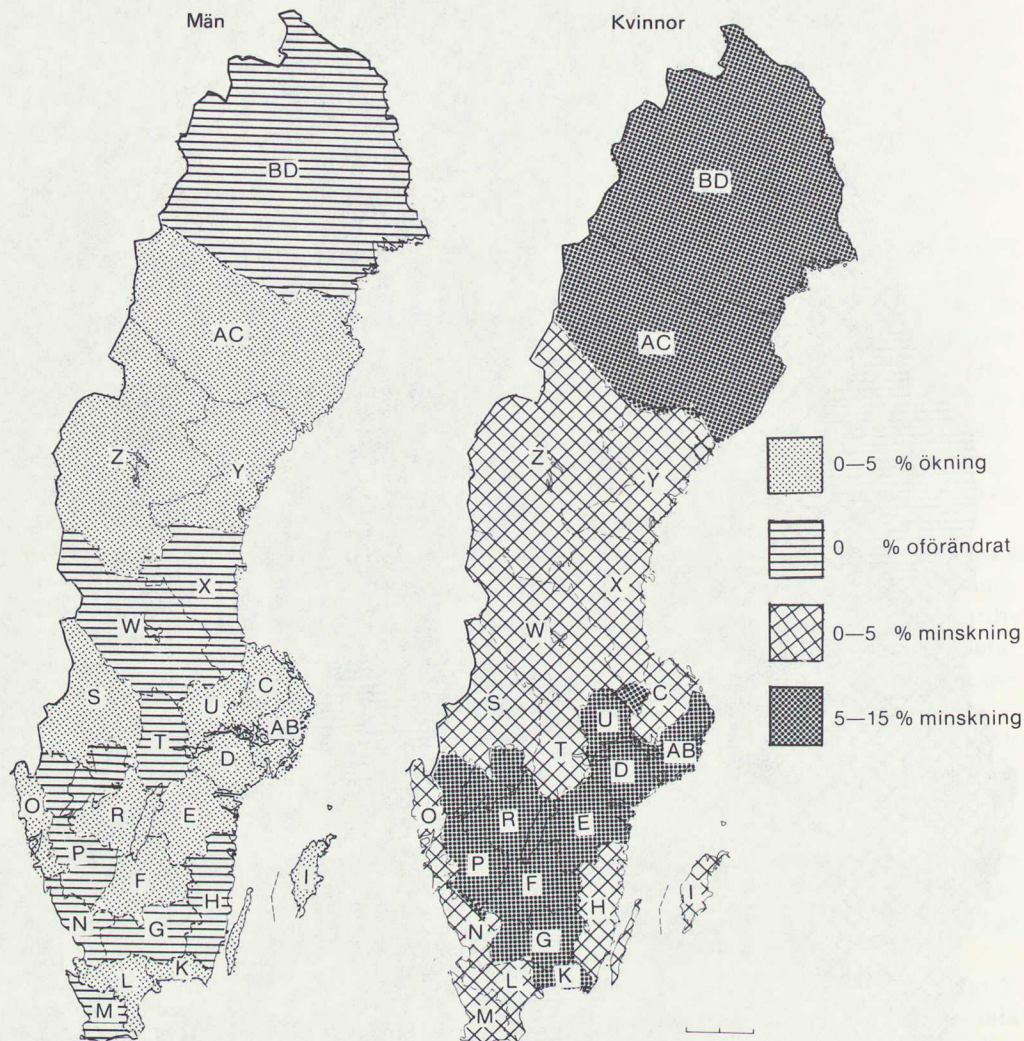

Figur 5 Kvalifikationsnivå 1975. Medelvärde.

av männens arbetsmarknadsdeltagande. Vad som i detta kvantitativa sysselsättningsperspektiv ter sig som en klart gynnsam utveckling pågår alltså samtidigt som en förändring i det kvalitativa sysselsättningsperspektivet ter sig som en klart ogynnsam, givet den regionalpolitiska målsättningen om utjämning mellan könen!

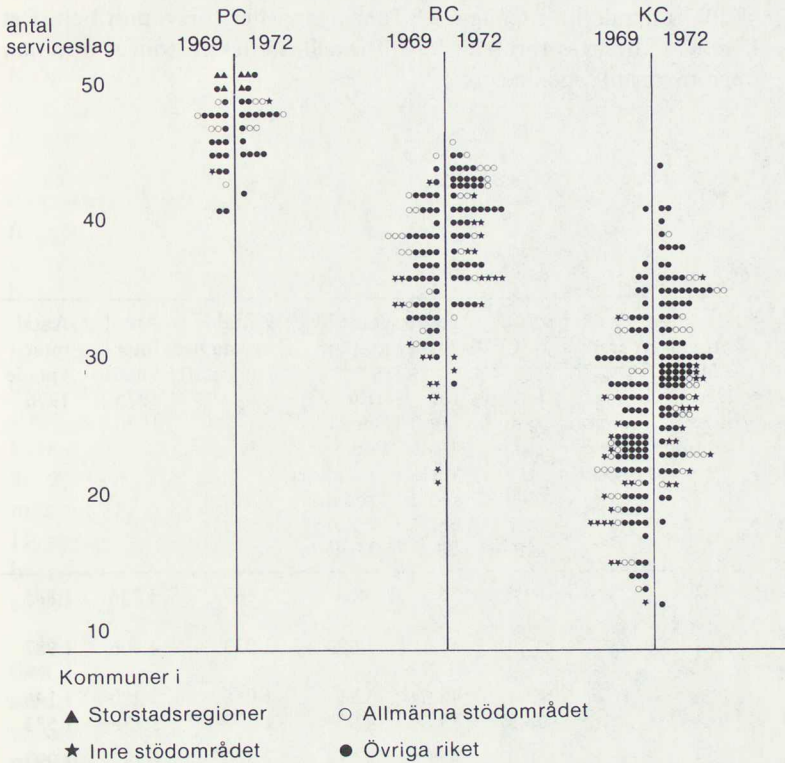
Analysen av kvalifikationsstrukturens förändring bör drivas mycket längre, för att man inom regionalpolitisk planering skall kunna få en rimlig bild av vilka kvalitativa förändringar som sker. De polariseringstendenser mellan länen som här visats bör ställas mot polariseringstendenser inom länen. Även branschvisa och andra jämförelser bör göras, innan man ingående skall kunna diskutera förklaringar och åtgärdsrelaterad politik.

De analyser som här fått exemplifiera kvalifikationernas förändringar

Figur 6 Förändringar av kvalifikationskrav. Medelvärden 1960–75.

innefattar dessutom endast nivågrupperingar. Som framgår av Axelsons studie har även försök till kartläggning av innehållsliga förändringar gjorts. Så har t. ex. arbetskraftens ökande andel i tjänsteproducerande yrken inte lett till motsvarande ökning av arbeten som kräver eller medger intellektuell utveckling. En "manualisering" tenderar snarare att karaktärisera förändringen. Den typ av kunskap som detta exempel förmedlar torde också vara av vikt för den beslutsfattare som skall bedöma välfärdens utveckling i ett regionalt perspektiv.

Figur 7. Antal ingående serviceslag av kommersiell service för hushållen 1969 och 1972.

Service — omsorg

Service är ett traditionellt problemområde för regionalpolitiken. I tidigare länsplaneringsomgångar gjordes omfattande redovisningar av servicens fördelning. Figur 7 utgör ett exempel på en presentationsteknik som visar servicens utveckling.

I den senaste länsplaneringsomgången, redovisad t. ex. i Prop. 1981/82:113, har servicefrågorna tonats ned något. Redovisningen sker mera kvalitativt utifrån diskussioner om företagsservice och offentlig service.

Med aspektmodellen som utgångspunkt flyttas fokus från "service" till "omsorg". (En stor del av servicetänkandet finns naturligtvis kvar i aspektmodellens resursaspekt, t. ex. vid diskussion av social och kulturell infrastruktur. (Se nedan!)

En politik som utvecklats framför allt genom svensk socialdemokrati har värnat om de svaga i samhället. Politikens förlängning har lett till att människor gjorts allt mer oberoende av varandra. Beroendet har efter hand tenderat att betraktas som en svaghet, snarare än en fundamental mänsklig egenskap, något naturligt som vi bygger vår samhällsorganisation på.

Den politik som byggt ut institutionernas ansvar för människorna har samtidigt försvagat de informella systemens betydelse. Uppenbart är i dag¹⁹ att mellannivåerna, de som ligger mellan myndigheterna och de

¹⁹ Livsformsundersökningen, refererad i Björnbergs bidrag, behandlar frågorna.

enskilda individerna i många fall försvagats eller försvunnit helt. Det gäller olika former av formella och informella kollektiv, som av tradition brukar knytas till boendet.

Tabell 3 Grannkontakter, procent

	Vanligt att grannarna		Brukar utbyta tjänster med grannar	Brukar träffa grannar, ULF76		Hade senast besök av granne		Antal i vuxna bef. (tusental)	Antal intervjuade 1975+1976	Antal intervjuade 1976
	utbyter ord med varandra	umgås med varandra enl. ULF76		minst någon gång vecka	någon gång i kvartalet eller mer sällan	för högst 1-2 sedan enl. ULF 76	för mer än 3 sedan enl. ULF 76			
Stockholm	77.8	32.8	51.3	28.0	59.4	36.5	48.3	2 167	3 736	1 885
Östra mellansverige	83.6	39.9	50.8	33.4	52.9	45.8	37.8	2 033	4 006	1 987
Småland och öarna	89.7	49.8	58.6	36.6	47.1	48.6	32.1	1 088	2 280	1 146
Sydsverige	85.3	37.9	46.8	28.1	58.3	39.2	43.5	1 677	3 178	1 523
Västsverige	83.8	41.7	52.9	35.1	50.8	45.8	37.1	2 270	4 297	2 097
Norra mellansverige	90.1	53.3	58.4	45.9	38.3	58.8	24.5	1 255	2 519	1 244
Mellersta Norrland	91.5	57.8	65.9	60.0	27.4	69.7	16.3	576	1 190	594
Övre Norrland	90.6	56.6	60.2	54.8	29.9	68.3	19.1	707	1 518	666

Källa: Levnadsförhållanden, rapport nr 19. Regionala levnadsnivåvariationer 1975-76, SOS/SCB 1979.

Tabell 3 visar hur grannkontakter varierar regionalt: ju glesare samhälle ju tätare kontakter". Denna generalisering är naturligtvis för grov, men pekar ändå på värdefulla egenskaper i utkantsområden, som man inom politiken bör söka ta tillvara, möjligtvis komplettera, men ej ersätta.

I regionalpolitiken, som behandlar flyttningsfrågor mer än annan politik, borde det vara intressant att finna former för att ta tillvara "lokal praxiserfarenhet", att bygga upp fungerande kollektiv eller informella sociala eller ekonomiska strukturer. Servicetänkandet riskerar ibland att motverka dem. Livsformerstudien visar t. ex. hur informella nätverk i vissa fall kan utgöra en form av mottagarkapacitet, som möjliggör att inflyttade människor snabbt kan fungera i nya miljöer. Studien visar hur kontaktmönstren förändras över tid hur de verkar i olika ortstyper och boendemiljöer.

Boende — lokal mobilisering

Kvalifikationsanalyserna studerar inte arbetet främst som en resurs, utan har huvudsakligen lagt ett arbetsdelningsperspektiv på frågorna. Resursfrågorna är dock viktiga även ur aspektmodellens synsätt.

Det finns dock anledning att tro att man överbetonat de ekonomiska och materiella resursernas betydelse i regionalpolitiken. En förståelse för att även andra resurser är viktiga kan bana vägen för en diskussion av betydelsen av en fungerande social och kulturell infrastruktur, för att befolkningen och näringsverksamheten skall kunna utvecklas gynnsamt.

Även om sambandet inte är klarlagt så finns det anledning att formulera en hypotes kring t. ex. förhållandet mellan lokal företagsamhet och den informella sociala strukturen. Att bygga ett regionalpolitiskt stödssystem på svenska folkrorelsetraditioner genom att satsa på föreningsliv, kyrka, olika utbildningssystem etc. skulle sannolikt ge större avkastning än direkt ekonomiskt stöd till företagen — låt vara att tidsperspektivet måste vara längre än det som brukar användas i planeringen i dag. Hypoteserna grundas på kunskap om den negativa betydelsen av nedbrytning av social och kulturell infrastruktur, som påvisats i klassiska sociologiska studier.²⁰

Boendefrågorna behandlas i regionalpolitiken delvis utifrån miljösidan. Den goda boendemiljön finns som regel där arbetsmarknadsresurserna är minst. Kompensationstänkandet ligger nära till hands, även om vi ännu inte hört det uttalas i politiken: Dålig näringsstruktur och god miljö är likvärdigt med den omvända situationen, dvs. god näringsstruktur och dålig miljö. Detta är ett helt felaktigt sätt att uppfatta "Likvärdighets"mekanismen på.²¹

Likvärdighet bygger på lokalt eller regionalt specifika utgångspunkter. Olika behov söker olika lösningar. samma problem kan få olika lösningar, p. g. a. att olika lokalt specifika resurser användes som utgångspunkt. Att skapa en "likvärdig olikhetsstruktur" innebär att kvalitativa överväganden spelar stor roll, lokala värderingar och förutsättningar utgör utgångspunkten.

Det kvalitativa miljötankandet är dock inte särskilt väl utvecklat, när man ser till regionalpolitikens faktiska åtgärdsarsenal. Det kvantitativa synsättet, dvs. diskussioner om befolkningsstorlek och sammansättning i regioner, större och mindre centralorter, har dominerat den faktiska diskussionen inom politiken.

Den regionalpolitiska planeringen färgades också av geografiska centralortsteorier.²² Hur detta påverkar eller påverkades av flyttning och koncentration eller ej är oklart. De grundläggande antaganden som man utgick från var ändå att stora samhällen har agglomerationsfördelar. Så finns t. ex. fler typer av jobb tillgängliga på en större lokal arbetsmarknad, och flera typer av service. Man antog också att fysisk tillgänglighet är detsamma som reell tillgänglighet. Med dessa utgångspunkter är det mera angeläget att intressera sig för vilka "möjlighetsstrukturer" orter har, och mindre intressant att se vilka levnadssätt olika orter uppvisar, dvs. hur olika grupper faktiskt utnyttjar möjligheterna.

Torsten Hägerstrand utvecklar i en uppsats²³ tillgänglighetsbegreppet

²⁰ Rundblad, B.G.: Forestville, 1958.

²¹ Levekårsundersökelsen.

²² Se t. ex. Christallers centralortsteori.

²³ Hägerstrand, T.: Att skapa sammanhang i människans värld problemet, i Att forma regional framtid, ERU 1978.

genom att tala om subjektiv tillgänglighet, "reach". En fysiskt tillgänglig bok på ett bibliotek är inte "inom räckhåll" för en icke läskunnig person. Med det subjektiva tillgänglighetsbegreppet närmar sig levnadsvillkors- och levnadssättsbegreppen varandra.

Utifrån diskussioner om den tredje aspekten, arbetsdelning, är det naturligt att diskutera samhällets tillgänglighet också i termer av "genomskinlighet"²⁴ eller grad av förståelse som medborgarna har för det. Byråkratiska rutiner tränger in i vardagen. Modern vardagsteknologi kan vara svår eller obegriplig. — Hur klarar t. ex. pensionären i gemen att fylla i blanketter eller öppna medicinburkar?

Meningsfullhet blir ett centralt begrepp. Deltagande och mobilisering av invånarna är väsentliga frågor. Direktkommunikation mellan individer och myndigheter. Kontroll och förståelse för den omgivande teknologin. Denna typ av frågor löses ibland enklare i små samhällen, eller omvänt uttryckt: aggregeringsfördelar finns inte. Ett levande kulturlandskap kan inte konstrueras med modeller av centralortsteoretisk eller av annan teknovetenskaplig karaktär.

2.4.3 *Helheten — en sammanfattning*

I detta avsnitt har ett antal kritiska punkter framhållits i förhållande till den problembild som ABC-modellen tecknar. Det är viktigt att dessa inte för över tanken till nya sektoriella betraktelser. Huvudtanken med aspektmodellen är att *samtidiga* bedömningar skall göras utifrån de tre aspekterna, för att man med rimlig innebörd skall kunna tala om helhetsanalys.

En effektbedömning och en problemuppfattning formulerad utifrån aspektmodellen skulle sålunda kunna se ut som följer.

Ekonomiskt stöd till näringslivet kan leda till kvantitativa förbättringar av sysselsättningen. Den kvalitativa förändringen är mera problematisk. sannolikt sker den regionala utjämningen på bekostnad av social utjämning. En ökad polarisering sker inom arbetslivet. Den omfattande rörlighet som uppstår i förhållande till antalet nya arbetstillfällen kan påverka stabiliteten i sociala nätverk, och försvåra lokalt engagemang.

Vid formulering av den allmänna problembilden utgås också från sysselsättningsfrågorna. Med gängse beskrivningar visas att successiv utjämning sker mellan kvinnors och mäns arbetsmarknadsdeltagande. Arbetet i sig är mycket viktigt, i viss mån för att det skapar resurser för individerna, men kanske framför allt för att det är en av de viktigaste faktorerna när det gäller att skapa individers självuppfattningar, samtidigt som positioner i sociala nätverk ofta definieras utifrån yrkesroller. Utjämningen i kvantitativa termer kan alltså uppfattas som gynnsam. Aspektmodellen visar dock att samtidigt ökas skillnaderna mellan män och kvinnor utifrån kvalitativa bedömningar av arbetets innehåll. Tendenser till regional polarisering i sysselsättning och arbetslöshet pågår också samtidigt med tilltagande polarisering i kvalitativt hänseende.

Service som erbjudes människor ökar individens materiella resurser. Omsorgstänkande, som utgår från värdet av informella sociala och ekonomiska strukturer kan kombinera en resurssyn med känslighet för

²⁴ Graham, L.: Arbetsdelning, ERU 1980.

vad som sker med sociala relationer och arbetsdelningsprocesser gentemot samhället i övrigt. Analysen resulterar i en problembild som säger att service bygges upp samtidigt som omsorgsrelationer tenderar att brytas ned. Politik för rättvis tillgång till service och skydd för svaga grupper riskerar att verka passiviserande på sociala relationer.

Arbete och service fördelas i förhållande till bosättningsmönstret, och påverkar i sin tur utvecklingen av detta. En spridd befolkning i ett levande kulturlandskap är en implicit regionalpolitisk målsättning. En viss regional koncentration har uppfattats som ett rimligt medel för att kunna få jämn fördelning/tillgång till resurserna. Om "levande kulturlandskap" tolkas i arbetsdelningstermer så innebär befolkningens spridning inget bekymmer, utan snarare en tillgång. Förståelse och närhet i samhället skapar meningsfullhet och gemenskap. Mobilisering och tillvaratagande av erfarenheter från vardagen genererar nya resurser. Problemfokus tenderar att med aspektmodellens relativa nedtoning av existerande resursers fördelning att vändas från de glesta mot de täta samhällena. Åtgärdsdiskussionen kommer att riktas mindre mot fördelningsfrågorna och mera mot social och ekonomisk mobilisering på lokalplanet.

2.5 Något om användningen av välfärdsanalyser

Tillverkning av "verktygslådor" för planering utgör ett ofta uttryckt önskemål till forskningen. Indikatormodeller borde kunna konstrueras som direkt relateras till politiska åtgärder när larmvärden uppnås. Tyvärr är det inte ofta denna typ av forskningsresultat produceras. Detta beror sällan på forskningens oförmåga, utan oftare p. g. a. att förväntningarna utgår från oacceptabla förutsättningar: Problemuppfattningarna som ligger till grund för politiken kan vara orimliga, antagna kausalrelationer mellan mål och medel kan vara felaktiga, värdepremisser kan vara inbyggda i grundläggande antaganden på ett sätt som definierar handling som politisk och ej en uppgift för forskning etc.

Några komponentmodeller kan dock förefalla ligga nära de politiska förväntningarna om verktygslådor, och därför slutar nog inte olika personer inom byråkrati och planering att uttrycka önskemål om "den slutgiltiga uppsättningen komponenter", eller att ständigt önska tillförandet av nya komponenter, allt eftersom problemuppfattningarna förändras.

Den viktigaste användningen av välfärdsforskningen bör i stället vara att skapa konsistenta problembilder, som politiska handlingsmöjligheter kan diskuteras i anslutning till. Det är också viktigt att analyserna inriktas på att skapa förståelse för de sociala processer som pågår i samhället, och ej enbart beskriver tillstånd. Processbeskrivningarna möjliggör en bättre bedömning av politiska åtgärders sätt att verka.

Ett aspekttänkande av det sätt som argumenterats för möjliggör nya problemupplevelser och kan skapa förståelse för hur problemen kan angripas. Vid den tidpunkt man "insett frågans karaktär" uppfattas dock sällan detta som ett forskningsresultat. "Det är ju helt enkelt bara så att

verkligheten ser ut på ett annat sätt än vad man upplevde tidigare". 'Förståelse' som forskningsresultat betraktas som trivialt i det ögonblick man förstår. Man kommer därför ständigt att uttrycka undran inför välfärdsforskningens användbarhet, även om man hela tiden använder dess resultat.

Om man undviker den pragmatiskt orienterade synen på forskning — ungefär som den tar sig uttryck i enkla mål/medel-relationer och som diskuterats i anknytning till komponentmodellen tidigare — så anvisar aspektseendet²⁵ nya vägar att nyttiggöra kunskap som normalt inte tillföres planeringsprocessen.

Så kan t. ex. historiska studier användas för att skapa förståelse för vad som är centralt för analys av samhällets utveckling. Psykologerna kan klargöra de mänskliga upplevelserna av de tänkbara besluten. Geografer skapa helhetsuppfattningar om hur människors situation förändras med analys från territoriella utgångspunkter och sociologer kan genom flerdimensionella analyser skapa förståelse för samhällets komplexa natur. Detta förhållningssätt skulle kunna betraktas som en syn på hur forskningen utgör "verktyg" inom politik, och planering. Den nya synen underlättar den helhetsanalys, som måste ligga till grund för den politik som bygger regional kultur, och inte endast löser "tekniska" problem.

Aspektmodellen representerar sålunda ett sätt att tänka i anknytning till den regionalpolitiska planeringen. På detta sätt bör den uppfattas som det instrument som relaterar de olika typerna av förståelse till varandra, som presenteras i följande uppsatser.

Litteratur

- Allardt, E.: Att ha, Att älska, Att vara. Om välfärden i Norden, Lund 1975
 Asplund J.: Om undran inför framtiden, Stockholm 1975
 Axelsson S.: Kvalifikationsstrukturens utveckling. Effekter på sysselsättning av strukturomvandling, ERU 1983
 Björnberg, U., m. fl.: Livsformer i en region. En jämförande analys av familje- och samhällsliv i 1970-talets Sverige, Göteborg 1980
 Christaller, W.: Die zentrale Orte in Süddeutschland, Jena 1933
 Dahlström, E.: Klasser och samhällen, Stockholm 1971
 Gardell, B.: Arbetsinnehåll och livskvalité, Lund 1977
 Graham, L.: Arbetsdelning, ERU-rapport 2, Stockholm 1980
 Graham, L.: Potentiell arbetskraft, Expertgruppen för forskning om regional utveckling, Industridepartementet, Sekretariatet för framtidsstudier, Stockholm 1979
 Graham, L.: Om rationell planering för sociala mål, ingår i Framtid i Norrbotten, Socialstyrelsen och länsstyrelsen i Norrbottens län, 1978
 Hägerstrand, T.: Att skapa sammanhang i människans värld — problemet, ingår i Att forma regional framtid. 13 forskares syn på regionala problem, Stockholm 1978
 Information i prognosfrågor 1978:6 Regional dödlighet 1970—1975, SOS
 Johansson, S.: Om levnadsnivåundersökningen, Stockholm 1970
 Levnadsförhållanden, Regionala levnadsnivåvariationer 1975/76, SOS SCB 1979

²⁵ Johan Asplund myntar begreppet "aspektseende" i "Om undran inför framtiden", 1975, som utgjort en viktig inspirationskälla för det synsätt, som förfäktas i denna rapport.

- Merton, R.: Social Theory and Social Structure, Ontario 1967
NOU 1978:3, Regionale ulikheter i levekår, Oslo 1978
NOU 1982:3, Maktutredningens slutrapport, Oslo 1982
Parsons, T. & Smelser, N.: Economy and Society. A study in the integration of economic and social theory, London 1966
Proposition 1978/79:112, Regionalpolitik
Proposition 1981/82:113, Program för regionalutveckling och resurshushållning
Rubenowitz, S.: Metodutveckling för kartläggning av psykosociala faktorer att beakta i samband med den regionala utvecklingsplaneringen, Psykologiska institutionen Göteborg, 1980
Rundblad, B. G.: Forestville, Uppsala 1951
Statistiska meddelanden R 1980:8, Kriminalstatistik. Brottsligheten i län och kommuner år 1979, SOS
SOU 1974:2, Ortsbundna levnadsvillkor, Stockholm 1980
SOU 1975:91, Politik för regional balans. Utvärdering av länsplaneringen 1974. Stockholm 1975
SOU 1979:90, Regional arbetsfördelning inom industrin, Stockholm 1979
SOU 1981:1, Hälsorisker 1981, Stockholm
SOU 1981:2, Ohälsa och vårdutnyttjande, Stockholm 1981

3 Kvalifikationsstrukturens utveckling

— effekter på sysselsättning av strukturomvandling

av Sten Axelsson

3.1 Inledning

Strukturomvandlingen betyder, i en ofta brukad definition, den successiva övergången av arbetskraft mellan näringsgrenar och branscher. I grova drag har denna process inneburit att arbetskraftens andelar förskjutits från yrken inom jord- och skogsbruk till framförallt industriproduktion. Under modern tid har även förskjutningen av arbetskraft mot tjänsteproduktion kommit i blickpunkten. Strukturomvandlingen kan följaktligen också benämnas närings- eller yrkesomvandling.

Denna process har utvärderats från olika utgångspunkter. Ur ett samhällsekonomiskt perspektiv har främsta produktiviteten utvärderats. Processen har också utvärderats efter de sysselsättningseffekter som den resulterat i. En konstant eller en höjd sysselsättningsgrad, har inneburit att effekterna av strukturomvandling betraktats som acceptabla, givet att fördelningen av sysselsättningen inte varit alltför ojämn mellan t. ex. regioner eller kön.

I denna uppsats utvärderas strukturomvandlingen utifrån andra utgångspunkter. Syftet med uppsatsen är att analysera strukturomvandlingens effekter på kraven på kunskaper inom arbetsmarknaden. Näringsgrensomvandlingen utvärderas sålunda inte i antalet sysselsatta utan i hur kvalifikationskraven förändras. Den empiriska analysen omspänner perioden 1960—1975.

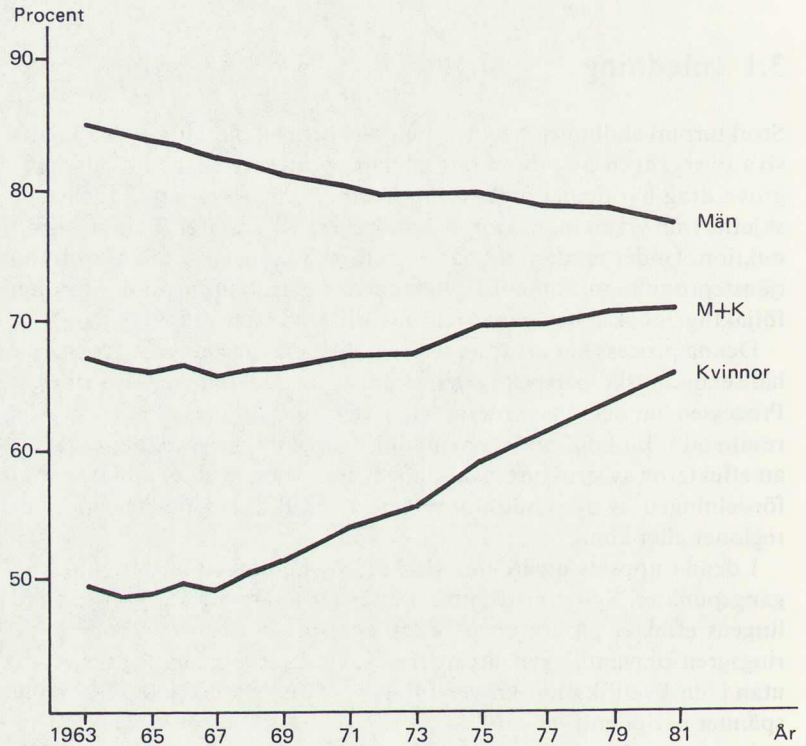
I en andra del av den empiriska undersökningen ändras syftet något. Utvecklingen av yrkesstrukturen brukar beskrivas som att allt fler sysslar med tjänsteproduktion medan allt färre sysslar med varuproduktion. Med tjänsteproduktion brukar underförstått menas att arbetet främst innebär att syssla med människor och symboler medan varuproduktion innebär att syssla med saker och ting. Frågan ställs om denna beskrivning motsvarar vad arbetena faktiskt innebär i fråga om arbetsuppgifter. Genom att istället klassificera om yrkesstrukturen på grundval av indelningar som bygger på faktiska arbetsuppgifter, prövas denna frågeställning.¹

¹ I den empiriska studien har ett omfattande utvecklingsarbete ägt rum, med en för svenska förhållanden obeprövad metod. I detta arbete har Gunnar Gelin vid SCBs prognosinstitut utvecklat de metoder som gjort det möjligt att genomföra den empiriska undersökningen. Denna rapport redovisar endast en mindre del av de empiriska resultat som framkommit under detta arbete.

3.2 Arbetsmarknadens utveckling

3.2.1 Sysselsättningsvolymens utveckling

Antalet personer i arbetskraften i Sverige ökade med ca 550 000 personer under åren 1960–1980. Det var främst kvinnorna som svarade för denna ökning. Männerna hade under denna tid ett minskande arbetskraftsdeltagande. Kvinnornas inträde på arbetsmarknaden har främst gällt den långa deltiden 20–34 timmar.

Figur 1 Andelen förvärvs-
arbetande befolkning i Sve-
rige. Arbetskraftsunder-
sökningarna, årsmedeltal.

Utvecklingen av antalet sysselsatta varierar i olika åldrar. Allmänt betraktat har sysselsättningens frekvenser sjunkit i de lägre och högre åldrarna. I åldrarna över 50 år har dock andelen förvärvsarbetande kvinnor ökat. När det gäller sysselsättningens fördelning på olika åldrar är det viktigt att se utvecklingen ur ett livscykelperspektiv. T. ex. kommer dagens ungdomar att med stor sannolikhet erfara andra sysselsättningsförhållanden när de är över 50 år än vad de som är över 50 år gör idag.

Arbetskraftsdeltagandet för män och kvinnor sammanhänger i viss mån med yrkesomvandlingen. Den största relativa och absoluta ökningen av sysselsättningen har ägt rum i yrken inom offentlig sektor och i yrken inom privata tjänster. I offentlig sektor finns en hög andel kvinnor sysselsatta. Yrken inom jord- och skogsbruk, byggnadsverksamhet samt tillverkningsindustri har minskat sin andel av sysselsättningen.

De har en hög andel män sysselsatta. Dessa förskjutningar kan också uttryckas som att allt färre sysslar med varuproduktion och allt fler med produktion av tjänster.

Regionalt råder betydande skillnader i sysselsättningens omfattning. Skogslänen har lägst andel sysselsatta. Skillnaderna är mest markanta för kvinnorna, framförallt har storstadslänen en hög andel kvinnor sysselsatta.

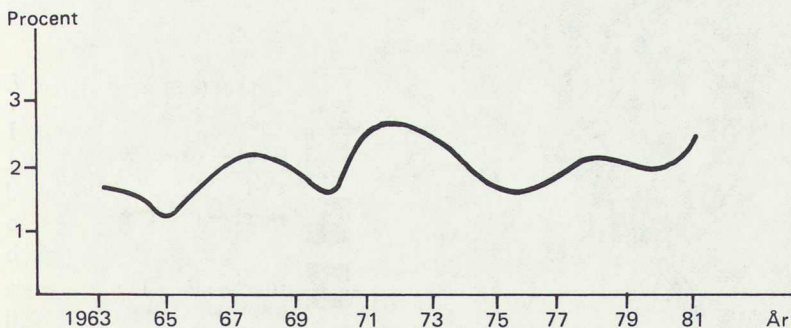
Utvecklingen på den svenska arbetsmarknaden har under perioden i kvantitativa mått mätt varit gynnsam. Ambitionen som den uttrycks i olika dokument visar att det politiska målet varit att fördela sysselsättningen jämnare mellan olika grupper². Medlet för att uppnå detta har varit att höja den totala sysselsättningen. Arbetsmarknadens problem har sålunda primärt definierats till att röra den totala sysselsättningens omfattning. Enligt figur 1 har ambitionen att höja den totala sysselsättningen uppfyllts.

Fördelningen av sysselsättningen är dock fortfarande ojämn. Mellan könen har, enligt figur 1, andelen sysselsatta utjämnats. Mellan olika åldergrupper har en ojämnare fördelning av personer på arbetsmarknaden uppstått, genom att främst yngre och äldre personer minskat sin sysselsättningsgrad.

Riktningen på den regionala utvecklingen av sysselsättningens omfattning är svår att entydigt fastställa bland annat beroende av att regionindelningen bestämmer resultaten. På riksområdesnivå kan den största höjningen av sysselsättningen skönjas i storstadslänen. Sysselsättningsgraden ökar dock både i de syd- och mellansvenska länen samt i skogslänen. Under hela perioden har dock storstadslänen högst sysselsättningsgrad, medan skogslänen har lägst under samma period.

3.2.2 Arbetsmarknadsproblem

Den öppna arbetslösheten har under perioden 1963–81 varierat från det lägsta värdet 1,2 procent år 1965 till det högsta värdet 2,7 procent år 1972. Höga värden kan också noteras under åren 1967–68 samt åren 1978–79, då arbetslösheten var 2,2 procent. En kraftig uppgång påbörjades också år 1980.

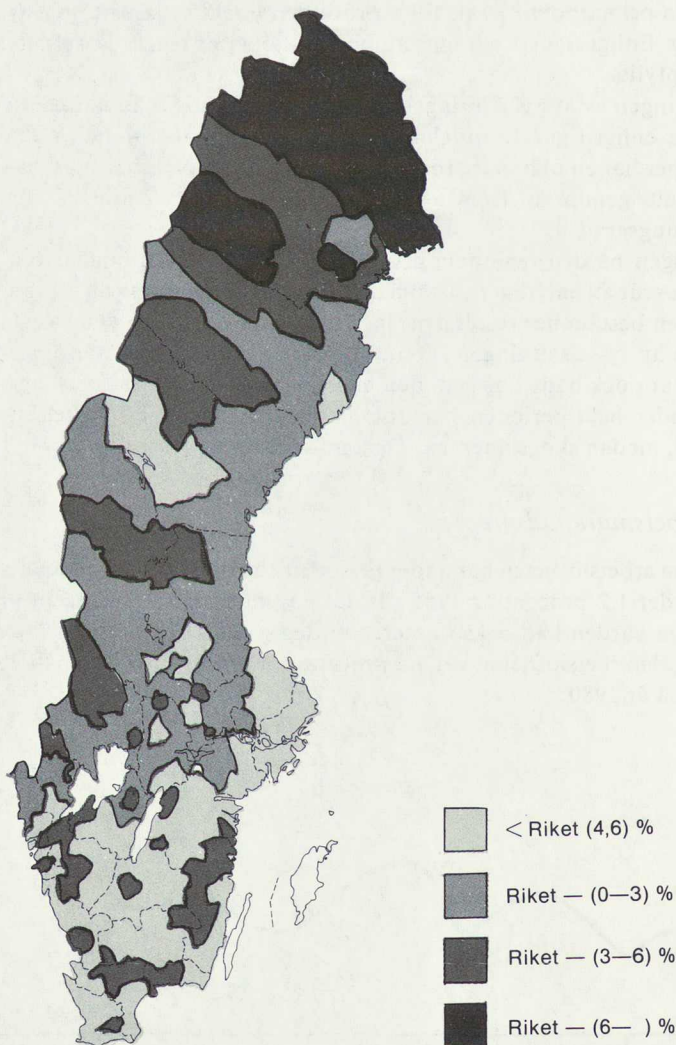
Figur 2 Arbetslöshetstal i Sverige 1963–1981. Arbetskraftsundersökningarna, årsmedeltal.

Källa: AKU 1963–81

² Se t. ex. SOU 1979:24.

Det bör dock noteras att arbetslösheten i figur 2 räknas i procent av befolkningen i arbetskraften. En ökning av sysselsättningen, med samtidigt oförändrade arbetslöshetstal, leder därför till att arbetslösheten sjunker i relativa tal räknat. Arbetslösheten har sålunda ökat absolut samtidigt som sysselsättningen också ökat absolut sett.

Arbetslöshetssiffrorna skiljer sig åt mellan olika åldersklasser. De lägre åldrarna har den högsta arbetslösheten. Regionalt sett har skogslännen under 1960 och 1970-talen drabbats hårdare av arbetslösheten. Storstadslännen har samtidigt haft den lägsta arbetslösheten.

Karta 1

Arbetslösa, AMU och beredskapsarbete i procent av befolkningen, 1980 (16—64 år)

Källa: Industri och industripolitik 1982, Industridepartementet

Källa: Industri och industripolitik 1982, Industridepartementet

Det finns dock, enligt kartan, avvikelser från denna beskrivning. I södra och mellersta Sverige finns det mindre områden insprängda med hög arbetslöshet samtidigt som det finns mindre områden i norra Sverige med lägre arbetslöshet. Det finns även en tendens under senare år att delar av storstadslänen Göteborg och Bohus län och Malmöhus län fått en högre arbetslöshet än riksgenomsnittet.

Det finns anledning att anta att orsakerna till arbetslöshet förändrats. Under långkonjunkturen 1971 – 1973 var antalet arbetslösa på grund av permitteringar och driftsinskränkningar i genomsnitt endast hälften så stort som under lågkonjunkturen 1978.³ Arbetslösheten beror i så fall idag i större utsträckning på att personer ej lyckats komma in på arbetsmarknaden eller av olika skäl ej lyckats behålla arbetet mer än en kort tid. Det är främst vissa utsatta grupper som drabbats, t. ex. ungdomar, äldre och lågutbildade.

Den arbetade volymen mätt i antalet sysselsatta har vuxit under 1960- och 1970-talen. Om den arbetade volymen i stället räknas i det sammanlagda antalet arbetade timmar, visar utvecklingen en motsatt tendens. Enligt 1980 års ekonomiska långtidsutredning skulle, om den genomsnittliga arbetstiden per sysselsatt hade varit lika stor 1979 som 1970, antalet sysselsatta inte ha stigit med 270 000 personer under 1970-talet utan istället sjunkit med 230 000 personer.⁴

Om arbetsmarknaden betraktas som ett system med strömmar mellan sysselsättning, arbetslöshet eller en tillvaro utanför arbetskraften, finns det enligt flera källor, en tendens till allt större tröghet inom systemet.⁵ Indikationer på detta skulle vara att arbetslöshetstiden per arbetslös person ökat.

Samtidigt har antalet lediga platser, som ej blivit tillsatta, ökat. Den ökande trögheten på arbetsmarknaden drabbar främst ungdomar och äldre. Ungdomarna får allt svårare att komma in på arbetsmarknaden. De äldre får efter en längre tids frånvaro svårt att återvända till arbetsmarknaden. Generellt sett verkar arbetsmarknaden ha blivit omgärdad av allt högre murar.⁶

3.3 Ett perspektiv för att studera förändringar inom arbetslivet

3.3.1 *Arbetsdelningsbegreppet*

Förändringar inom arbetsliv och arbetsorganisation kan bland annat härledas ur den förändrade arbetsdelningen i samhället. Begreppet arbetsdelning beskriver den funktionella differentieringen i samhället, dvs. den ökande funktionsuppdelningen i samhället. Begreppet arbetsdelning beskriver i sin ursprungliga betydelse att antalet funktioner i samhället ökar genom att de uppdelas. Dock har en mängd funktioner tillkommit, under tidens gång, men inte som ett resultat av uppdelning. Till exempel har produktionen av nya varor och tjänster uppkommit på områden där det ej tidigare funnits produktion. Detta är också en typ av

³ Prop 1980:81:126.

⁴ SOU 1980:52.

⁵ Se t. ex. SOU 1978:60.

⁶ SOU 1978:60.

arbetsdelning. En mer precis beteckning som bättre beskriver innebörden av detta begrepp är arbetsdiversifikation. Det är knappast möjligt att driva arbetsdelningen till en hög nivå, som i de moderna samhällena utan arbetsdiversifikation.⁷ Arbetsdelningen kan aldrig bli avancerad om funktionsuppdelningen enbart sker genom uppdelning. Distinktionen mellan arbetsdelning och arbetsdiversifikation användas i nästa avsnitt som ett medel att tolka olika teorier om arbetsdelningens effekter på kvalifikationsstrukturen.

Om man betraktar arbetsdelningen i två plan horisontellt och vertikalt, kan det förra främst beteckna uppdelningen i näringsgrenar, yrken eller produktionsanläggningar och det senare uppdelningen i över- under-ordnade relationer. Kvalifikationer kan hänföras till den senare gruppen. En horisontell arbetsdelning innebär i princip att maktförhållanden inte förändras utan bara att funktioner placeras bredvid varandra. Filialutläggningar av industrianläggningar kan i vissa fall innebära att likartade tillverkningsformer sprids i rummet, dvs det sker om horisontell arbetsledning, men filialutläggningarna kan också ske genom en vertikal arbetsdelning. I det fallet kommer de styrande funktionerna som t. ex. administrationsavdelningen att lokaliseras till en plats medan tillverkningsavdelningen ligger på en annan plats. Byråkrati kan betecknas som en form av vertikal arbetsdelning. Många av de funktioner som finns inom byråkratin utmärks av en nivåspecialisering med formellt reglerade områden för maktutövning.

Arbetsdelningen kan också delas upp på mikro- och makronivå. Enskilda personers kvalifikationer finns på mikronivån medan kvalifikationsstrukturen utgör makronivån. Arbetsdelningen mellan regioner eller nationer är också arbetsdelning på makronivå.

3.3.2 *Teoribakgrund*

Under rubriken forskning om arbetsdelning kan en mängd klassisk och modern forskning sorteras under ett perspektiv. Syftet med en sådan generalisering är att visa att forskningen från skilda utgångspunkter analyserat samma utvecklingsprocesser. Genom de skilda utgångspunkterna blir dock resultatet av analysen varierande.

På motsvarande sätt kommer i den följande framställningen forskning från olika fält och discipliner att betraktas när det gäller kvalifikationsstrukturens utveckling.

De tidigaste teorierna om arbetsdelning återfinns hos de klassiska ekonomerna. I ett nu klassiskt arbete tar Adam Smith som utgångspunkt en tänkt arbetsdelning inom ett produktionsställe.⁸ Han tar som exempel knappnålstillverkning. Arbetaren skulle specialiseras på de enskilda momenten, en skulle kapa tråden till nålarna, en skulle spetsa nålarna osv. Arbetaren blev på detta sätt specialist på de enskilda momenten. Stora tidsvinster blev resultatet, som gjorde att kostnaden per tillverkad enhet blev lägre, vilket möjliggjorde ekonomisk tillväxt.

Påverkan på yrkeskunnandet blev i det tänkta resonemanget att arbetaren specialiserades, vilket tolkades av Smith som att han blev skickligare. Skicklighet och specialisering betraktades som synonyma. Specia-

⁷ Moore, W.: *World Modernization*. 1979.

⁸ Smith, A.: *Wealth of Nations*, 1776.

liseringen betraktades därför som oproblematiske, genom att den ej ledde till rutinisering.

Det har hävdats att Smiths tänkta knappnålssmeds arbetsuppgifter aldrig funnits odelade.⁹ Smeden skulle sålunda aldrig ha utfört alla arbetsuppgifter ensam, i stället skulle han ha gjort en annan produkt som krävde en annan produktionsprocess, antagligen enklare. Med denna tolkning innebär inte Smiths tänkta produktionsprocess arbetsdelning utan arbetsdiversifikation. Möjligt är att det var just detta han avsåg med begreppet arbetsdelning. Hur man än tolkar arbetsdelningsbegreppet i Wealth of Nations är det i framställningen oproblematiske dvs. arbetsdelningen leder inte till några icke önskvärda effekter till exempel rutinisering och därvid minskade yrkeskrav.

I Wealth of Nations analyseras effekterna av arbetsdelningen på yrkesskickligheten. I senare arbeten inom ekonomisk teori saknas i stort sett denna del av analysen. Det kan bero på den underförstådda välfärdsmodellen som kan formuleras som: arbetsdelning leder till ekonomisk tillväxt som alltid leder till högre välfärd.

Om antagandet att ekonomisk tillväxt alltid leder till högre välfärd betraktas som giltigt, innebär det att analysen inte behöver föras längre, eftersom välfärden är given. Det finns sålunda ingen större anledning att studera andra effekter av arbetsdelning.

På senare tid har denna modell ifrågasatts.¹⁰ Kan inte ekonomisk tillväxt också leda till ofärd? Med ofärd har bl. a. menats att arbetslivet för vissa grupper utvecklats i en ogynnsam riktning som t. ex. inneburit rutinarbete med åtföljande främlingskap.¹¹

Det begrepp som idag mest anknyter till arbetsdelning och arbetsdiversifikation är strukturomvandling. Med detta begrepp menas oftast den successiva övergången av arbetskraft från produktion inom basnäringarna jord- och skogsbruk till framför allt industriproduktion. Under modern tid har man också pekat på det framväxande tjänstesamhället, det postindustriella.

Denna utveckling har, för arbetskraftens del, utvärderats i möjligheterna till sysselsättning. Ett oproblematiske förhållande mellan strukturomvandlingen och arbetskraften har funnits så länge tillgången på sysselsättning varit god. I stort sett har man antagit att sysselsättning leder till välfärd.¹² Strukturomvandlingens stora betydelse har dock varit som tillväxtskapande faktor.

Utvärderingen av strukturomvandlingens effekter på arbete har dominerats av ekonomisk teoribildning, analysen har i hög grad varit inriktad mot effektivitet och produktivitet.¹³ Arbetskraften betraktas som om den är homogen, dvs. arbetskraften förblir densamma, och bara dess omfattning förändras. Undantag finns i den s. k. human kapital teorin, som analyserar individens kvalifikationer, dock som investeringar för individen eller samhällsekonomin, vilket gör att även denna teori främst utvärderar den ekonomiska avkastningen av strukturomvandling.

Den modell för arbetsdelning som tecknas i Wealth of Nations och som utgör bakgrunden till hur arbetsdelningen utvärderas i ekonomisk vetenskap, bör även kompletteras med en annan typ av forskning. Den

⁹ Gershuny, J.: After Industrial Society, 1978.

¹⁰ Petersen, E.: Livskvalitet, Økonomisk Vækst og samfundsudvikling, 1980.

¹¹ Marklund, S., Åberg, R.: Ekonomisk tillväxt — en utveckling mot välfärd eller ofärd? 1980.

¹² SOU 1979:24.

¹³ Se t. ex. Österberg, G.: An Empirical Studie of Labour Reallocation Gains in Sweden, 1965.

na forskning behandlar arbetsorganisation och arbetsledning. Det tidigare och kanske mest kända verk inom denna tradition är Frederick Taylors teori om scientific management.¹⁴ Efter noggranna studier av enskilda arbetsmoment, rationaliserades de för arbetets utförande onödiga momenten bort. Detta innebar stora tidsbesparingar, vilket ökade effektiviteten. Drivkraften för den enskilde i rationaliseringsprocessen var ökad lön.

Att det inom scientific management var frågan om arbetsdelning med åtföljande rutinisering kan knappast ifrågasättas. Ett utmärkande drag för denna typ av arbetsdelning var att manuella och intellektuella arbetsuppgifter skildes från varandra. Genom detta förfarande kunde kontrollen över produktionen ökas. Individernas kvalifikationer avpassades också bättre mot kvalifikationskraven i företagen, vilket innebar att endast de kvalifikationer som verkligen behövdes inköptes.

Den vetenskapliga arbetsledningen har fått stor betydelse för arbetsorganisationen i både industri och tjänsteproduktion. Tyngdpunkten i detta perspektiv ligger liksom på det tidigare på effektivitet. Effektivitetstanken är dock mera begränsad och syftar främst till organisationens effektivitet.

De teorier för arbetsorganisation som presenterades inom scientific managementskolan kom under 1900-talet att efterträdas av andra teorier, som grundades på studier som visade att inflytande på arbetsorganisationen påverkade produktiviteten i gynnsam riktning den s. k. Human Relation-skolan.¹⁵ Uppfattningarna om hur rationaliseringssträvandena ska avpassas för att skapa högsta produktivitet har varierat. Under vissa tider har de ortodoxa teorierna haft ett stort inflytande för att sedan avlösas av teorier som mer betonar inflytandets betydelse.¹⁶

Teorierna om arbetsorganisation och arbetsledning har haft en mycket stor betydelse för den vetenskapliga diskussionen om hur arbetets innehåll utvecklats. I en studie tar Braverman teorierna som en utgångspunkt för att analysera utvecklingen av arbetets innehåll under 1900-talet.¹⁷ Hans analys leder till slutsatsen att kraven på yrkesskicklighet successivt sjunkit under tidsperioden. Detta är en naturlig följd av att effektiviseringen skett på organisationens villkor. Med exempel från vissa yrkesområden visas att kraven sjunkit inom dessa områden, dock är det empiriska stödet för att det ska betraktas som en generell process svagt.

Teorierna har också tolkats i en mer dynamisk riktning i motsats till Braverman, vilken betraktar dem som lika giltiga idag som när de formulerades.¹⁸ Taylors antaganden har sålunda endast ansetts giltiga för tiden närmast sekelskiftet i USA, då stora mängder fattiga och okvalificerade invandrare i många fall räknade med att återvända efter några år, när de tjänat ihop en viss summa pengar. Arbetsförhållandena betydde i så fall mindre om de kompensades av ekonomisk belöning.

En generation senare var de materiella villkoren gynnsammare och rörligheten lägre bland fabriksarbetarna, vilket förklarar att intresset vänds mot andra värden av mer icke-materiell art, som t. ex. inflytande. Fabrikssystemet hade dessutom blivit en del av kulturen som gjorde att de mer primitiva arbetsledningsmetoderna hos Taylor blivit föråldrade.

¹⁴ Taylor, F.: *Principles of Scientific Management*, 1911.

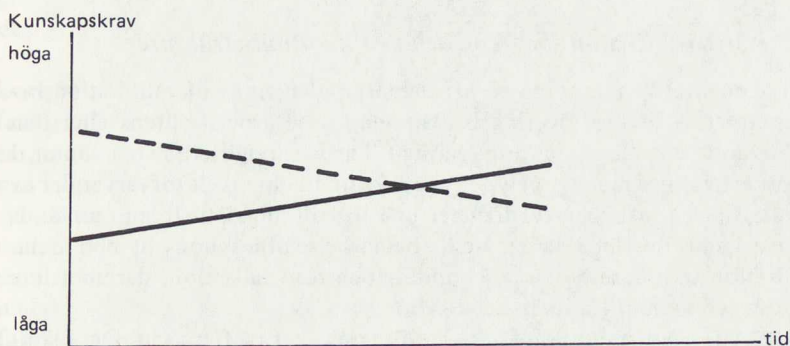
¹⁵ Mayo, E.: *Human Problems of an Industrial Civilization*, (1973).

¹⁶ De Geer, H. — Giertz, E.: *Näringslivets rationalisering*, 1980.

¹⁷ Braverman, H.: *Arbete och monopolkapital*, 1977.

¹⁸ Moore, W.: *World Modernization*, 1979.

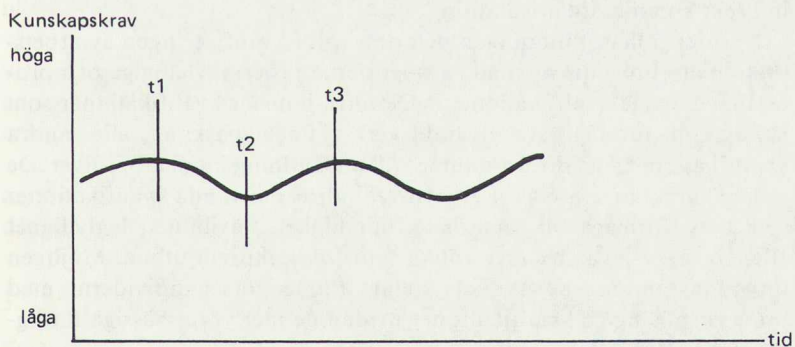
De teoretiska utgångspunkter, om kvalifikationsstrukturens utveckling, som efter denna framställning framskyttat kan schematiskt sammanfattas i följande figur.

Figur 3

Den streckade linjen företräder forskningen som analyserar utvecklingen som om den ensidigt går mot dequalificering. Den heldragna linjen företräder den motsatta uppfattningen.

Gemensamt för dessa teorier är att de är relativt abstrakta. De ligger på en sådan nivå att de kan betraktas som samhällsteorier, vilket gör dem mindre lämpade att använda som teoretisk bakgrund för en relativt begränsad empirisk undersökning. En fruktbarare hypotesformulering på en lägre abstraktionsnivå skulle istället kunna ta sin utgångspunkt i följande hypotetiska figur.

Figur 4

I denna figur antas att kunskapskraven varierar vågformigt, kvalificering och dequalificering avlöser varandra. Om perioden t1 till t2 väljs i en undersökning av kvalifikationsstrukturens utveckling, kommer man att finna en dequalificering. Den motsatta gäller om perioden t2 till t3 väljs.

Med denna figur som bakgrund kan kvalifikationsteorins innebörd bestämmas till att gälla påståendet: över tiden sker det förändringar av kvalifikationsstrukturen, beroende av samhällsutvecklingen. Teorin tillåter inte ett generellt påstående i vilken riktning utvecklingen går.

3.3.3 *Kvalifikationsbegrepp och kvalifikationsstrukturer*

Ett kvalitativt sätt att se på arbetsmarknaden finns i kvalifikationsbegreppet. Med kvalificering brukar man avse arbetskraftens eller den blivande arbetskraftens anpassning till arbetsuppgifterna som väntar. I ordets vidaste mening betyder kvalificering helt enkelt förvärvandet av alla slags kunskaper, färdigheter och förhållningssätt. Ibland används ordet kvalificering i denna vidare bemärkelse ofta synonymt med socialisation (närmare bestämt sekundär- och resocialisation, däremot inte som synonym till primärsocialisation.¹⁹)

Sekundärsocialisation eller kvalificering sker på flera sätt. Det ojämförbart viktigaste sättet är genom formell utbildning. Dock innebär till exempel praktik och arbete också kvalificering av individen.

Den kvalifikationsteoretiska forskningen är en gren av utbildningsforskningen. Den kvalifikationsteoretiska forskningens intresse riktas främst mot sambandet utbildning och arbetsliv. Kvalificering innebär att individen genom främst utbildningen kvalificeras för arbetslivet.

En motsvarande användning av ordet kvalificering finns i dagligt tal där begreppen kvalificerad respektive okvalificerad arbetskraft används och som innebär att personerna har eller saknar kvalitéer som efterfrågas inom någon del av arbetslivet.

Kvalifikationer är inget entydigt begrepp utan kan studeras på flera olika plan. Flera typer av kvalifikationer kan urskiljas i samhället.²⁰ En generell indelning kan göras efter en mall som delar kvalifikationerna i de som direkt kommer till användning i arbetet och de som endast indirekt kommer till användning.

När det gäller utbildningen och dess roll i kvalificeringen av arbetskraften återfinns denna mall i kategorierna processavhängiga och processoavhängiga kvalifikationer.²¹ De förra innebär kvalifikationer som handgrepp, förmåga att använda verktyg, och maskiner, eller andra kvalifikationer som direkt kommer till användning inom arbetslivet. De senare karakteriseras av för arbetslivet indirekt använda kvalifikationer som t. ex. förmåga till samarbete, uthållighet, flexibilitet, laglydighet eller förmåga att konsumera olika typer av kulturellt utbud. Möjligen finns idag en tendens att skolsystemet alltmer förser individerna med processoavhängiga kvalifikationer medan de mer yrkesmässiga färdigheterna trängts i bakgrunden.

En annan tolkning av kvalifikationer har gjorts genom en uppdelning i manifesta och latenta kvalifikationer.²² Manifesta kvalifikationer är sådana kvalifikationer, som ständigt kommer till användning i arbetet, medan latenta är de kvalifikationer som individen anses behöva, men mycket sällan eller aldrig behöver använda i produktionen. Genom att produkternas vägar genom produktionssystemet antas blivit mer slutna har möjligen kraven på de latenta kvalifikationerna ökat. De mer slutna

¹⁹ Broady, D.: Utbildning och politisk ekonomi. 1978.

²⁰ För beskrivning av olika typer av kvalifikationer se Mathiesen, A.: Uddannelse og produktion, 1976.

²¹ Illeris, Olesen, Rasmussen: Laereruddannelser, skole og samfund, 1976.

²² Murray, M.: UHÄ-rapport 1981:7.

processerna har medfört att störningar i produktionen plötsligt kräver en större mängd kunskaper och färdigheter trots att en störningsfri produktion kräver relativt lite kvalifikationer. Den eventuella osäkerhet som finns om framtida produktionsförhållanden, kan även motivera arbetsgivare att anställa personer med en hög andel latent kvalifikation, då dessa sannolikt är lättare att omplacera vid förändringar i produktionen.

Två ytterligare begrepp i kvalifikationsstrukturen utgör arbetsplatskvalifikation och arbetsmarknadskvalifikation. De förra avser de faktiska krav som arbetet ställer i form av kunskaper och färdigheter. De senare de krav som arbetsmarknaden ställer för en anställning. Arbetsmarknadens krav gäller olika typer av formella kompetenser som i sig själva har mindre att göra med arbetets faktiska krav. Med arbetsmarknadskvalifikation kan individen göra sig gällande på arbetsmarknaden och kan på så sätt försälja sin arbetskraft. En höjning av arbetsmarknadskvalifikationerna behöver enligt detta synsätt inte innebära att de faktiska kraven från arbetet höjs.

Det gör att den höjning av utbildningskraven som bl. a. skett genom att t. ex. yrken som tidigare krävde realexamen nu kräver gymnasieskola, knappast kan härledas från att arbetsplatserna ställer högre krav nu än tidigare.

Kvalifikationer finns även utanför arbetsmarknaden. Det dagliga livet ställer olika faktiska krav på individerna. Det kan t. ex. röra hemarbete eller barnuppfostran. Kvalifikationerna kan förändras men även förskjutas från eller till arbetsmarknaden.

Ett exempel på detta utgör framväxten av barnomsorgen under de senaste årtiondena, som inneburit att barnpassningen och i viss mån barnuppfostran förlagts till arbetsmarknaden. Detta har sannolikt inte bara medfört att kvalifikationerna förskjutits till arbetsmarknaden utan att de också därvid förändrats till sitt innehåll.

Som en sista kvalifikationsstruktur bör individens attityder till arbete nämnas. Den utgår ifrån vad den enskilde finner nödvändigt eller önskvärt i arbetet. Betydelsen och målet med arbetet förändras. Det kan variera från nästan enbart försörjningskälla till att fylla behov såsom arbetstillfredsställelse, gemenskap eller självutveckling.²³ Attityder till arbetet kan också förändras utan att innehållet i arbetet förändras.

Den empiriska undersökningen i denna rapport utgår från begreppet arbetsplatskvalifikation. I den empiriska undersökningen används därför begreppet kvalifikation som liktydigt med kvalifikationskrav.

3.3.4 Hypoteser om arbetets innehållsmässiga förändring

Forskningen har från olika teoretiska utgångspunkter försökt att formulera hypoteser om kvalifikationsstrukturens förändring. En skiljelinje går mellan dequalificeringshypotesen och kvalificeringshypotesen. De innebär ett utarmande respektive berikande av arbetets innehåll. De två hypoteserna vilar i många fall på en normativ grund. Det gör dem mindre fruktbara genom att de blir alltför beroende av iakttagarens allmänna uppfattning och värdering av samhällsutvecklingen. Det är viktigt att i detta sammanhang skilja mellan kvalifikationshypoteser och

²³ Zetterberg, H.: Arbetets värde och mening. Riksbankens Jubileumsfonds rapportserie, 1980:1.

kvalifikationsstrukturer. Möjligt är att kvalificeringshypotesen främst beskriver arbetsmarknadskvalifikationer och dequalificeringshypotesen främst tagit sin utgångspunkt i arbetsplatskvalifikationer.

Att enbart konstatera att den genomsnittliga kvalifikationsnivån sänkts eller höjts och därvid konstatera att utvecklingen varit ogynnsam respektive gynnsam är ej tillräckligt. Fördelningen av kvalifikationskrav mellan t. ex. åldrar, kön eller regioner är viktig att studera för att förstå utfallet av utvecklingen. En genomsnittlig höjning av kvalifikationerna behöver inte nödvändigtvis leda till ett gynnsamt utfall för ett flertal människor. Kvalifikationerna kan fördelas ojämnt så att en liten grupp får höjda kvalifikationer medan majoriteten får sänkta kvalifikationer.

En dylik beskrivning återfinns i polariseringshypotesen i vilken det antas att kvalifikationsstrukturen delas upp i två huvuddelar. En del består av en relativt stor andel högt kvalificerade medan den andra delen består av ett stort antal lågt kvalificerade arbeten. Arbeten som kan sägas ligga på en medelkvalificerad nivå kommer däremot relativt sett att minska.²⁴

Professionaliseringshypotesen beskriver hur en tilltagande mängd personer i vissa yrkesgrupper skapar kunskapsmonopol genom att omgärda sina kunskaper med formella gränser.²⁵ Utfallet på arbetsmarknaden av den ökande professionaliseringen blir liknande det i polariseringshypotesen.

I tröskelhypotesen antas att kvalifikationskraven höjs för alla arbeten. De lägst kvalificerade arbetena kommer därigenom att försvinna. Det leder till att det blir svårare för vissa grupper främst yngre och nyinträdande personer att komma in på arbetsmarknaden.²⁶

Standardiserings- och likhetshypotesen utgår från tanken att arbetena ställer alltmer standardiserade krav på arbetskraften.²⁷ Arbetsuppgifterna kan dock variera mycket, beroende på olika specialiseringar, men kvalifikationsnivån är ungefär likartad.

3.3.5 *Kvantitativt, kvalitativt — ett resonemang*

Som omnämndes i inledningen har strukturomvandlingens effekter på sysselsättning i princip utvärderats efter sysselsättningsgradens variation. Detta sätt att utvärdera effekter på sysselsättning utgår ifrån ett kvantitativt synsätt. Att till exempel utvärdera sysselsättningen efter dess krav på kunskaper och färdigheter utgår från ett mer kvalitativt synsätt. För att klargöra begreppen kvantitativt och kvalitativt genomförs i detta avsnitt ett resonemang om begreppen. Det är viktigt att ej betrakta begreppen som om de hade fasta gränser. Istället bör uppmärksamheten riktas mot vad som betonas i respektive begrepp. Det finns med andra ord knappast något synsätt, som är enbart kvantitativt respektive kvalitativt.

Ett av de övergripande målen för den ekonomiska politiken anges vara att skapa full sysselsättning. Begreppet full sysselsättning betonar ett kvantitativt synsätt på arbetet. Varje arbete betraktas i princip som likvärdigt, oberoende av var det finns eller vem som har det.

Om varje arbete är lika, är det följaktligen också utbytbart. Det vill

²⁴ Blau, P.: *Inequality and Heterogeneity*, 1977.

²⁵ Hellberg, I.: *Studier i professionell organisation*, 1978.

²⁶ Se t. ex. Hellberg, L.: *Ungdomens problem på arbetsmarknaden*, 1977.

²⁷ Graham, L.: *Arbetsdelning*, ERU-rapport 2, 1980.

säga, vem som helst kan i princip inneha det oberoende av var det finns, eller vilka krav det ställer. Det sista påståendet är uppenbart orimligt. Det ger också en antydning på orimligheten i ett extremt användande av ett kvantitativt synsätt.

Den kvalitativa betoningen i målsättningen "full sysselsättning" utgår ifrån de två kategorierna sysselsatt — icke sysselsatt. Den mest gynnsamma är i detta perspektiv sysselsatt. Det kan generellt sägas utgå ifrån antagandet att arbetets värde är att ha arbete på marknaden. Arbetets värde i detta perspektiv fokuserar inte på arbetets innehåll som sådant utan på anställningen eller själva lönearbetet. Man antar att enbart anställningen i sig ska leda till välfärdsvinster.

Den formella uppdelningen i yrken och näringsgrenar som finns kan stå som en invändning mot påståendet att sysselsättningsplanering i princip endast betonar uppdelningen på sysselsatta och icke sysselsatta. Trots denna uppdelning är det inte möjligt att urskilja kvalitativa värden generellt. För vem kan säga att det är gynnsammare att arbeta inom tjänsteproduktion än inom varuproduktion eller att det är gynnsammare att vara sjukvårdsbiträde än verkstadsmechaniker.

Ett kvalitativt perspektiv betonar arbetet som en mångfald av värden. Varje arbete är i detta perspektiv i princip unikt i så måtto att dess värde är beroende av vilken individ som innehar det, vid vilken tidpunkt, i vilken region osv. Detta perspektiv närmar sig till slut ett extremt synsätt som innebär att det finns ca 4 miljoner olika arbeten på den svenska arbetsmarknaden som egentligen endast kan betraktas var för sig. Empiriska undersökningar av arbetsmarknadens utveckling skulle i så fall bli svåra att genomföra.

En mer fruktbar analys skulle kombinera de två synsätten, dvs. arbetsmarknadens utveckling skulle bl. a. utvärderas i antalet sysselsatta och icke sysselsatta, men även i andra värden. En mer kvalitativ bedömning av arbetets utveckling bör därför också försöka analysera andra värden i arbetet t. ex. kring begrepp som faktisk kunskapsanvändning.

Skillnaden mellan kvalitativ och kvantitativ kan också beskrivas som skillnaden mellan arbetsmarknad och arbetsliv. I det förra begreppet kan arbetet i stort sett bara bedömas kvantitativt, alltså i de två kategorierna på och utanför marknaden. I ett arbetslivsperspektiv kan arbetet däremot betraktas i fler dimensioner.

3.4 Empirisk undersökning

3.4.1 Några statistiska källor för beskrivning av kvalitativa förändringar på den svenska arbetsmarknaden

Statistik om den svenska arbetsmarknaden finns främst i arbetskraftsundersökningarna (AKU) och i folkräkningarna (under senare år: Folk- och bostadsräkningarna, FoB). AKU är en urvalsundersökning som sker genom intervjuer och folkräkningarna är totalundersökningar som under de senare decennierna ägt rum vart femte år. I dessa sekundärkällor beskrivs främst sysselsättningens utveckling fördelad på olika kategorier

såsom t. ex. kön, ålder eller region. I folkräkningarna finns en relativt finfördelad uppdelning i yrken. Denna går dock inte direkt att använda för att studera hur kvalifikationskraven ändrats.

I Levnadsnivåundersökningarna (LNU) och i Undersökningarna om Levnadsförhållandena (ULF) beskrivs sysselsättningsförhållandena genom intervjuer med ett urval personer. Beskrivningarna omfattar ett flertal komponenter bl. a. arbetsmiljö i fysiskt och psykiskt avseende. På grund av dess karaktär av intervjuundersökning, kan det finnas orsak att anta att det främst är förändringar i attityder och medvetande och inte de faktiska krav som arbetet ställer på individen som mäts. Den socioekonomiska indelningen, som bl. a. tillämpas av Statistiska centralbyrån grundas på skattningar av de normala utbildningskraven i yrket. Dessa skattningar bygger dock inte på empiriska undersökningar av kunskapsanvändningen. De tenderar genom att de använder utbildning som mått på kvalifikationer att främst beskriva arbetsmarknadskvalifikationer.

Utanför den offentliga statistiken finns bl. a. lönestatistiken. Den används som ett instrument för arbetsmarknadens parter vid löneförhandlingar för att kontrollera fördelningen av befattningshavare på olika lönenivåer. Lönestatistiken innehåller i många fall en mycket finfördelad yrkesstatistik med en stor mängd yrkesbenämningar, som dock varierar i kvalitet för olika avtalsområden och i jämförbarhet vid olika tidpunkter. Jämsides finns en gemensam nivågrupperad lönestatistik, där befattningarna är uppdelade efter arbetets faktiska svårighetsgrad och innehåll.²⁸ Det finns dock skäl att anta att denna statistik blivit påverkad av löneförhandlingarna så att det skett förflyttningar uppåt i nivågrupperna vid löneökningar utan att faktiska förändringar av arbetets svårighetsgrad har ägt rum.²⁹

En betydelsefull skillnad mellan olika empiriska kvalifikationsundersökningar går mellan heltäckande och deltäckande undersökningar. I en tysk genomgång av 70 olika kvalifikationsundersökningar saknas i stort sett empiriska undersökningar av hela nationella arbetsmarknader.³⁰ De flesta undersökningar gäller utvalda industriföretag, branscher eller sektorer. Många av studierna får ofta karaktären av "case-studies", som begränsas av att de kräver en stor arbetsinsats framför allt metodisk för att utveckla arbetsvärderingskriterier. Förändringen över tiden är också svår att mäta. Även om tendenserna i dessa undersökningar i stort kan antas vara generaliserbara till att gälla en hel arbetsmarknad, kan det inte uteslutas att de är unika för det studerade företaget eller branschen under den period, som undersökningen avser.

Deltäckande empiriska studier begränsar även möjligheten att studera den regionala utvecklingen. Jämförbarheten mellan mindre delar av arbetsmarknaden i olika regioner är ofta låg.

Skillnaden mellan heltäckande och deltäckande undersökningar innebär att skilda saker undersöks. I en heltäckande undersökning är det andelarna av arbetskraften i olika yrken som antas ge upphov till förändringar. T. ex. kan yrken med låga kvalifikationskrav öka sina andelar av arbetskraften, vilket medför en sänkning av kvalifikationskraven utan att yrkena som sådana förändrat sitt innehåll.

I deltäckande undersökningar är det enbart förändringar av innehåll-

²⁸ För en undersökning av kunskapskraven i verkstadsindustrin, baserad på denna statistik, se SOU 1981:17.

²⁹ Helgeson m. fl.: Teknik, kvalifikation och arbetsorganisation, Luleå 1979.

³⁰ Theorien über Automationsarbeit, Projektgruppe Automation und Qualifikation, 1978.

let inom yrkena beroende t. ex. av teknologi eller arbetsorganisation som undersöks.

Vissa försök har gjorts för att förena dessa två typer av ansatser. Dock har försöken på grund av metodologiska svårigheter ej varit framgångsrika.³¹

3.4.2 Tillvägagångssätt och antaganden i denna undersökning

För att genomföra en undersökning av hur kvalifikationskraven förändrats på den svenska arbetsmarknaden, krävs först ett system som kan utvärdera arbetsmarknaden i detta avseende. Ett sådant system finns i Canadian Classification and Dictionary of Occupations (CCDO), som har de faktiska krav som arbetet ställer som grundläggande indelningsprincip.³²

I ett forsknings- och analysprogram som utarbetades av The Department of Manpower and Immigration i Kanada, genomfördes en systematisk undersökning av mer än 20 000 yrkens faktiska krav på den kanadensiska arbetsmarknaden. Resultaten kompletterades med verifiering och kontroll genom jämförelse med bland annat U.S. Dictionary of Occupational Titles (DOT), International Standard Classification of Occupations (ISCO) samt ett omfattande urval av tekniska tidskrifter och aktuella yrkesbeskrivningar.

I CCDO finns ca 17 000 yrkesbenämningar, vilka sammanställs till 498 yrkesgrupper med olika kvalifikationskrav. Till varje yrkesgrupp finns en alfanumerisk kod där olika kvalifikationskrav finns sammanställda.

Som grundmaterial har folkräkningen 1960 samt Folk- och bostadsräkningen 1975 använts. Undersökningen omfattar sålunda hela svenska arbetsmarknaden.

I grundmaterialet finns drygt 200 yrkesgrupper på tresifvernivå. Uppskattningsvis tre fjärdedelar av dem är sammanslagningar av yrkesbenämningar med i stort sett samma kvalifikationskrav. Till dessa yrkesbenämningar är det möjligt, att direkt koppla kvalifikationsprofilerna från CCDO. För den återstående fjärdedelen yrkesgrupper är kopplingen mellan kvalifikationsprofilerna och folk- bostadsräkningarnas yrkesgrupper mer problematisk på grund av att dessa grupper är sammansatta av yrken med varierande kvalifikationskrav. Hur detta problem bemästras redovisas på annat ställe.³³

I nedanstående figur redovisas en förenklad bild av metoden i denna undersökning.

För enkelhetens skull antas att arbetsmarknaden består av två yrkesgrupper A och B. Bakom yrkesgrupperna finns en kvalifikationsprofil från CCDO. I figur 5 har yrkesgruppen A enligt klassificeringen i CCDO tilldelats värdet 50 för variabel 1. Yrkesgrupp B har på motsvarande sätt tilldelats värdet 78, vilket innebär att denna yrkesgrupp ställer högre kvalifikationskrav än vad yrkesgrupp A gör.

I län 01 fanns det år 1960 inom yrkesgrupp A 100 män respektive 50 kvinnor. Dessa tal multiplicerad med värdet för yrkesgruppen som är 50,

³¹ Cain, O., Treimar, D.: The Dictionary of Occupational Titles as a Source of Occupational Data, 1981.

³² Canadian Classification and Dictionary of Occupations — CCDO, Vol 1, 2, 1973.

³³ För en mer detaljerad genomgång av metoden se Gelin, G.: Folkräkningsmaterial och CCDO som källor för att uppskatta kvalitativa förändringar på arbetsmarknaden. Stencil, SCB. Prognosinstitutet 1983. (Under publicering.)

År 1960 Län 01						
FoB yrkesgrupp	Kvalifikationsprofil CCDO V 1	Förvärvsarbete				
		Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	
A	50— — ×	100	50	5 000	2 500	
B	78— — ×	100	25	7 800	1 950	
Summa		200	75	$\frac{12\ 800}{200} = 64$	$\frac{4\ 450}{75} = 59$	

År 1975 Län 01						
FoB yrkesgrupp	Kvalifikationsprofil CCDO V 1	Förvärvsarbete				
		Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	
A	50— — ×	100	125	5 000	6 250	
B	78— — ×	100	50	7 800	3 900	
Summa		200	175	$\frac{12\ 800}{200} = 64$	$\frac{10\ 150}{175} = 58$	

Figur 5 Princip för beräkning av genomsnittlig kvalifikationsnivå.

vilket ger värdet 5 000 för männen respektive 2 500 för kvinnorna. På samma sätt beräknas värdet för yrkesgrupp B.

Värdena för yrkesgrupperna A och B summeras sedan för män och för kvinnor. Slutligen divideras de erhållna värdena med antalet förvärvsarbete som är 200 män och 75 kvinnor. Resultatet blir att männen får en genomsnittlig kvalifikationsnivå på 64 och kvinnorna får en genomsnittlig kvalifikationsnivå på 59. Resultatet visar att männen har en högre genomsnittlig kvalifikationsnivå än vad kvinnorna har.

Samma beräkningssätt används sedan för år 1975. Männens kvalifikationsnivå har enligt figur 5 inte förändrats mellan 1960 och 1975. Kvinnorna har däremot en lägre kvalifikationsnivå 1975 än 1960. Detta beror på att antalet kvinnor inom yrkesgrupp A, som har lägre kvalifikationsnivå än vad yrkesgrupp B har, ökat relativt mest mellan 1960 och 1975.

En sammanställning av data enligt föregående beskrivning innehåller, förutom de mer tekniska, en mängd antaganden.

Undersökningen förutsätter standardiserade innehåll i de olika yrkesgrupperna. De empiriska studierna, som finns bakom kvalifikationsprofilerna, har skett på den kanadensiska arbetsmarknaden. Yrkesgrupper kan ha samma namn i både Kanada och Sverige, men innehållet kan variera. Vidare förutsätter standardiseringen att yrkesgrupper har samma innehåll överallt i Sverige. Yrkesgruppernas innehåll kan till exempel variera beroende av om arbetet utförs i ett stort eller i ett litet företag.

När man utvärderar en metod som i denna undersökning bör man dock vara medveten om på vilken nivå som metoden utvärderar kvalitativa förändringar på den svenska arbetsmarknaden. Metoden förutsätter stora generaliseringar. Antalet kvalifikationsnivåer är i praktiken inte fler än fyra till fem stycken. Det är sålunda stora avstånd mellan de olika nivåerna. Med stor sannolikhet sker det klassificeringsmisstag, men för

att dessa ska påverka riktningen på tendensen i undersökningen krävs mycket stora fel i klassificeringen av yrkesgrupper. Däremot är det mer troligt att eventuella fel skulle kunna påverka tendensens styrka.

De bedömningar av kvalifikationskrav som gjorts i CCDO, kan ifrågasättas om de är faktiska eller om vissa yrken omedvetet givits för låg eller för hög kvalifikationsnivå. Ett yrke kan ha klassificerats till en lägre kvalifikationsnivå än vad det i själva verket har på grund av att detta har låg status samt är ett lågt avlönat yrke.

Grundmaterialet som utgörs av folk och bostadsräkningarna består också av standardiserade yrkesgrupper. De cirka 11 000 yrken som uppgivits vid räkningstillfället har klassificerats till knappt 300 yrkesgrupper. Vid de olika folkräkningarna har samma yrken klassificerats till olika yrkesgrupper, vilket kan ha påverkat yrkesgruppernas kvalifikationskrav.

En undersökning av detta slag mäter de förändringar som sker genom att vissa yrken ökar sin andelar av arbetskraften. Ofta kan förändringar i innehållet i ett yrke inträffa utan att benämningen på yrket ändras. För att mäta inom-yrkesmässiga förändringar krävs dock en annan typ av mätmetod. Ett sätt att gardera sig mot alltför stora inomyrkesmässiga förändringar är att dela upp arbetsmarknaden i ett stort antal yrken, för att på så sätt minska risken för att förändringar äger rum utan att registreras i yrkenas titlar.

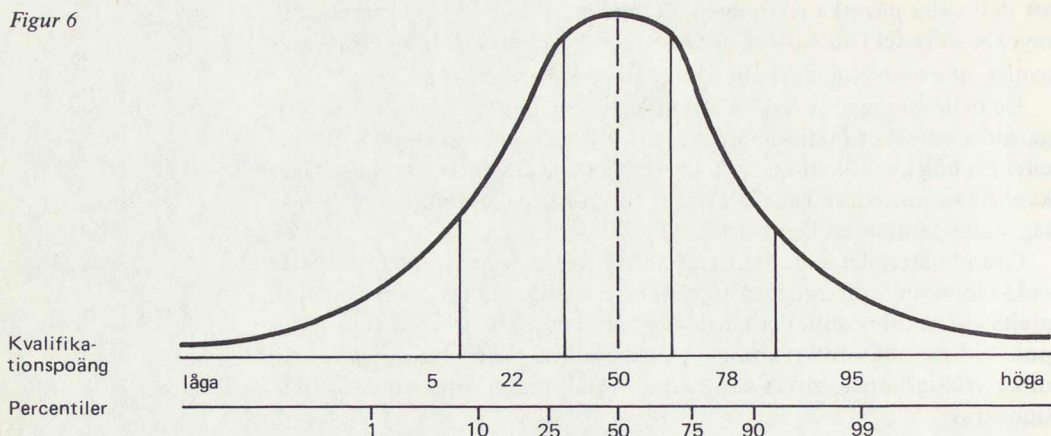
3.5 Kvalifikationsstrukturens utveckling

3.5.1 Utvecklingen av kvalifikationskrav 1960–1975

Den första typen av variabler som redovisas beskriver olika aspekter kvalifikationskrav. Dessa indelas i CCDO efter den kvalifikationsnivå som anses behövas för ett genomsnittligt, tillfredsställande utförande av ett arbete. Kvalifikationsnivåerna för variablerna i detta kapitel är indelade enligt figur 6. Det finns fem nivåer. Kvalifikationsnivåerna är indelade efter en normalfördelning. De högsta kvalifikationskraven har de yrkesgrupper som enligt CCDO givits 95 poäng medan de yrkesgrupper som tilldelats 5 poäng har lägst kvalifikationskrav. Ökar andelen yrken med värdet 95, givet ingen förändring i de andra grupperna, sker således en höjning av medelvärdet för kvalifikationskraven. Om den grupp som tilldelats värdet 5 och den grupp som tilldelats värdet 95 har den kraftigaste relativa ökningen innebär det att kvalifikationsstrukturen polariseras.

I tabellerna i detta kapitel kommer kvalifikationskraven att redovisas som medelvärden eller standardavvikelser i förhållande till figur 6. Det lägsta medelvärdet som har påträffats i undersökningen är 36 och det högsta är 55, vilket innebär att förra värdet ligger till vänster om den streckade linjen medan det senare värdet ligger till höger om samma linje.

Figur 6

Den första av dessa variabler som redovisas kallas "allmän förmåga till inläring".³⁴ I CCDO beskrivs den som förmåga att sätta sig in i och förstå instruktioner och underliggande principer samt förmåga att resonera och göra bedömningar. Variabeln kan sägas vara universell i så måtto att den bör förekomma i varje yrke oavsett om yrket är manuellt eller intellektuellt. De förändringar som mäts med variabeln beskriver därför hur samtliga yrken förändras.

I tabell 1 redovisas medelvärdet för kvalifikationskraven för variabeln "allmän förmåga till inläring". För männens del är förändringen svag. Den största minskningen återfinns i Blekinge län, 4 procent, och den största ökningen i Uppsala län, 3 procent. Utvecklingen för männens del är sålunda svår att uttala sig om. På grund av den svaga förändringen är de regionala positionerna relativt konstanta. Den högsta kvalifikationsnivån återfinns 1960 såväl som 1975 i Stockholms län. Den lägsta återfinns 1960 i Jämtlands och Västerbottens län och 1975 i Jämtlands och Gotlands län.

För kvinnornas del är förändringen mer märkbar. Den största minskningen återfinns i Älvsborgs län, 15 procent, vilket för länet från den högsta kvalifikationsnivån 1960 till den lägsta 1975. Därefter följer Blekinge och Skaraborgs län med relativt stora minskningar. Mer måttliga förändringar återfinns i Uppsala, Gotlands och Malmöhus län.

Den regionala bilden förändrar sig mer för kvinnor än vad den gör för män. År 1960 finns den högsta kvalifikationsnivån för kvinnor i Älvsborgs, Stockholm, Blekinges, Västmanlands, Jönköpings, Göteborgs och Bohus län.

Motsvarande bild 1975 är Stockholms, Uppsalas, Göteborgs och Bohus, Malmöhus, Västmanlands och Norrbottens län. En tendens till koncentration av de högsta kvalifikationsnivåerna till storstadslänen kan skönjas. Flera av de nordliga länen har en måttligare minskning av kvalifikationskraven än vad de mellansvenska länen har. De genomsnittliga regionala skillnaderna är något mindre 1975 än 1960. Den regionala utjämningen har dock skett genom att kvalifikationskraven minskat för kvinnorna.

³⁴ Variabler av detta slag kan lätt ge olika läsare varierande associationer. För att i någon mån motverka detta redovisas den engelska originaltexten:

Intelligence

General learning ability. The ability to "catch on" or understand instructions and underlying principles. Ability to reason and make judgements.

Tabell 1 Krav på allmän förmåga till inläring — medelvärde

Riksområde	Län	MÄN			KVINNOR		
		1960	1975	Diff	1960	1975	Diff
Storstads- länen	Stockholms	55	54	- 1	49	44	- 5
	Malmöhus	50	50	0	43	41	- 2
	Göteborg och Bohus	51	50	- 1	46	42	- 4
Övriga Syd- och Mellan- Sverige	Uppsala	50	53	3	44	43	- 1
	Södermanlands	49	48	- 1	45	39	- 6
	Östergötlands	49	48	- 1	44	39	- 7
	Jönköpings	50	48	- 2	46	39	- 7
	Kronobergs	48	48	0	45	38	- 7
	Kalmar	47	47	0	42	38	- 4
	Gotlands	46	45	- 1	38	37	- 1
	Blekinge	51	47	- 4	47	38	- 9
	Kristianstads	48	47	- 1	40	37	- 3
	Hallands	47	47	0	41	38	- 3
	Älvsborgs	46	46	0	51	36	- 15
	Skaraborgs	48	46	- 2	45	47	- 8
	Örebro	48	48	0	42	39	- 3
Västmanlands	50	51	1	46	40	- 6	
Skogslänen	Värmlands	46	47	1	42	39	- 3
	Kopparbergs	47	47	0	43	39	- 4
	Gävleborgs	46	46	0	42	39	- 3
	Västernorrlands	46	48	2	42	39	- 3
	Jämtlands	44	45	1	42	39	- 4
	Västerbottens	45	47	2	44	39	- 5
	Norrbottnens	47	47	0	45	40	- 5
	Riket	49	49	0	45	40	- 5

Skillnaden mellan män och kvinnor i kvalifikationsnivå är i många fall större än vad de regionala skillnaderna är. Skillnaderna mellan män och kvinnor ökar också under tidsperioden. År 1960 varierade avståndet mellan 1 till 7 procent i kvalifikationskrav och 1975 varierade skillnaden mellan män och kvinnor mellan 7 och 10 procent. Den minsta skillnaden mellan män och kvinnor 1960 återfinns för Västerbottens, Jämtlands och Skaraborgs län. Den största skillnaden finns i Stockholms, Uppsala och Örebro län. Det bör noteras att kvinnorna i Älvsborgs län 1960 har en genomsnittligt högre kvalifikationsnivå än männen samma år, vilket ej har sin motsvarighet i något annat län. År 1975 finns de minsta skillnaderna mellan män och kvinnor i Gävleborgs, Jämtlands och Norrbottens län. Samma år finns de största skillnaderna i Stockholms, Uppsala och Kronobergs län.

Kvinnorna har under perioden 1960 och 1975 kraftigt ökat sin andel av sysselsättningen, medan männen haft en svag minskning. När det gäller männen har utvecklingen av kvalifikationskraven också varit obetydlig och det regionala mönstret är likartat vid båda tidpunkterna. Det kan därför antas att en sjunkande kvalifikationsnivå för kvinnorna har att göra med de nytillträdande kvinnorna på arbetsmarknaden, vilket skulle innebära att kvinnorna fått de lägst kvalificerade arbetena.

Medelvärden på kvalifikationskrav ger en begränsad information om de inte kombineras med ett spridningsmått som ger en antydning om hur kvalifikationsnivåerna varierar från medelvärdena. Standardavvikelsen i nedanstående tabell visar hur fördelningen av kvalifikationskrav förändrats.

Ett genomgående drag i utvecklingen är att spridningen av kvalifikationskrav ökar både för män och kvinnor. Störst är spridningen 1960 för männen i Västmanlands län därefter följer Örebro, Göteborg och Bohus och Stockholms län.

Låg spridning påträffas i Jämtlands, Gotlands, Västerbottens och Kronobergs län. År 1975 är spridningen störst i Blekinge län som följs av Västmanlands och Uppsala län. Storstadslänen samt Uppsala län verkar således ha arbetsmarknader med något mindre ökning av spridningen mellan 1960 och 1975 än vad de övriga syd- och mellansvenska samt skogslänen har.

Tabell 2 Krav på allmän förmåga till inläring, standardavvikelse

Riksområde	Län	MÄN		KVINNOR	
		1960	1975	1960	1975
Storstadslänen	Stockholms	5.2	6.4	2.2	3.2
	Malmöhus	4.8	6.7	2.7	3.4
	Göteborg och Bohus	5.2	7.1	2.5	3.4
Övriga Syd- och Mellan-Sverige	Uppsala	4.3	5.9	2.3	3.2
	Södermanlands	5.1	7.3	2.3	4.0
	Östergötlands	5.1	7.4	2.5	4.2
	Jönköpings	4.9	7.3	2.6	4.2
	Kronobergs	4.0	6.8	2.7	4.0
	Kalmar	4.2	6.4	2.6	4.1
	Gotlands	2.5	4.9	1.8	3.6
	Blekinge	4.6	7.8	2.2	4.9
	Kristianstads	4.1	6.7	2.3	4.1
	Hallands	4.0	6.4	2.6	3.7
	Älvsborgs	4.6	7.2	2.3	4.9
	Skaraborgs	4.1	6.8	2.5	4.3
	Örebro	5.2	7.2	2.5	3.7
Västmanlands	5.3	7.4	2.3	3.7	
Skogslänen	Värmlands	4.4	7.0	2.5	3.7
	Kopparbergs	4.8	6.8	2.4	3.7
	Gävleborgs	4.6	7.1	2.3	3.6
	Västernorrlands	4.4	7.0	2.4	3.4
	Jämtlands	2.8	5.4	2.1	3.7
	Västerbottens	3.7	6.5	2.2	3.5
	Norrbottnens	4.1	6.7	2.2	3.2

Intressant är att notera att Gotlands, Jämtlands och Uppsala län har relativt liknande spridning trots att Uppsala läns arbetsmarknad ligger på ett mycket högre medelvärde. Arbetsmarknaden i Uppsala län är därför speciell genom höga kvalifikationskrav generellt och relativt få lågt kvalificerade yrken.

Kvalifikationskraven för kvinnorna har genomgående lägre spridning än för männen. År 1960 är spridningen störst i Malmöhus, Jönköpings, Kronobergs, Kalmar och Hallands län. Den största spridningen finns 1975 i Älvsborgs och Blekinge län. Medelvärde för kvalifikationskraven sjunker också mest mellan 1960 och 1975 för dessa två län. Att de dessutom får den högsta spridningen 1975 tyder på att dessa läns kvalifikationsstrukturer markant skiljer sig från andra läns.

Den ökande spridningen kan för männens del uttryckas som att det blivit relativt fler kvalificerade arbeten men samtidigt relativt fler okvalificerade arbeten, medan mellangruppen minskat. En viss polarisering har således enligt undersökningens data ägt rum. De högt kvalificerade och de okvalificerade arbetena uppvägar dock varandra så att tyngdpunkten i stort sett är oförändrad.

För kvinnorna ökar spridningen i samband med en sjunkande kvalifikationsnivå. Genom att kvalifikationskraven samtidigt sänks skjuts tyngdpunkter bakåt på en tänkt kurva.

Den ökande spridningen kan för männens del tolkas på olika sätt. En polarisering betyder att avstånden mellan yrken med olika krav på kunskapsanvändning ökar. Arbetsmarknaden blir därför mer hierarkisk i sin struktur.

För kvinnornas del leder den ökande spridningen i kombination med sänkta kvalifikationskrav, till dequalificering och polarisering. Genom den ökande spridningen bör fler yrken med varierande kvalifikationskrav ha tillkommit, men de flesta yrken kommer dock att ligga på en förhållandevis låg kvalifikationsnivå.

3.5.2 *Det manuella arbetets utveckling 1960—1975*

Nästa variabel som redovisas definieras som: "Krav på förmåga att arbeta med händerna, lätt och skickligt. Att arbeta med händerna, när det gäller att placera och vrida på föremål." Innan denna variabel redovisas bör den preciseras något.

När det gäller variabeln "krav på förmåga till inläring" antas den finnas i samtliga yrken. Variabeln "krav på förmåga att arbeta med händerna", bör däremot endast återfinnas i vissa, främst manuella yrken. Variabeln är sålunda icke universell. En minskning av kvalifikationskraven kan således innebära att yrken som ställer dessa krav försvinner och de kvarvarande yrkena behöver därför inte nödvändigtvis få kvalifikationsnivån sänkt.

För männens del är — enligt tabell 3 — förändringarna mer påtagliga än vad den föregående variabeln visade. Den genomsnittliga kvalifikationsnivån sjunker genomgående. Förändringen är relativt jämnt fördelad och varierar från 5 till 8 procent. De högsta kvalifikationskraven återfinns år 1960 i Gotlands och Skaraborgs län och de lägsta i Stockholms län. De högsta kvalifikationskraven återfinns år 1975 i Kalmar, Blekinge, Kristianstads och Skaraborgs län och de lägsta framförallt i storstadslänen.

För kvinnornas del minskar kvalifikationskraven mest i Älvsborgs och Stockholms län. I Västerbottens, Jämtlands, Gävleborgs och Värm-

lands län sker en måttlig ökning. De genomsnittliga regionala skillnaderna minskar markant från 1960 till 1975. Det senare året är det endast Stockholms län som avviker mer än 2 procent från det högsta medelvärdet.

Tabell 3 Krav på förmåga att utföra arbete med händerna — medelvärde

Riksområde	Län	MÄN			KVINNOR		
		1960	1975	Diff	1960	1975	Diff
Storstads- länen	Stockholms	41	33	- 8	38	30	- 8
	Malmöhus	45	38	- 7	38	35	- 3
	Göteborg och Bohus	45	38	- 7	37	35	- 2
Övriga Syd- och Mellan- Sverige	Uppsala	46	39	- 7	37	35	- 2
	Södermanlands	47	40	- 7	38	36	- 2
	Östergötlands	46	39	- 7	38	35	- 3
	Jönköpings	47	41	- 6	41	37	- 4
	Kronorbergs	47	41	- 6	40	37	- 3
	Kalmar	47	42	- 5	37	37	0
	Gotlands	48	41	- 7	37	35	- 2
	Blekinge	50	42	- 8	42	36	- 6
	Kristianstads	48	42	- 6	39	37	- 2
	Hallands	46	41	- 5	37	36	- 1
	Älvsborgs	46	40	- 6	49	37	- 12
	Skaraborgs	48	42	- 6	40	37	- 3
	Örebro	46	40	- 6	37	36	- 1
Västmanlands	46	39	- 7	39	35	- 4	
Skogslänen	Värmlands	46	41	- 5	36	37	+ 1
	Kopparbergs	46	41	- 5	37	36	- 1
	Gävleborgs	45	40	- 5	35	36	+ 1
	Västernorrlands	45	39	- 6	35	35	0
	Jämtlands	47	41	- 6	33	36	- 3
	Västerbottens	46	40	- 6	34	36	+ 2
	Norrbottens	47	40	- 7	37	35	- 3
	Riket	46	39	- 7	38	35	- 3

En minskning av kvalifikationskraven enligt denna variabel behöver, som tidigare nämnts inte leda till en minskning av kvalifikationskraven totalt sett. Dock är det inte uteslutet att "krav på förmåga att utföra arbete med händerna" är sammankopplade med den tidigare mer universella variabeln "krav på förmåga till allmän inlärning". Det finns för kvinnorna i några län en viss samvariation mellan de två variablerna, dvs. de som förlorar mycket i den universella variabeln förlorar i många fall också mycket i den manuella. Det kan därför antas att många av de manuella arbeten som försvunnit ställde relativt höga kvalifikationskrav. Ett exempel på detta är Älvsborgs och Blekinge län. I Älvsborgs län sjönk medelvärdet för "allmän förmåga till inlärning" med 15 procent och för den manuella variabeln med 12 procent och i Blekinge län med 9 respektive 6 procent.

När det gäller männen förlorar dessa genomgående mer kvalifikationer i den manuella variabeln än vad kvinnorna gör. För den mer univer-

sella variabeln har utvecklingen inte inneburit några större förändringar för männen. Om man antar att de manuella kvalifikationskraven som försvunnit — inneburit att även universella kvalifikationskrav minskat, kan det betyda att det för männens del uppkommit yrken med andra typer av kvalifikationskrav.

3.5.3 Sammanfattning av resultaten

För männen har kvalifikationsnivån räknat i medelvärde på variabeln "allmän förmåga till inläring" i stort sett varit konstant under tidsperioden. Höga kvalifikationsnivåer återfinns därför både 1960 och 1975 i storstadslänen, men även i Uppsala och Västmanlands län. Låga kvalifikationsnivåer finns bl. a. i Gotlands, Älvsborgs, Skaraborgs, Gävleborgs och Jämtlands län. Spridningen har däremot ökat, vilket innebär att arbetsmarknaden blivit vidare genom att yrken med låga och höga kvalifikationskrav ökat mest.

För kvinnorna sjunker kvalifikationsnivån. Den högsta kvalifikationsnivån finns 1960 i Stockholms, Älvsborgs, Göteborg och Bohus län, Jönköpings, Blekinge och Västmanlands län. År 1975 har storstadslänen och Uppsala län de högsta kvalifikationsnivåerna. Den största minskningen sker i Älvsborgs och Blekinge län. Intressant är att notera att Älvsborgs och Stockholms län har så olika utveckling, speciellt med tanke på att dessa län har bland de högsta sysselsättningsfrekvenserna för kvinnor i landet.

Generellt sett har utvecklingen för kvinnorna gått mot regional utjämning vad gäller medelvärdet för kvalifikationsnivån. Dock har den regionala utjämningen skett genom en utjämning till en lägre nivå. Spridningen har samtidigt ökat, vilket i kombination med lägre kvalifikationskrav sannolikt inneburit en relativt kraftig ökning av okvalificerade arbeten samt en relativ ökning av högt kvalificerade arbeten.

De manuella kvalifikationsnivåerna har sjunkit snabbare för männen än för kvinnorna. Eftersom denna variabel i princip inte är universell, är det svårare att utvärdera den. Om den kombineras med den föregående variabeln är det för kvinnornas del i vissa län ändå mycket troligt att sänkningen av kvalifikationsnivån när det gäller det manuella arbetet inneburit att kvalifikationsnivån sjunkit allmänt sett. För männens del tycks sänkningen ej påverka de universella kvalifikationerna. Vad detta beror på är inte möjligt att entydigt säga. En tanke som ligger nära till hands är att det för männens del skett en omkvalificering.

Det mest slående resultatet är utvecklingen av kvinnornas arbetsmarknad. Det är kvinnorna som svarat för ökningen av sysselsättningen under tidsperioden. Det innebär att kvinnorna i stor utsträckning fått förhållandevis okvalificerade arbeten.

Det finns ett samband mellan kravet på kvalifikationer och arbetstillfredsställelse. Arbeten med låga kvalifikationskrav är ofta ensidiga och hårdare styrda, vilket gör att tillfredsställandet av mänskliga behov såsom självbestämmande blir lägre i dessa arbeten.³⁵

Något tillspetsat uttryckt har utvecklingen för kvinnorna under tidsperioden sålunda inneburit att deltagandet på arbetsmarknaden ökat

³⁵ Gardell, B.: Arbetsinnehåll och livskvalité, 1977.

absolut sett medan engagemanget på arbetsplatserna minskat relativt sett. Resultatet är intressant genom att det visar att ett synsätt med kvalitativ betoning leder till ett annat utfall än vad ett synsätt med en mer kvantitativ betoning gör.

Det är därför betydelsefullt att studera hur och i vilken form sysselsättningen ökar istället för som brukligt är att enbart konstatera att den växer.

3.6 Utvecklingen av arbetets karaktär och innehåll

3.6.1 *Beskrivning och synsätt*

I den andra gruppen av variabler som redovisas i undersökningen ingår variabler som rör intresseinriktning. De används bl. a. vid arbetsförmedling för att matcha arbetssökande med arbeten. I CCDO definieras intresseinriktning som möjlighet att bli absorberad av arbetet. De variabler som redovisas är i princip inte hierarkiska till sin karaktär. Utvecklingen av den ena eller andra variabeln beskriver därför inte främst fördelningen av kunskaper och färdigheter, utan utvecklingen av arbetets karaktär och innehåll. Varje yrke har någon eller några av nedanstående karaktärer:

1. att arbeta med saker och ting
2. affärskontakter med människor
3. rutin, konkret och organiserat arbete
4. att arbeta för människors bästa som i socialt arbete eller att syssla med människor och språk i sociala situationer
5. att det ger prestige och uppskattning från andra
6. att arbeta med människor och kommunicera idéer
7. vetenskapligt och tekniskt
8. abstrakt och skapande
9. arbete, som utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker
0. arbete, som ger påtagliga konkreta resultat.

I undersökningen sker redovisningen av denna variabel i procent av arbetskraften. På grund av att antalet karaktärer varierar för olika yrken blir summorna i procent räknat för hela arbetskraften olika för olika regioner och vid skilda tidpunkter.

Beskrivningen går i princip på tvären av traditionell yrkes- och näringsgrensindelning. För att åskådliggöra detta redovisas några yrken med intresseinriktning enligt CCDO:

Asfaltläggare	1, 3, 9	Sjukvårdsbiträde	1, 4
Läkare	4, 5, 7	Städare	1, 3
Polisman	2, 5, 6	Verktygsmekaniker	0, 9

Yrken som asfaltläggare och städare finns enligt traditionell yrkesindelning i olika yrkesgrupper. Enligt indelningen i CCDO har dock båda yrkena karaktären att arbeta med saker och ting samt karaktär av rutin,

konkret och organiserat arbete. Asfaltläggare har dock en ytterligare siffra som betyder att arbetet utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker, vilket gör att arbetet har en ytterligare dominerande karaktär. Det vill säga att yrkets innehåll är påverkat av att det styrs av maskinell utrustning i högre grad än vad en städarens arbete gör. Det betyder att yrkena har likheter i en dimension, men är olika i en annan dimension. Indelningen går således på tvären av traditionell närings- och yrkesindelning.

Utvecklingen av yrkesstrukturen under 1970-talet har i stor utsträckning bestämts av den omfördelning som skett av sysselsättningen från varu- och tjänsteproducerande sektorer. Därigenom har antalet sysselsatta med lantbruks- och skogsarbete samt tillverkningsarbete minskat samtidigt som antalet sysselsatta med vård- och omsorgsinriktade yrken, pedagogiskt arbete samt administrativt och kameralt arbete ökat kraftigt.³⁶

Ovanstående sätt att beskriva huvuddragen i yrkesstrukturens utveckling är vanlig. Det kan diskuteras vad en sådan indelning egentligen beskriver. Den utgår främst från vad som produceras inom olika yrken, men inte vad arbetskraften sysslar med. Underförstått uppfattas dock tjänsteproducerande yrken som yrken där man främst arbetar med människor och symboler medan varuproducerande yrken innebär att arbeta med saker.³⁷ Att det verkligen skulle förhålla sig så ger yrkesstatistiken däremot inget svar på.

1965 arbetade 49 procent av arbetskraften på den svenska arbetsmarknaden i yrken inom tjänsteproducerande sektorer — motsvarande siffra var 1977 62 procent.³⁸ Utvecklingen är av de mest markerade tendenserna på arbetsmarknaden under tidsperioden.

Uppdelningen av yrkesstrukturen i tjänste- och varu-producerande delar är inte så betydelselös som den kan tyckas. I engelskspråkiga länder finns en motsvarande uppdelning i "white collar" och "blue collar", som står för tjänsteproducerande respektive varuproducerande yrken. Kategoriseringen har kritiserats för att den utgår från ideologiska snarare än samhällsvetenskapliga skäl genom att de två kategorierna i princip är ett system för social stratifikation som ger tjänsteproducerande yrken högre status än varuproducerande yrken.³⁹ Den högre statusen kan förleda betraktaren att tro att tjänsteproducerande yrken ställer högre kvalifikationskrav.

I själva verket är det troligen små skillnader i kvalifikationskrav mellan tjänste- och varuproducerande yrken. Kvalifikationsgraden kan i genomsnitt mycket väl vara högre inom yrken i varuproducerande sektorer. Ett av resultaten från föregående kapitel, som visade att kvinnorna fått sänkt kvalifikationsnivå samtidigt som den kvinnliga sysselsättningen ökat inom tjänsteproducerande yrken, kan ge belägg för detta.

På samma sätt som uppdelningen av yrken i varu- och tjänsteproducerande yrken kan ge ett intryck av att kvalifikationskraven förändras ger t. ex. indelningarna i vård- och omsorgsinriktade yrken, pedagogiskt arbete eller tekniskt, naturvetenskapligt arbete associationer som i stor utsträckning saknar verklighetsförankring. Frågan kan ställas hur

³⁶ Trender och prognoser 1980.

³⁷ Mills, W.: White Collar, 1951.

³⁸ SOU 1980:6

³⁹ Aronowitz, S.: False promises, 1974

många inom vård- och omsorgsinriktade yrken som egentligen arbetar med människor och deras vård och omsorg. Människor med vård- och omsorgsinriktade yrken arbetar i organisationer som kanske syftar till att skapa vård och omsorg, men yrkenas faktiska innehåll har litet med vård och omsorg att göra. Benämningar som pedagogiskt arbete eller tekniskt naturvetenskapligt arbete kan på samma sätt ge ett intryck av att detta arbete är vetenskapligt, vilket skulle innebära att det krävs högre kvalifikationer än vad lantbruks- och skogsarbete eller tillverkningsarbete gör. Däremot är det möjligt att arbetsplatserna i sin helhet syftar till produkter som kanske kan kategoriseras som pedagogiska eller tekniskt naturvetenskapliga i motsats till de produkter som skapas inom t. ex. tillverkningsarbete.

3.6.2 *Utvecklingen 1960—1975*

I variabeln "att arbeta med saker och ting" som redovisas på de följande fyra kartorna, ingår yrken som bl. a. har ett manuellt innehåll. Utvecklingen har för kvinnornas del inneburit att samtliga län — utan Stockholms län — kraftigt ökat sina andelar.

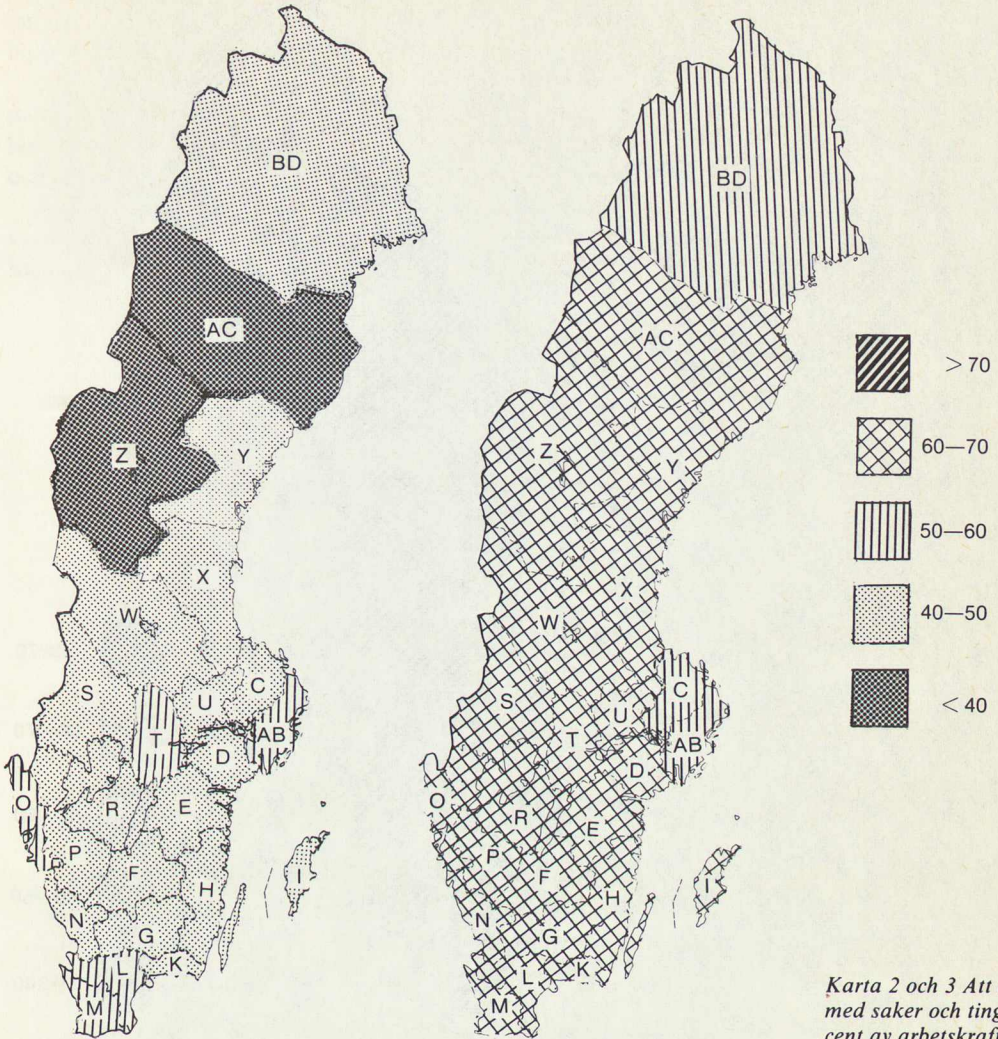
För männens del är förändringen närmast obetydlig. Storstadslänen och bland dem främst Stockholms län har en relativt låg andel av arbetskraften vars arbeten bl. a. har detta innehåll. Uppsala och Västmanlands län minskar sin andel av arbetskraften inom variabeln mellan 1960 och 1975.

En mycket stor del av arbetskraften har sålunda yrken som har ett innehåll, vilket bl. a. innebär att syssla med saker och ting. Ökningen av tjänsteproduktionen i samhället har inte — vilket skulle vara lätt att tro — medfört att arbeten med detta innehåll försvunnit. Tvärtom har de ökat. Framför allt bland kvinnorna, vilka fått en ökande andel arbeten med detta innehåll.

Manualiseringen enligt den definition som tillämpas i denna rapport behöver inte innebära en tillväxt av yrken t. ex. inom gruv- och tillverkningsarbete, som traditionellt sett bör innehålla manuella yrken. Enligt den indelningsprincip som tillämpas i CCDO klassifieras exempelvis arbete vid en bildskärm som arbete, vilket medför arbete med saker och ting. En ökning av tjänsteproduktionen behöver således inte betyda att arbete som har en relation till saker och ting försvinner. Arbetet kan fortfarande vara manuellt till sin karaktär, men utföras i en annan omgivning, vilket gör att det klassificeras till andra yrkesgrupper.

Kvinnor 1960

Kvinnor 1975

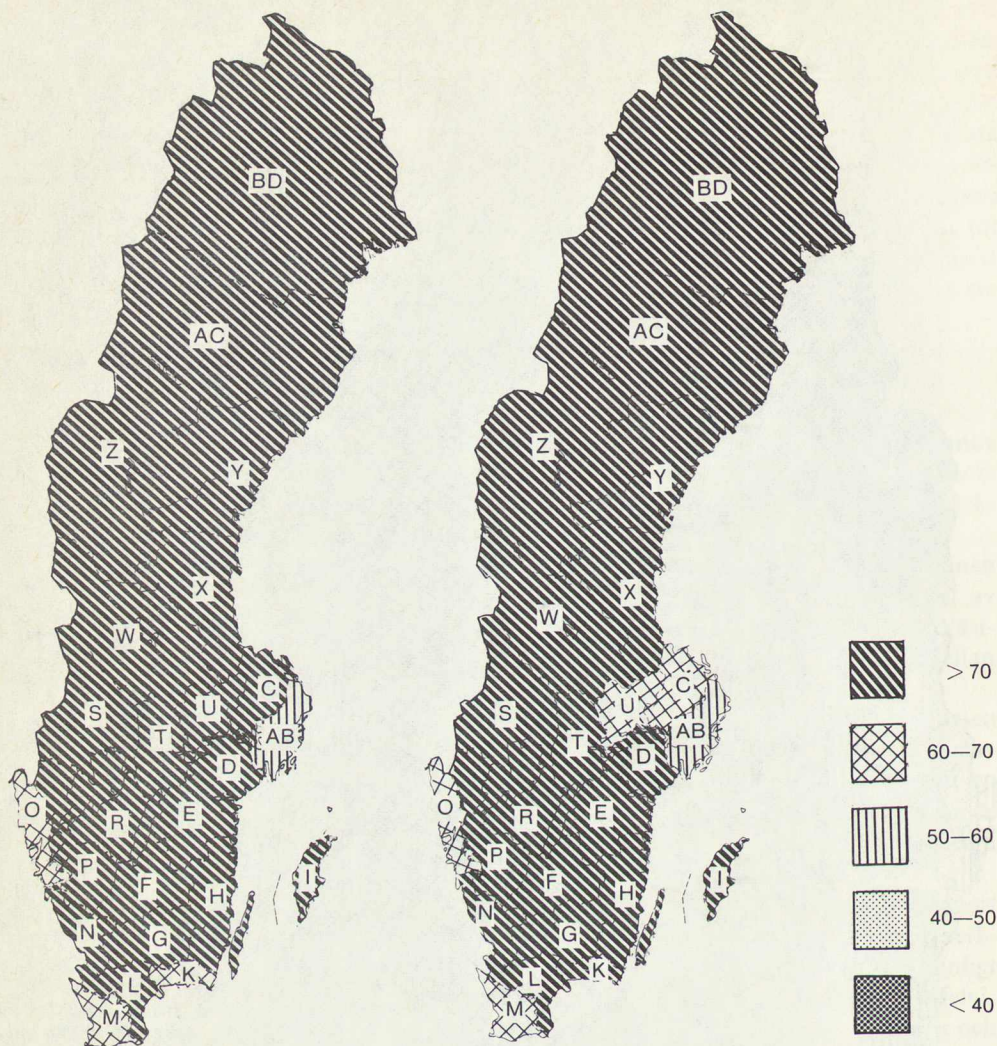

Karta 2 och 3 Att arbeta med saker och ting. I procent av arbetskraften.⁴¹

⁴¹ Varje yrkesgrupp har i genomsnitt drygt två variabler, vilket leder till att summan av alla variabler blir mer än 100.

Mån 1960

Mån 1975

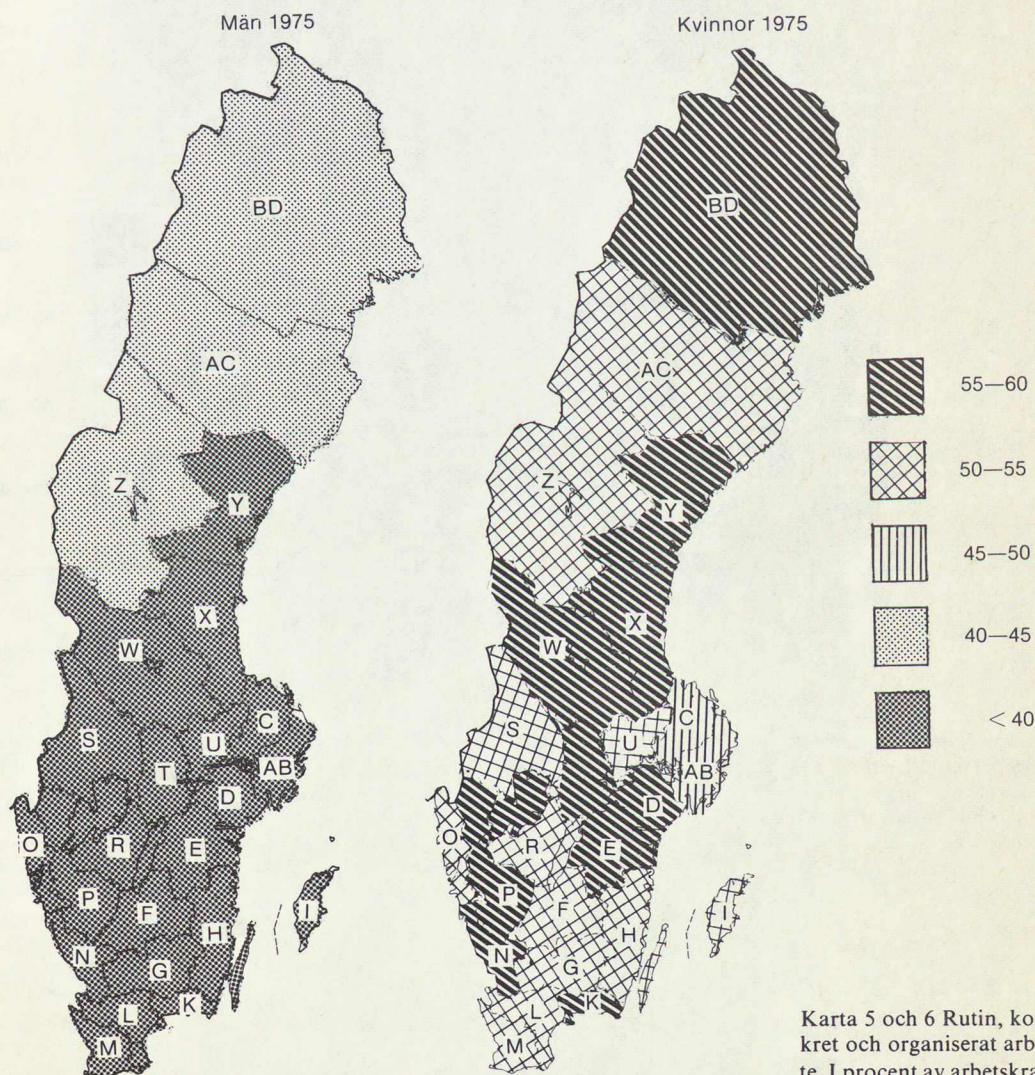
Karta 4 och 5 Att arbeta med saker och ting. I procent av arbetskraften.

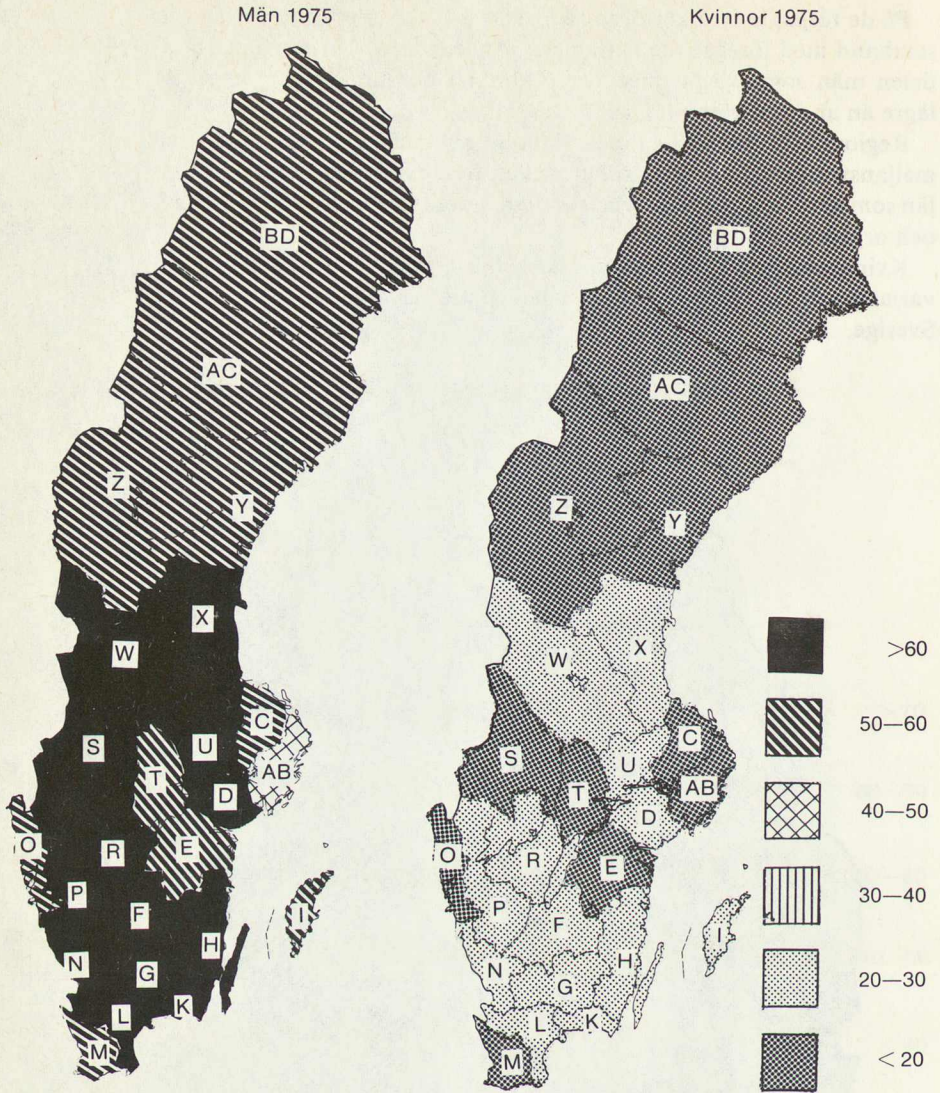
På de följande fyra kartorna redovisas två variabler som ofta har ett samband med föregående variabler.⁴⁰ Av kartorna 5, 6 framgår att andelen män som arbetar med rutin, konkret och organiserat arbete är lägre än andelen kvinnor i samma variabel.

Regionalt är det för männen skillnad mellan å ena sidan syd- och mellansverige och å andra sidan mellan övre Norrland och Jämtlands län som har högst andel av arbetskraften inom variabeln "rutin, konkret och organiserat arbete".

Kvinnorna har i Stockholms och Uppsala län lägst andelar inom variabeln. Höga andelar inom variabeln påträffas både i norra och södra Sverige.

⁴⁰ Fördelningen av dessa två variabler förändras i liten utsträckning mellan 1960 och 1975, varför det ej finns anledning att redovisa förändringen.

Karta 7 och 8 Arbete som utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker. I procent av arbetskraften.

Inom variabeln "arbete som utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker" (karta 7 och 8) är männens andel mycket högre än kvinnornas.

Männen har lägst andelar i Stockholms län. De högsta andelarna finns, med några undantag, i Syd- och Mellansverige. Kvinnorna har lägst andelar i de fyra nordligaste länen, storstadslänen samt Östergötlands, Örebro och Värmlands län. Höga andelar finns främst i södra Sverige och speciellt höga andelar finns i Älvsborgs län.

Resultaten på kartorna 5–8 tyder på att männens och kvinnornas arbetsmarknad är mycket olika till sitt innehåll. Männens höga andelar inom variabeln "arbete som utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker" kan möjligen förklaras med att de har en högre andel inom gruv- och tillverkningsarbete. Regionalt verkar förklaringen sannolik genom att län med låga andelar inom gruv- och tillverkningsarbete, motsvaras av relativt låga andelar inom variabeln "arbete som utförs i förhållande till processer, maskiner och tekniker".

När det gäller "rutin, konkret och organiserat arbete" är det inte möjligt att utifrån yrkes- eller näringsgrensindelning förklara varför kvinnorna har en högre andel än männen.

Denna typ av arbete behöver inte nödvändigtvis innebära detsamma som lågt kvalificerade arbeten, men sambandet är antagligen starkt.

En variabel som ofta kan förknippas med manuellt arbete är om arbetet ger påtagliga konkreta resultat.

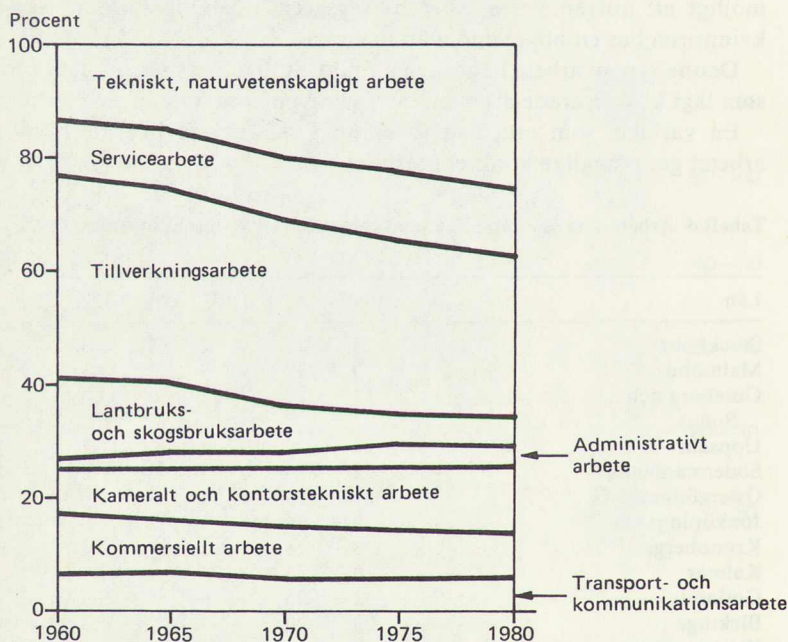
Tabell 4 Arbete som ger påtagliga konkreta resultat. I procent av arbetskraften.

Län	MÄN			KVINNOR		
	1960	1975	Diff	1960	1975	Diff
Stockholms	15	13	— 2	5	4	— 1
Malmöhus	20	17	— 3	5	5	0
Göteborg och Bohus	17	16	— 1	6	4	— 2
Uppsala	22	20	— 2	6	5	— 1
Södermanlands	22	19	— 1	5	6	+ 1
Östergötlands	21	19	— 1	6	6	0
Jönköpings	30	24	— 6	7	8	+ 1
Kronobergs	35	24	— 11	7	7	0
Kalmar	30	26	— 4	6	9	+ 3
Gotlands	32	26	— 6	7	9	+ 2
Blekinge	23	20	— 3	5	6	+ 1
Kristianstads	29	24	— 5	6	7	+ 1
Hallands	31	25	— 6	6	7	+ 1
Älvsborgs	26	21	— 5	5	7	+ 2
Skaraborgs	33	27	— 6	7	8	+ 1
Örebro	20	17	— 3	6	5	+ 1
Västmanlands	21	20	— 1	5	7	+ 2
Värmlands	23	19	— 4	7	6	— 1
Kopparbergs	22	20	— 2	7	6	— 1
Gävleborgs	21	18	— 3	6	5	— 1
Västernorrlands	21	17	— 4	6	6	0
Jämtlands	26	20	— 6	8	7	— 1
Västerbottens	27	19	— 8	6	6	0
Norrbottens	19	16	— 3	6	4	— 2

Männen har en mycket högre andel i denna variabel än vad kvinnorna har. Utvecklingen av variabeln "att arbeta med saker och ting" visade att kvinnornas arbetsmarknad fått en kraftigt ökad andel yrken som bl. a. har ett innehåll som innebär att arbeta med saker och ting. För kvinnorna har dock ingen motsvarande ökning skett inom arbeten som ger påtagliga konkreta resultat. "Manualisering" av kvinnornas arbete betyder sålunda en utveckling mot en annan typ av arbete än vad männen har.

Männen har i de flesta län haft en minskning inom variabeln. Särskilt stor är den i Jönköpings, Kronobergs, Skaraborgs, Jämtlands och Västertobottens län.

Det kan vid tolkning av dessa variabler vara svårt att relatera informationen till verkligheten, eftersom vår kunskap om arbetslivets utseende baserar sig på indelningar som inte är beroende av arbetets faktiska krav och innehåll. För att underlätta resonemanget kring variabelerna kan det därför finnas anledning att redovisa utvecklingen efter traditionell yrkesindelning.

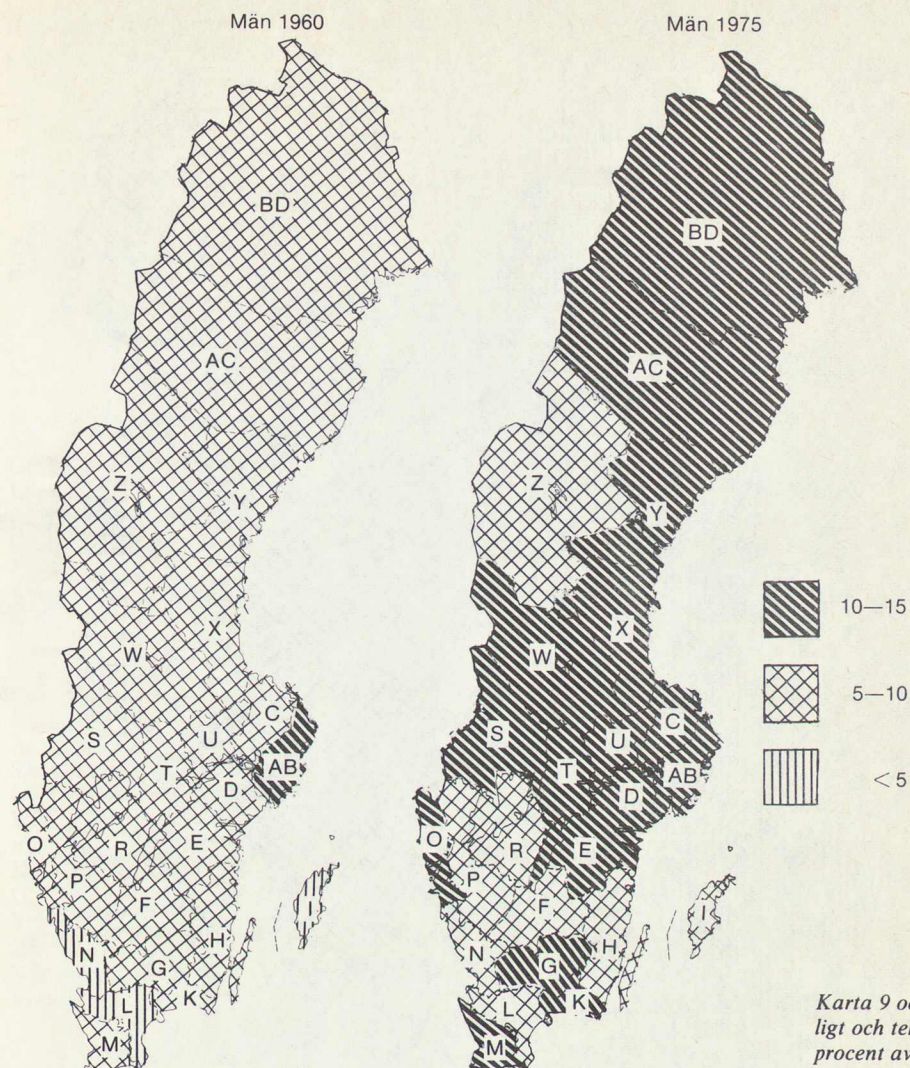

Figur 7 Yrkesstrukturen 1960-1980

Källa: *Trender och prognoser 1980*, SCB.

Enligt ovanstående figur har tekniskt och naturvetenskapligt arbete ökat kraftigast. I denna grupp ingår även samhällsvetenskapligt, humanistiskt och konstnärligt arbete. Om man skiljer mellan män och kvinnor visar det sig att kvinnornas andel ökar snabbare än vad männens andel gör. För männens del utgjorde den 1975 närmare en femtedel, medan det för kvinnorna utgjorde drygt en fjärdedel av allt arbete.

Enligt denna undersökningsdata kan — när man ser till det arbete som faktiskt utförs — naturvetenskapligt, tekniskt, samhällsvetenskapligt, humanistiskt och konstnärligt arbete återfinnas på de följande fyra kartorna.

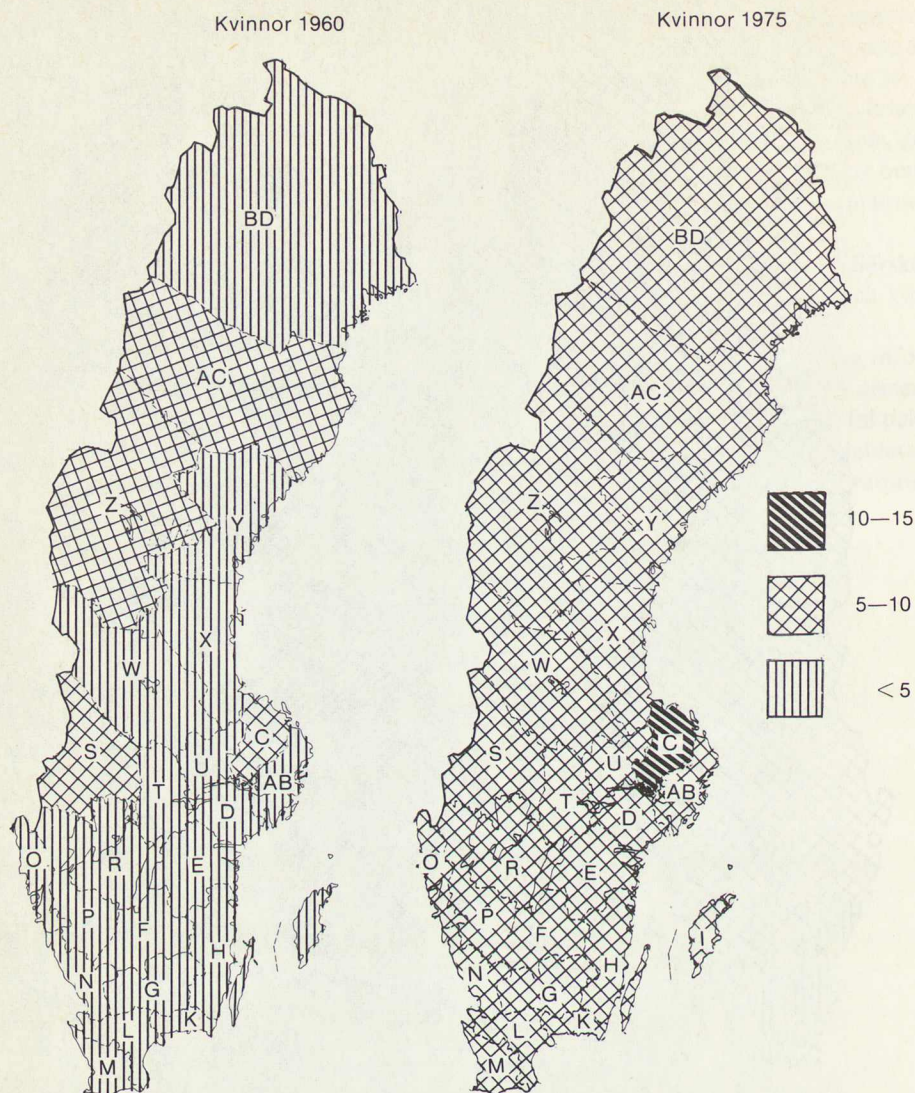

Karta 9 och 10 Vetenskapligt och tekniskt arbete. I procent av arbetskraften.

Andelen män som har vetenskapligt och tekniskt arbete har ökat i samtliga län utom i Jämtlands, Älvsborgs, Skaraborgs, Kronobergs och Kalmar län. Ökningen av vetenskapligt och tekniskt arbete har ägt rum i mellersta och norra Sverige.

Andelen kvinnor inom vetenskapligt och tekniskt arbete har ökat i samtliga län utom i Västerbottens, Jämtlands och Värmlands län. Dessa län låg dock på en högre nivå 1960. Den högsta andelen finns 1975 i Uppsala län. Andelen kvinnor inom variabeln år 1975 är i stort sett detsamma som andelen män var år 1960.

För att möjliggöra en jämförelse med figur 7 över yrkesstrukturen bör procentdelarna delas med två, då varje yrke i genomsnitt har drygt två variabler. Kartorna visar i jämförelse med figur 7 att det är en relativt liten del av arbetskraften som har arbeten som faktiskt är vetenskapligt

Karta 11 och 12 Vetenskapligt och tekniskt arbete. I procent av arbetskraften.

och tekniskt. Andelen personer som har arbeten som på något sätt innebär att arbetet är vetenskapligt och tekniskt är till och med en bråkdel i jämförelse med den femtedel för män respektive fjärdedel för kvinnor, som har tekniskt, naturvetenskapligt arbete enligt figur 7.

Mycket av det arbete som enligt traditionell yrkesindelning klassificeras som naturvetenskapligt, tekniskt, samhällsvetenskapligt, humanistiskt och konstnärligt arbete är vård- och omsorgsarbete som finns i offentlig sektor. Denna sektor har svarat för en stor del av sysselsättningsökningen under tidsperioden. Detta gäller framför allt den kvinnliga sysselsättningen. En variabel som kan sägas beskriva en del av detta arbete redovisas i tabell 5.

Tabellen visar att kvinnor i mycket större utsträckning än männen har arbete med detta innehåll. För männens del är ökningen relativt jämt

fördelad över länen. För kvinnorna är den regionala utvecklingen mera ojämn. Storstadslänet och Älvsborgs län har den kraftigaste ökningen. Speciellt Stockholms län utmärks av en kraftig ökning. Detta län hade 1960 en förhållandevis låg andel av den kvinnliga arbetskraften inom variabeln. I skogslänet har några av de ingående länen en minskning eller i det närmaste konstant andel kvinnor inom variabeln.

Tabell 5 Att arbeta för människors bästa som i socialt arbete eller att syssla med människor i sociala situationer. I procent av arbetskraften.

Län	MÄN			KVINNOR		
	1960	1975	Diff	1960	1975	Diff
Stockholms	3	5	+ 2	15	30	+ 15
Malmöhus	3	5	+ 2	17	24	+ 7
Göteborgs och Bohus	3	4	+ 1	17	24	+ 7
Uppsala	4	6	+ 2	28	30	+ 2
Södermanlands	2	5	+ 3	24	24	0
Östergötlands	2	4	+ 2	22	26	+ 4
Jönköpings	3	4	+ 1	21	23	+ 2
Kronobergs	3	4	+ 1	23	25	+ 2
Kalmar	2	4	+ 2	25	25	0
Gotlands	3	5	+ 2	27	27	0
Blekinge	2	4	+ 2	22	24	+ 2
Kristianstads	2	4	+ 2	20	23	+ 3
Hallands	2	4	+ 2	21	24	+ 3
Älvsborgs	2	4	+ 2	16	23	+ 7
Skaraborgs	2	4	+ 2	23	24	+ 1
Örebro	2	5	+ 3	21	26	+ 5
Västmanlands	2	4	+ 2	21	25	+ 4
Värmlands	2	4	+ 2	25	25	0
Kopparbergs	2	4	+ 2	24	24	0
Gävleborgs	2	4	+ 2	26	25	- 1
Västernorrlands	2	5	+ 3	26	26	0
Jämtlands	3	6	+ 3	31	28	- 3
Västerbottens	3	5	+ 2	30	28	- 2
Norrbottens	3	5	+ 2	28	29	+ 1

Andelen kvinnor i variabeln var 1960 högst i Jämtlands och Västerbottens län. Detta förhållande, som kan verka överraskande, kan möjligtvis förklaras genom att arbetskraften redovisas i andelar av arbetskraften. Det kan eventuellt förhålla sig så att dessa två län hade en relativt låg kvinnlig förvärvsfrekvens 1960, men att yrken med innehåll enligt variabeln i tabell 5 ändå utgjorde en relativt stor andel av arbetskraften. Det motsatta skulle i så fall gälla för storstadslänet.

Den genomsnittliga ökningen per län skiljer sig inte särskilt mycket åt mellan män och kvinnor, enligt tabell 5. Detta kan verka förvånande särskilt med tanke på expansionen av vård- och omsorgsarbetet för den kvinnliga arbetskraften, vilket kunde tänkas resultera i en kraftig ökning av yrken med innehåll, som bl. a. innebär att arbeta för människors bästa som i socialt arbete eller att syssla med människor och språk i sociala situationer.

Om tjänstproduktionens ökning i samhället verkligen resulterat i en

tillväxt av yrken som innebär att syssla med människor bör den kunna spåras i någon av undersökningens variabler. För kvinnornas del, har det enligt de variabler som hittills presenterats i denna undersökning, snarare varit så att yrken som har en relation till saker och ting har vuxit mest.

Enligt tabell 6 har andelen yrken med innehållet "att arbeta med människor och kommunicera idéer" tillvuxit både för män och kvinnor.

Tabell 6 Att arbeta med människor och kommunicera idéer. I procent av arbetskraften.

Län	MÄN			KVINNOR		
	1960	1975	Diff	1960	1975	Diff
Stockholms	19	26	+ 7	10	22	+ 12
Malmöhus	12	18	+ 6	7	14	+ 7
Göteborg och Bohus	13	19	+ 6	8	15	+ 7
Uppsala	11	17	+ 6	10	17	+ 7
Södermanlands	9	14	+ 5	8	13	+ 5
Östergötlands	9	15	+ 6	8	13	+ 5
Jönköpings	10	15	+ 5	7	13	+ 6
Kronobergs	8	14	+ 6	7	12	+ 5
Kalmar	8	12	+ 4	8	12	+ 4
Gotlands	7	12	+ 5	8	13	+ 5
Blekinge	8	11	+ 3	7	11	+ 4
Kristianstads	8	13	+ 5	6	11	+ 5
Hallands	8	13	+ 5	7	12	+ 5
Älvsborgs	9	15	+ 6	6	11	+ 5
Skaraborgs	7	12	+ 5	8	12	+ 4
Örebro	9	15	+ 6	7	14	+ 7
Västmanlands	10	16	+ 6	8	14	+ 6
Värmlands	8	13	+ 5	7	13	+ 6
Kopparbergs	9	13	+ 4	8	13	+ 5
Gävleborgs	9	14	+ 5	7	13	+ 6
Västernorrlands	9	15	+ 6	7	13	+ 6
Jämtlands	7	12	+ 5	8	13	+ 5
Västerbottens	8	15	+ 7	10	15	+ 5
Norrbottnens	9	13	+ 4	9	15	+ 6

Regionalt sett är det för män och kvinnor både 1960 och 1975 höga andelar i storstadslänen samt i Uppsala län. Enbart kvinnorna har höga andelar i Norrbotten och enbart männen i Älvsborgs län. Den kraftigaste ökningen noteras för kvinnor i Stockholms län. Utvecklingen från 1960 har för kvinnorna inneburit att de regionala skillnaderna har ökat.

Bland annat verksamheter med anknytning till undervisning och information kan tänkas innehålla yrken som innebär att arbeta med människor och kommunicera idéer. Sådana verksamheter kan vara av en typ som är kontaktberoende och lokaliseras därför i stor utsträckning till län med stora andelar av befolkningen koncentrerad till större orter. Till viss del kan detta förklara den regionala bilden, men undantag finns.

Det mest slående med tabell 5 och 6 är att ökningen av vård- och omsorgsinriktade yrken, pedagogiskt arbete samt administrativt arbete inte avsatt större spår i det faktiska arbetet. Överhuvud taget är spåren

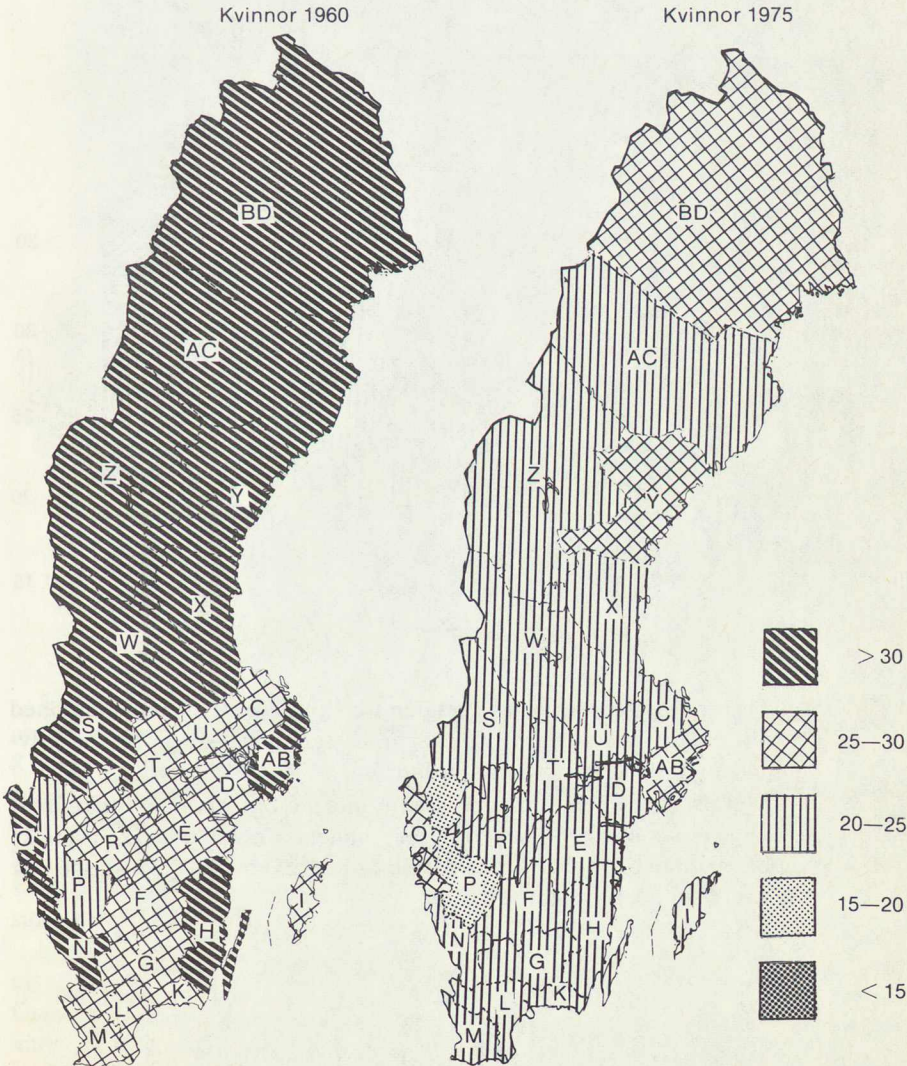
förvånansvärt små i förhållande till ökningen av tjänsteproduktionen.

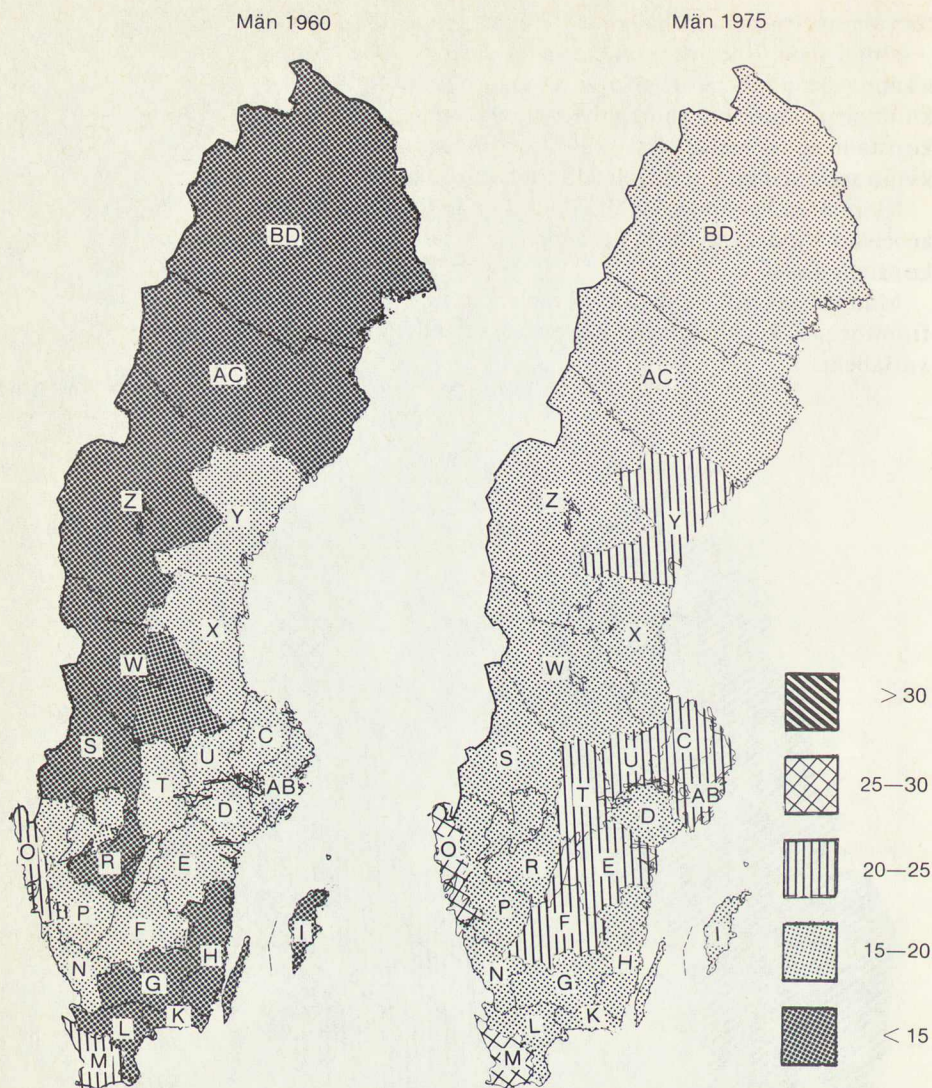
Enligt figur 7 har det kommersiella arbetets andel minskat. Om det kommersiella arbetet delas upp på män och kvinnor, visar det sig att kvinnornas andel har sjunkit medan männen har haft en i det närmaste konstant andel mellan åren 1960 och 1975. Denna utveckling är för kvinnornas del möjlig att relatera till karta 12 och 13.

Kvinnorna har enligt karta 13 och 14 i de flesta län minskat andelen arbetskraft inom variabeln. Ett undantag är Stockholms län, som haft en konstant andel.

Männen har haft en likartad ökning i samtliga län. Storstadslänet och framför allt Stockholms län har en högre andel av arbetskraften inom variabeln.

Karta 13 och 14 Affärs-kontakter med människor. I procent av arbetskraften.

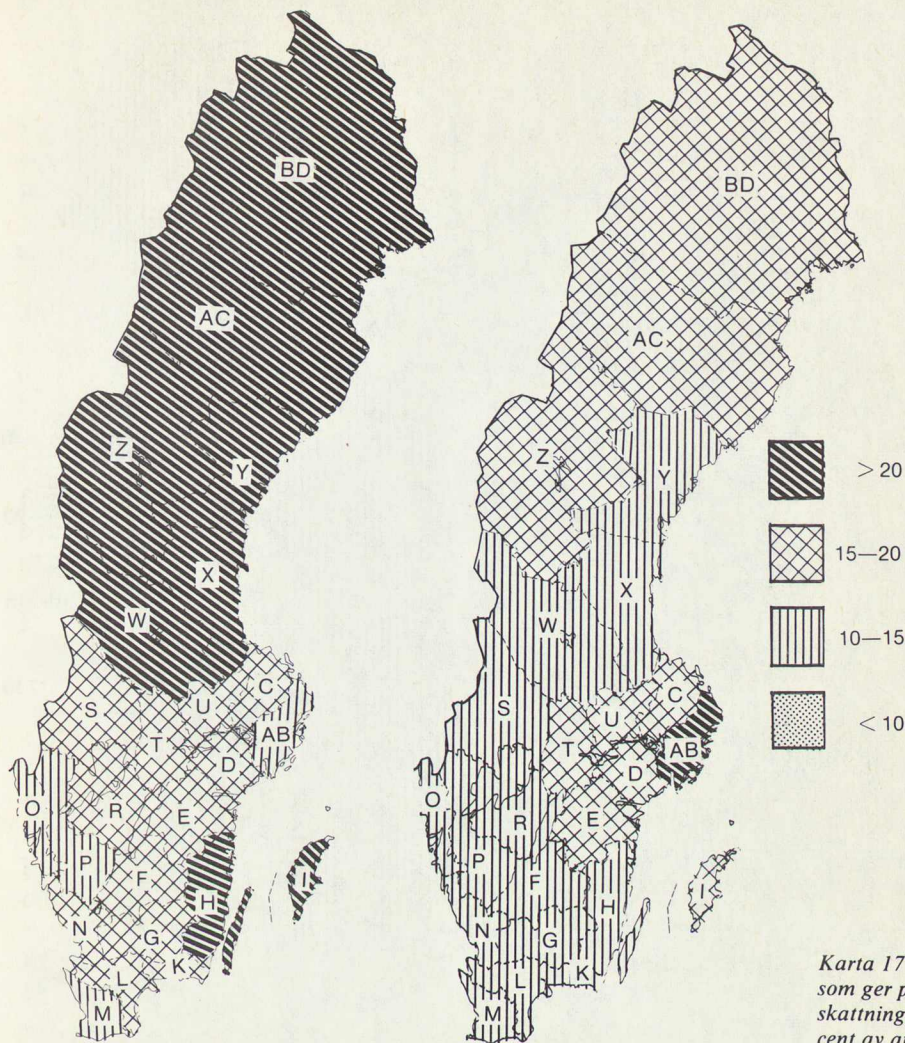
Karta 15 och 16 Affärs-
kontakter med människor.
I procent av arbetskraften.

Denna variabel kan sägas vara den som hittills bäst överensstämmer med traditionell yrkesindelning. Det är dock inte givet att de två beskrivningssätten indikerar samma förändring.

Den sista variabeln som redovisas är inte möjligt att direkt relatera till vanlig yrkesstatistik. Mycket troligt är att det är frågan om yrken som är utåtriktade och innebär kontakt med andra människor. Det skulle i så fall röra sig om tjänstproduktion.

Kvinnor 1960

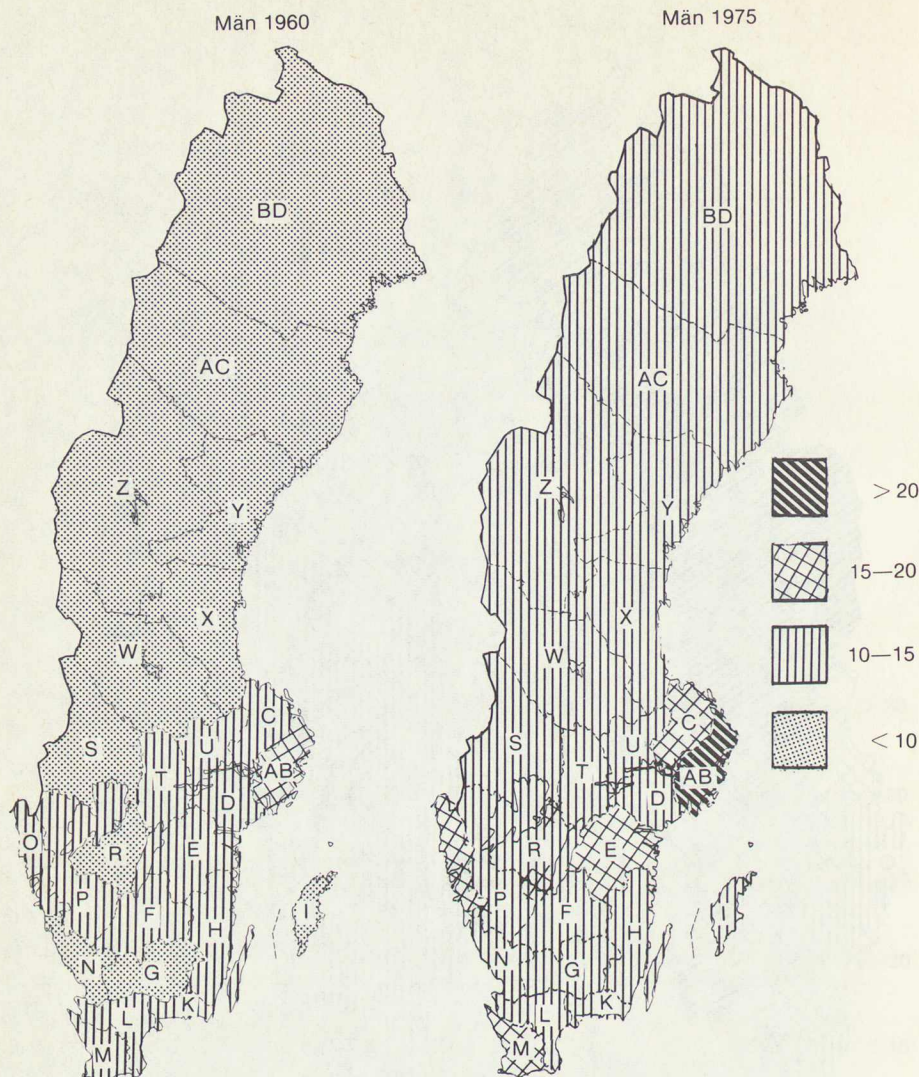
Kvinnor 1975

Karta 17 och 18 Arbete som ger prestige och uppskattning från andra. I procent av arbetskraften.

Det mest slående med kartorna 17 och 18 är att kvinnorna minskar sin andel inom variabeln. År 1960 hade de sex nordligaste länen samt Kalmar och Gotlands län högst andelar inom variabeln. Samtliga av dessa län minskar sina andelar mellan 1960 och 1975. Lägst andelar hade 1960 Stockholms, Älvsborgs, Göteborgs och Bohus län samt Malmöhus län. Dessa län, utom Stockholms län, har samma andelar 1960 som 1975. Utvecklingen kan för Stockholms län betecknas som en kraftig expansion av andelen av variabeln.

Männen har enligt karta 19 och 20 i de flesta län fått en ökande andel av arbetskraften inom variabeln. Höga andelar påträffas 1975 i Uppsala, Östergötland, Göteborgs och Bohus samt Malmöhus län. De högsta andelarna har Stockholms län både 1960 och 1975.

Karta 19 och 20 Arbete som ger prestige och uppskattning från andra. I procent av arbetskraften.

3.6.3 Sammanfattning

Syftet med detta kapitel var att i grova drag undersöka hur arbetets innehåll utvecklats. En utgångspunkt var att indelningen i tjänste- och varuproducerande yrken är vilseledande genom att de kan leda till omedvetna statusbedömningar, som ger ett intryck av att kvalifikationsgraden förändras.

Framväxten av tjänsteproducerande yrken har varit mycket markant under de senaste decennierna. Tjänsteproducerande yrken brukar karaktäriseras som yrken, vilka innebär att arbeta med människor och symboler i motsats till manuella yrken, som innebär att arbeta med saker.

Resultaten visar att denna beskrivning i förvånansvärt liten utsträckning motsvarar vad arbetskraften sysslar med. Framförallt tycks detta gälla för kvinnorna vilkas ökande andel inom tjänsteproduktionen avsett förhållandevis lite av de förväntade effekterna på arbetets innehåll.

En mer precis beteckning när det gäller mycket av det faktiska arbetet i samband med det framväxande tjänstesamhället är att kalla det för manuellt arbete som producerar tjänster, i stället för tjänstearbete som producerar tjänster.

Andra typer av beteckningar på arbete såsom tekniskt naturvetenskapligt arbete eller omsorgsinriktade yrken är också vilseledande när det gäller att bedöma vad arbetskraften sysslar med. Detta beror inte på den grova indelningen utan på indelningarnas grund. De bygger på indelningen att organisationer och sektorer som producerar varor och tjänster som t. ex. är tekniska eller naturvetenskapliga, också sysselsätter hela arbetskraften med arbete som faktiskt är tekniskt och naturvetenskapligt.

De regionala variationerna och utvecklingstendenserna är svåra att förklara dels på grund av regionindelningen, men främst beroende av brist på referenskunskap som kan bidra till tolkningen av den regionala utvecklingen vad gäller arbetets innehåll. När det gäller de länsvisa skillnaderna i tillväxt eller tillbakagång av arbetsinnehåll för män och kvinnor, ligger det utanför denna undersöknings möjligheter att leverera någon djupare analys.

3.7 Slutsatser

Den teoretiska utgångspunkten för denna undersökning kan sammanfattas som: över tiden sker det förändringar i kvalifikationsstrukturen, beroende av samhällsutvecklingen. Riktningen på förändringen har från olika teoretiska utgångspunkter diskuterats.

Resultaten visar att kvalifikationsstrukturens utveckling inte entydigt kan utvärderas som om den går mot dequalificering eller kvalificering. Ett genomgående mönster är dock skillnaden i utveckling mellan män och kvinnor. För kvinnorna har de genomsnittliga kvalifikationskraven sjunkit under perioden. Det innebär att antalet arbeten som ställer låga kvalifikationskrav har ökat. Samtidigt visar den ökande spridningen av arbeten med olika kvalifikationskrav att även arbeten med höga kvalifikationer ökar. Dessa resultat som för kvinnorna visar på dequalificering får dock inte tolkas som att kvalifikationskraven sjunker kontinuerligt för denna grupp. Hypotetiskt betraktat är det möjligt att en liknande undersökning av kvalifikationsstrukturens utveckling mellan t. ex. 1950 och 1965, mycket väl kan ge ett resultat som tyder på kvalificering.

Det finns vidare anledning att anta att kvalifikationskraven inte ens under tiden 1960—1975 sjunker i en jämn takt. Det är troligt att de minskande kvalifikationskraven sammanhänger med kvinnornas inträde på arbetsmarknaden, vilket begränsar perioden för kvinnornas dequalificering till främst åren 1970—1975.

Struktumvandling kan också benämnas yrkesomvandling. Detta

begrepp kan definieras som: den hastighet med vilken olika yrkesgrupper förändrar sin storlek. En låg yrkesomvandlingshastighet innebär att de yrkesgrupper som är stora förblir relativt stora och att de mindre yrkesgrupperna förblir relativt små. Möjligt är att perioden 1960—1975 kan karaktäriseras av en snabb yrkesomvandling. Det är dessutom troligt att yrkesomvandlingen var mer genomgripande än under tidigare perioder. Ett sådant antagande grundas på att yrkesomvandlingen under denna period skiftat karaktär. Den innebar tidigare främst att arbetskraften försköts mellan olika varuproducerande näringar. Under perioden 1960—1975 har förskjutningar av arbetskraften i större utsträckning gått från varuproducerande till tjänsteproducerande näringar.

Det finns dock resultat i undersökningen som delvis motsäger ett antagande om att det enbart är en hög yrkesomvandlingshastighet, som orsakat förändringar i kvalifikationsstrukturen. Om man jämför utvecklingen för män och för kvinnor finner man att kvalifikationskraven på männens arbetsmarknad varit i stort sett konstanta under den studerade perioden. Under denna tid har samtidigt en omfattande strukturomvandling ägt rum inom de yrkesgrupper där männen dominerar. Så har till exempel männens sysselsättning inom jord- och skogsbruk minskat samtidigt som även männens andel inom tjänsteproducerande yrkesgrupper ökat.

Andra faktorer kan emellertid ha påverkat utvecklingen av männens genomsnittliga kvalifikationskrav. Det kan dels ha skett en omkvalificering genom att yrkesomvandlingen resulterat i att männen strömmat mellan yrken i olika sektorer men med likartade kvalifikationskrav. Förklaringen kan dels vara att andelen yrken med mycket höga kvalifikationskrav ökat mest. Det är därför möjligt att de kompenserat tillväxten av yrken med lägre kvalifikationskrav. Detta är två möjliga slutsatser, som emellertid inte kan fastställas i denna undersökning.

Det finns dock en avgörande skillnad mellan yrkesomvandling för män och för kvinnor. Männen har under den studerade perioden haft sjunkande sysselsättningsgrad. Yrkesomvandlingen har därför främst inneburit att arbetskraften förskjutits mellan yrkesgrupper på arbetsmarknaden.

Kvinnorna har under den studerade perioden haft en ökande sysselsättningsgrad. Yrkesomvandlingen har därför i större utsträckning ägt rum genom en förskjutning av arbetskraften till arbetsmarknaden. Karaktären på yrkesomvandlingen är på detta sätt olika för män och för kvinnor. Det är inte möjligt att avgöra vad denna skillnad i själva verket haft för betydelse.

Möjligheterna till förklaring och analys av undersökningens resultat är begränsad. Orsakerna till skillnaden mellan utvecklingen av kvalifikationskrav för män och för kvinnor är inte möjliga att direkt förklara, men kan ges troliga förklaringar. När det gäller andra resultat som den regionala utvecklingen är möjligheten att diskutera orsakerna till förändringen mindre.

Det är emellertid en sak att diskutera orsakerna till kvalitativa förändringar på arbetsmarknaden, en annan, och svårare sak är att diskutera förändringarnas betydelse. Arbetsmarknaden är ett dynamiskt system i

den meningen att det hela tiden förekommer rörelser inom samt till och från denna. Dessa rörelser är bland annat beroende av kvalifikationsstrukturens utseende.

En förändrad kvalifikationsstruktur som t. ex. innebär att antalet högt kvalificerade arbeten ökar mest innebär att förutsättningarna för rörligheten förändras. Det skulle t. ex. kunna innebära att lågt utbildade personer fick svårare att komma in på arbetsmarknaden samt även påverka förutsättningarna för rörlighet för andra grupper. En förändrad kvalifikationsstruktur innebär sålunda att kvalificeringen till arbetsmarknaden förändras.

Betydelsen av undersökningens resultat är inte möjliga att fastställa med någon större precision, främst beroende av att denna i viss mån är statisk. Undersökningen ger egentligen bara en bild av kvalifikationsstrukturen år 1960 och en bild av den år 1975. Under denna period har arbetskraften genom avgångar, yrkesbyten och tillträdande beskrivit en stor mängd rörelser. Med en forskningsansats som även studerar rörligheten i samband med kvalitativa förändringar på arbetsmarknaden, är det möjligt att förklara betydelsen av kvalifikationsstrukturens förändring.

En sådan forskningsansats kräver att individernas rörelser följs. Resultaten av en sådan studie kan sedan bearbetas så att olika gruppers förutsättningar för rörlighet kan urskiljas. De kvalitativa förändringarnas betydelse kan därmed klarläggas.

Kvalifikationer kan betraktas på flera plan. De kvalitativa förändringar, som enligt undersökning, ägt rum gäller arbetsplatskvalifikationer. Samtidigt har, främst genom förändrad formell kompetens, individernas kvalifikationer förändrats. En sådan förändring innebär att en ytterligare faktor spelar en roll när det gäller att tolka kvalitativa förändringars betydelse för arbetsmarknaden.

En forskningsansats som innebär att individer följs över tiden ger möjlighet att även inkludera individens kvalifikationer i analysen. Därmed ges det tillfälle att även studera förändringar i förhållandet mellan individernas och arbetsplatsernas kvalifikationer.

Litteratur

- Aronowitz, S.: *False Promises*, New York, 1974
 Blau, P.: *Inequality and Heterogeneity*, New York, 1977
 Braverman, H.: *Arbete och monopolkapital*, Stockholm 1977
 Broady, D.: *Arbetsmarknadskvalificering och arbetsplatskvalificering*, UHÄ-rapport 1981:7
 Broady, D.: *Kvalifikationsforskning — en ordförklaring*, UHÄ-rapport 1981:7
 Broady, D.: *Utbildning och politisk ekonomi. Högskolan för lärarutbildning i Stockholm* 1978
 Cain, P — Treiman, D.: *The Dictionary of Occupational Titles as a Source of Occupational data*. *American Sociological Review*, 1981, Vol 46
 Canadian etc: *Canadian Classification and Dictionary of Occupations — CCDO*, Vol 1, 2, 1973

- Gardell, B.: Arbetsinnehåll och livskvalité, Lund 1977
- de Geer, H. — Giertz, E.: Näringslivets rationalisering — Några perspektiv på ett triangelspel mellan stat, företag och fackliga organisationer i Datateknik, ekonomisk tillväxt och sysselsättning, Stockholm 1980
- Gelin, G.: CCDO och Folkräkningsmaterial som källor för att uppskatta kvalitativa förändringar på den svenska arbetsmarknaden. Stencil under publicering, Prognosinstitutet, SCB 1983
- Gershuny, J.: After Industrial Society. The Emerging of the Selfservice Economy, London 1978
- Graham, L.: Regionala konsekvenser av arbetsdelning, specialisering och teknikval, ERU-rapport 2, Stockholm 1980
- Helgeson, B. m. fl.: Teknik, kvalifikation och arbetsorganisation — en förstudie. Teknisk rapport 1979:10 T, Högskolan i Luleå 1979
- Hellberg, I.: Studier i professionell organisation. Sociologiska institutionen, Göteborg 1978
- Illeris, H. — Olesen, H. — Rasmussen, P.: Laereruddannelser, skole og samfund, Köpenhamn 1976
- Industridepartementet: Industri och industripolitik, Stockholm 1982
- Marklund, S. — Åberg, R.: Ekonomisk tillväxt — en utveckling mot välfärd eller ofärd? i Framtidens önskade sociala förhållanden. Forskningsrapport nr 59, Sociologiska inst, Umeå univ. 1980
- Mathiesen, A.: Uddannelse og produktion, Köpenhamn 1976
- Mayo, E.: Human Problems of an Industriell Civilization, New York (1973)
- Mills, C.W.: White Collar, New York 1951
- Moore, W.: World Modernization, the Limits of Convergence, New York 1979
- Murray, M.: Om prognoser och kvalifikationer, UHÄ-rapport 1981:7
- Petersen, E.: Livskvalitet, Økonomisk vækst of samfundsudvikling i Livskvalitet — baggrund, begreber, målning, bd. 1 Psykologisk skriftserie Psykologisk Institut, Aarhus universitet 1978
- Projektgruppe Automation und Qualifikation: Theorien über Automationsarbeit, Argument, Sonderband 31, Berlin 1978
- Proposition 1980/81:126: Arbetsmarknadspolitikens framtida inriktning
- Smith, A.: Wealth of Nations, 1:a uppl. London 1776
- SOU 1978:60: Arbetsmarknadspolitik i förändring. Stockholm 1978
- SOU 1979:24: Sysselsättningspolitik för arbete åt alla. Stockholm 1979
- SOU 1980:6: Offentlig verksamhet och regional välfärd. Stockholm 1980
- SOU 1980:52: Långtidsutredningen 1980. Stockholm 1980
- SOU 1981:17: Industrins datorisering. Stockholm 1981
- Taylor, F.: The Principles of Scientific Management. 1:a uppl, New York 1911
- Trender och prognoser, 1980: Information i prognosfrågor 1980:4, SCB
- Zetterberg, H.: Den arbetande och jobbet, ett omaka par, i Riksbankens Jubileumsfonds rapportserie 1980:1, Arlöv 1980
- Österberg, G.: An Empirical Study of Labour Reallocation Gains in Sweden between 1950 och 1960. The Swedish Journal of Economics 1965:1.

4 Lokala Livsformer och välfärd

av Ulla Björnberg och Margareta Bäck-Wiklund

4.1 Inledning

1960- och 70-talen har inneburit stora förändringar i människors livsvillkor. Näringslivets omvandling har förändrat strukturen på arbetsmarknaden. Hela grupper har ställts utanför arbetslivet. Unga och gamla har drabbats hårt. På bostadsmarknaden har miljonprogrammet genomförts. Bostadsbrist och trångboddhet har avskaffats. Regionalt har arbetstillfällena alltmer koncentrerats till vissa områden. Man kan tydligt urskilja utvecklings- och avvecklingsområden. Förutsättningarna för samhällets politiska och sociala liv har radikalt förändrats. Dessa företeelser har allmänt kommit att kallas för "regional obalans".

I syfte att minska dessa obalanser har de samhälleliga åtgärderna strävat efter att skapa likhet i de regionala levnadsvillkoren. Från början av 60-talet har staten bedrivit en "aktiv lokaliseringspolitik". Det har bl. a. inneburit att glesbygdens problem kommit att behandlas utifrån tätorternas villkor. I början av 70-talet blev lokaliseringspolitiken liktydig med "balanserad regional utveckling".¹ Ortsklassificeringen lanserades. Man förespråkade livskraftiga tätorter, vilka sedemera döptes om till robusta ortssystem.

Gängse kunskapsunderlag i samhällsplaneringen består oftast av befolkningsstatistik, prognoser om befolknings- och sysselsättningsutveckling. Det är en kunskap där individer sammanförts till aggregat. Bakom dessa kategoriseringar ligger sällan en mångsidig ingående analys av fenomenen eller ett intresse att förklara var och hur de uppstått eller vilka följder de har för den sociala ordningen. Många befolkningsklassificeringar är inte alls inriktade på människornas beteenden som helhet.

Om man utgår från att samhällsplaneringen primärt bör syfta till att förbättra människors levnadsvillkor är det mycket som talar för att planeringsunderlaget också bör ge kunskap om helhet, dvs. om hur vardagslivet faktiskt kan te sig för enskilda familjer.

Människor väljer olika handlingsalternativ beroende på hur de strukturellt betingade villkoren varierar i deras omgivning. Både materiella och sociala villkor, som sociala relationer, intresseorganisationer spelar här en viktig roll för att förstå hur valet av handlingsalternativ ser ut.

Välfärdsstudier har hittills i hög grad varit inriktade på att identifiera "bristgrupper" och "bristområden". För att ge underlag till lokalt anpassade åtgärder krävs dock kunskap om de bakomliggande processer som påverkar hushållens förutsättning att kunna bygga upp sin välfärd.

¹ SOU 1974:1 Orter i regional samverkan. Stockholm 1974

4.2 Livsform och välfärd

Innebörden av detta resonemang skall vi närmare belysa mot bakgrund av ett forskningsprojekt, Livsformer i en region, i vilket de kunskapsmässiga principerna som diskuterats ovan har prövats empiriskt.² Projektet behandlar lokala variationer i hushållens välfärd inom en region. Inom ramen för lokala variationer diskuteras även klassmässiga och könsmässiga olikheter.

Projektet byggde på en välfärdsmodell vars utgångspunkt var att studera välfärd som ett resultat av människornas egna aktiviteter och i samspel med villkor i omgivningen. Välfärd definierades som handlingsutrymme, dvs. i vilken utsträckning människor förfogar över resurser för att medvetet styra och kontrollera sina levnadsförhållanden under givna villkor. Handlingsutrymmet måste knytas till ett lokalt sammanhang — en arena som t. ex. arbetsmarknad, bostadsmarknad, grannskap, lokalt samhälle.

Det bör observeras att handlingsutrymme inte är detsamma som maximalt antal handlingsmöjligheter. Ett maximerande av handlingsmöjligheter rymmer en föreställning om att total handlingsfrihet för individen är det yttersta målet för välfärden. Planeringen skall då arbeta med att lägga tillrädda villkoren för detta maximerande av valmöjligheter för olika individer. För detta krävs att storlek och standardiserade tillgångar och egenskaper hos en omgivning, t. ex. bostadsmarknader eller arbetsmarknader blir en given förutsättning.

För att göra en allsidig beskrivning av hushållens vardagsliv arbetade vi med begreppet livsform.

”Livsform är ett regelbundet mönster av handlingar hos grupper med gemensamma materiella villkor i ett samhälle. Det mönster som bildas är ett utslag av att individer i givna situationer valt mellan olika alternativ och fattat planeringsbeslut för framtiden. Livsformen blir alltså ett anpassningsmönster som individer och hushåll uppvisar i givna situationer. Den är ett resultat av en strävan att lösa sitt liv praktiskt och bra och innehåller en mängd rutiner för att lösa uppgifter i vardagssituationer.

I livsformen ingår en social och en kulturell dimension. Sättet att forma sin tillvaro sker genom social interaktion med andra människor. Utifrån gemensamma förutsättningar kommer man att utveckla ett gemensamt sätt att definiera sin situation och identifiera problemlösningsformer. I vissa fall blir det således rimligt att tala om livsformer som karaktäristiska för större enheter, t. ex. industrisamhällen eller förorter. Det betyder att en del lokala samhällstyper erbjuder ett begränsat utbud av handlingsalternativ eller att den sociala och kulturella integration som kan uppstå i vissa samhällen ger upphov till likartade anpassningsmönster i samhället.

Livsformen genereras utifrån lokala strukturella och materiella villkor i individens omgivning, en ekonomisk, fysisk, social och kulturell sfär i samhällslivet. Dessa sfärer utgör bakgrunden till de individer och hushåll, vars anpassningsmönster till de beskrivna förhållandena är vårt egentliga studieintresse.”

Utifrån en beskrivning av livsformer i olika klasser och ortstyper kan sedan dessas implikationer för välfärd analyseras.

I studien riktas särskild uppmärksamhet på de informella sociala

² Björnberg, U, Bäck-Wiklund, M, Lindfors, H, Nilsson, A: Livsformer i en region. En jämförande analys av livsformer och samhällsliv i 1970-talets Sverige. Liber 1980

relationers betydelse för att förstå hur människors vardagsliv och välfärd kom att gestalta sig. Förutsättningarna för utveckling och förändring av sociala relationers mängd och innehåll i olika ortstyper var ett annat centralt studieområde. Informella sociala relationer visade sig i studien vara av väsentlig betydelse för hur olika individer t. ex. kunde etablera sig på arbetsmarknaden och hålla sig kvar där vid eventuell arbetslöshet. Det var också en betydelsefull faktor i hushållsekonomin. Det var viktigt för förståelsen av hur familjerna valde att lösa vardagslivets reproduktiva arbetsuppgifter i kombination med lönearbete.

Lokalt socialt liv har således dels ett egenvärde men också ett värde som drivkraft för att skapa andra goda ting. Det kunde också bidra till att förstå hur sårbarhet för hushåll och samhällen genereras på sikt, t. ex. vid kriser.

I studien har vi emellertid i första hand inte studerat hushållens krislösningar. Vår ambition har varit att förstå normalt vardagsliv för att mot bakgrund härav förstå krislösningar.

4.3 Regional kris och lokal utveckling

Den studerade regionen (Sjuhäradsbygden, dvs. Borås A-region) är centrum för textil- och konfektionsindustri i Sverige. Krisen inom denna produktion har varit omfattande och dess strukturomvandling har slagit hårt i regionen. Regionen är i obalans i förhållande till andra regioner p. g. a. att hela produktionsstrukturen i regionen domineras av denna bransch. Som krisdrabbad region är Sjuhäradsbygden i vissa drag lik andra krisdrabbade regioner i Sverige. Den har homogen näringsstruktur, en teknologi för lågutbildad arbetskraft, expanderande offentlig sektor, som fram till slutet av 70-talet har kunnat dämpa effekterna av sysselsättningsminskningen inom industrin, många små orter. En olikhet är den traditionellt höga kvinnliga förvärvsintensiteten. Strukturomvandlingen har kommit längre i vissa delar av regionen än i andra — men detta, menar vi, är knappast ett geografiskt fenomen, utan det sammanhänger främst med att kriser kan tacklas med olika framgång beroende på enskilda lokala samhällens sårbarhet. Beroende på historiska omständigheter när det gäller produktionsstrukturens utveckling lokalt, har orter dragit till sig olika slag av människor, vilka medverkat i orternas uppbyggnad i övriga avseenden. Orternas sårbarhet hänger samman med hur dessa processer har vävts samman i ett komplicerat samspel.

Tekoproduktionen har sedan länge haft en dominerande ställning i regionens näringsliv. Den har knutit till sig arbetskraft med låg utbildning och låga krav på stabil inkomst, särskild bland kvinnor. När konkurrensen med utlandet i slutet av 50-talet hårdnade, bedömdes framtidsutsiktarna för ett arbete i tekobranschen av många i regionen som små, och man valde att flytta eller att skaffa annat arbete. Tekoproduktionen rationaliserades kraftigt under 60-talet, vilket minskade antalet arbetstillfällen och ledde till ökad monoton och ökat tempo. Härmed uppstod en marginaliserande arbetsmarknad och de grupper som knöts till dessa

produktionsvillkor var invandrare och inflyttare med låg utbildning och få handlingsalternativ. Kvinnor fanns fortfarande kvar, även om många bytte till den offentliga sektorn, dock främst till den delen av branschen som också rymmer en marginaliserande arbetsmarknad.

Marginaliseringen gäller även för andra produktionssektorer i regionen, men den har hittills givit starkast utslag inom teko. Det uppstår onda cirklar där arbetskraften anpassar sig till produktionen och produktionen i sin tur till arbetskraften. Arbetsmarknaden behöver lågutbildad arbetskraft och de lågutbildade söker sig till denna arbetsmarknad. Samtidigt har de lågutbildade betydligt sämre förutsättningar på arbetsmarknaden totalt sett. Flyttning, utbildning eller förtidspensionering blir de individuella handlingsalternativ som står till buds och många arbetare upplever utbildning som ett orealistiskt alternativ. Flyttningar kan höja välfärden, men för många arbetare blir välfärdsutfallet totalt sett inte bättre av flyttning, snarare sämre. Flyttning blir dessutom ett sämre alternativ i det läge som under 70-talet rådde på många andra ställen i Sverige med stagnerande branscher och arbetslöshet.

Marginaliseringsprocesserna har bl. a. koncentrerats till regionens "storstad", där man i den första stagnationsfasen på 60-talet löste krisen med billig, "mobil" arbetskraft. (Invandrare finns i mycket begränsad utsträckning i andra delar av regionen.) På grund av att arbetskraften var rörlig dröjde det innan arbetslösheten fick den storlek som den borde ha haft med hänsyn till den takt med vilken arbetstillfällena försvann. Marginaliseringsprocesserna och segregationen på arbetsmarknaden har emellertid kommit att resultera i en regional obalans av en annan typ än den som rådde på t. ex. 60-talet. Obalanser då berodde främst på brist på arbetstillfällen och "förgubbingsprocesser", som uppstod lokalt i vissa regioner på grund av att det var expansion i andra regioner. Nu uppstår obalans därför att stora grupper av människor inte platsar på någon arbetsmarknad någon stans och alltså inte heller flyttar. I den utsträckning som detta resulterar i ett segregerat bosättningsmönster kan detta leda till lokala "förslumningsprocesser". Det finns tendenser som tyder på att bosättningsmönstret och den rumsliga fördelningen av resurser får sådana konsekvenser i regionen. Ser vi det historiskt så blomstrade orter och samhällen i tekoindustrins spår under de expanderande åren. Där nu teko minskar så "förslummas" orter och stadsdelar. Mot slutet av 60-talet inriktades kapital och produktion till småhusbyggande bort från tekoindustrin. Detta understöddes och subventionerades av kommunerna med syfte att dra till sig "lönsam" befolkning bl. a. för att på sikt skapa förutsättningar för företagsetableringar i attraktiva miljöer. Det resurskrävande småhusbyggandet medförde att det totala resursutrymmet som kunde ha använts till en nödvändig upprustning av andra områden minskade.

Det nya bosättningsmönstret har blivit dyrbart och resurskrävande också på ett annat sätt. Utflyttningen och pendlingen genererar ett ökat beroende hos hushållen av offentlig service för att lösa vardagssituationer. Informella sociala nätverk som man tidigare kunnat räkna med som en "buffert" i vardagslivet utvecklas inte i den utsträckning som man kanske föreställt sig.

Hur dessa inomregionala processer verkar lokalt har vi studerat i ett antal utvalda orter: en centralort som växer på omlandets bekostnad, en liten industriort under omvandling till småhusförort samt en 60-talsförort med massproducerade flerfamiljshus.

Centralorten växte under 1950-talet, då de moderna industrierna i samhället expanderade. Det var dock inte nya och främmande grupper som kom till, ty inflyttningen var kopplad till den lokala arbetsmarknaden och skedde ofta via kontakter och nätverk. Centralorten fortsatte att växa på 70-talet. Då knöts den lokala arbetsmarknadens expansion också till centralortens växande funktion som serviceort. Med det kommer också nya klasser till samhället.

Industriorten började tidigt förlora sin befolkning när textilindustrin började rationalisera och minska sitt behov av arbetskraft. Utflyttningen skadade de sociala nätverken och föreningslivet gick mot sin upplösning. De svenska arbetarna börjar lämna teko och de finska invandrarna tar deras plats. Invandrarna fortsätter att komma men nu kommer också småhusfolket. Vilka blir de dominerande inflyttarna under 1970-talet. Dessa förändringar skapade tidigt ett fragmenterat samhälle — det gamla industrisamhället och den nya småhusförorten.

De första inflyttarna till 60-talsförorten vid 1970-talets början kom från arbetslöshetsdrabbade regioner i Sverige och Finland. Det var grupper i begrepp att bilda hushåll, utan lokal förankring och fäste på arbetsmarknaden. Men det kom också stabila familjer från andra bostadsområden i tätorten. När tekokrisen var ett faktum ökade såväl utflyttningen från som inflyttningen till stadsdelen. Hela familjer flyttade och allt fler ensamstående och sociala problemfamiljer flyttade in. Utflyttningen till de kringliggande småhusförorterna förstärkte detta segregationsmönster.

4.4 Arbetarmännens handlingsutrymme på arbetsmarknaden

När vi jämför de olika familjernas handlingsutrymme beträffande arbete kan vi konstatera att de lokalt förankrade familjerna i alla orter har haft goda möjligheter att etablera sig på en lokal arbetsmarknad. De informella sociala relationerna har här tjänat som en resurs. Samtidigt kan man konstatera att handlingsutrymmet för rörliga arbetare är större än t. ex. för de lokalt förankrade arbetarna beroende på att de förra uppfattar en större arbetsmarknad som relevant för dem. De rörliga arbetarna har införlivat flyttning och pendling som ett handlingsalternativ. De har redan varit beredda att offra det utbyte som lokala sociala relationer kan ge. De lokalt förankrade arbetarna har en stor objektiv arbetsmarknad och uppfattar också stora delar av den som teoretiskt möjligt för dem att utnyttja. Den arbetsmarknad som de uppfattar som realistisk för sig och sin familjs behov är dock betydligt mer begränsad.

Sett ur ett snävt arbetsmarknadsperspektiv skulle man alltså kunna betrakta de rörliga arbetarna som mer resursstarka än de lokala, efter-

som de förra har införlivat rörligheten som ett handlingsalternativ. På motsvarande sätt kan man se trögrörligheten bland de lokala arbetarna som en resurssvagheter och ett hot mot deras existens. Sett utifrån hela livssituationen så eftersträvar de senare dock att vidga sitt handlingsutrymme beroende på att de vet vad lokal förankring och sociala relationer har för betydelse när det gäller att skapa andra resurser. Att vara rörlig på arbetsmarknaden kan därför vara en resurs på bekostnad av resursutbyte på andra arenor.

Det lokala sociala nätverket som en resurs kan också illustreras utifrån hur ungdomar i industrisamhällen som slutade grundskolan kunde etablera sig på arbetsmarknaden i jämförelse med ungdomar i sextiotalsförorten. För ungdomarna i industrisamhället fanns en lokal arbetsmarknad runt orten. Samtliga av dem som studerades fick arbete direkt efter skolan. Ungdomar i sextiotalsförorten pendlade mellan arbetslöshet, beredskapsarbete och öppen marknad. Det offentliga hjälpsystemet fungerade som resurs i begränsad utsträckning. Den lokala arbetsmarknaden efterfrågade inte ungdomar genom detta system.

Att etablera sig på arbetsmarknaden eller att bli arbetslös får alltså olika innebörd för individerna beroende på var de bor och hur lokalt förankrade de är.

Kvinnornas handlingsutrymme på arbetsmarknaden

Arbetarkvinnor

I samtliga orter är arbetarkvinnornas handlingsutrymme beträffande arbete mer begränsat än männens. De eftersträvar att arbeta så nära bostaden som möjligt, eftersom de prioriterar omsorg om hem och barn. De måste därför göra avkall på en rad andra värden beträffande arbete som t. ex. trivselaspekter, lön, arbetstider. Den objektiva arbetsmarknad som gäller för kvinnornas del innehåller således en rad subjektiva inskränkningar.

I vårt material framkommer tydligt att kvinnorna är familjeorienterade. Deras arbetsform är ofta i sig en lösning på barnpassningsproblemet. De laborerar med udda arbetstider som passar mannens. De arbetar som dagmammor, med hemsömnad och dylikt. Knepen är många. Detta har också lett till ett marginellt förhållande till arbetsmarknaden. Det återspeglades i pendling ut och in på arbetsmarknaden, få fasta jobb och arbetslöshet.

I sextiotalsförorten var situationen något olika för de svenska och finska kvinnorna. För båda grupperna var arbetet en ekonomisk nödvändighet. Utgångspunkten för arbetet var familjen. De anpassade arbetet efter familjens behov. De hade inga karriärambitioner. De finska kvinnorna tvingades sätta familjen på undantag i större utsträckning än de svenska, ty de hade ofta heltidsarbete på fabrik och hårdare arbetsvillkor än svenska kvinnor. Detta gjorde de inte för att de var mer yrkesorienterade än de svenska kvinnorna utan för att de hade större ekonomiska drivkrafter för sitt arbete — de behövde mer pengar — och i viss utsträckning också för att de hade sämre valmöjligheter på den "kvinnliga" arbetsmarknaden.

Kvinnorna i industriorten arbetar oftast i tekaindustrin. De kombinerar sina arbeten med männens arbetstider på så sätt att alltid någon kan vara hemma hos barnen. Denna livsform bygger oftast på ett lokalt förankrat arbete med möjligheter för de båda makarna till personliga arbetstider. Om någon av makarna skulle börja pendla till sitt arbete skulle många kombinationsmönster vara svåra att upprätthålla, vilket kan få stora konsekvenser för familjerna.

I centralorten arbetar de flesta kvinnor inom den offentliga sektorn, oftast vårdarbete. Kvinnorna har här anpassat sina arbetstider helt efter männens och den övriga familjens behov. Antalet arbeten för kvinnorna har under 70-talet ökat kontinuerligt i själva samhället, medan det motsatta gäller för männens arbete. Ortens ställning som kommuncentrum har fört med sig denna förändring, vilket är den direkta motsatsen mot industriortens utveckling under 1970-talet.

Mellanskiktsskivinnor

Mellanskiktsskivinnorna i småhusförorten var i förhållande till arbetarkvinnorna mer benägna att ha arbetsplatsen utanför samhället, pendla, i större utsträckning, arbeta heltid, ej arbeta som dagmamma och slutligen lösa barnpassningen utanför hemmet.

I våra strukturella ortsdatabaser fanns stöd för dessa tendenser. Mellanskiktsskivinnorna var överrepresenterade när det gällde utnyttjandet av daghemspplatser i småhusförorten. Vi tolkar detta som tecken på ökad arbetsorientering och minskad familjeorientering. Denna förändring sker samtidigt som männens genom boendeformen knyts hårdare till hem och hus.

Tendensen till en ökad arbetsorientering är ytterligare markerad bland centralortens mellanskiktsskivinnor. Dessa är i förhållande till arbetarkvinnorna mer benägna att använda sig av barnomsorgen. De pendlar inte till sitt arbete men arbetar i gengäld mer. Tendensen i vårt material tyder på att kvinnor med utbildning och kvalificerade arbeten är mer benägna att övervinna "hindren" att gå ut i förvärsarbete.

Det är uppenbart att dessa skillnader har med utbildning att göra, men det har också med olika typer av kvalifikationskrav och arbetstillfredsställelse att göra. De arbetarkvinnor vi intervjuat hade ofta ingen eller dålig utbildning. De hade ofta fött barn tidigt, vilket från början gett dem en sämre förankring på arbetsmarknaden än mellanskiktsskivinnorna som ofta hade en yrkesutbildning när de trädde ut på arbetsmarknaden. Det reproduktiva oavlönade arbetet som arbetarkvinnorna utför i hemmet är helt enkelt mer belönande för dem än det produktiva avlönade arbetet. Denna tolkning får stöd i kvinnornas egna utsagor om sitt förhållningssätt till arbetet. Mellanskiktens kvinnor talade ofta om arbetet som ett sätt att "förverkliga sig", medan arbetarkvinnorna oftast uttalade en ren försörjningsinriktning. De arbetade för att "tjäna pengar".

Arbetarkvinnans lön är nödvändig för att ge familjen en dräglig ekonomisk standard. Det vore dock en grov felbedömning att inte se mellanskiktsskivinnornas förvärsarbete som en nödvändighet, ty de har valt en livsform som i sig innebär ökade kostnader för konsumtion.

Mellanskiktsfamiljens livsform ger antydningar om en familj vars främsta funktion blir konsumtion. I detta fall konsumtion kring boendet. De ekonomiska åtagandena som är betydligt större i de småhusboende mellanskikten tvingar fram att alltmer av de reproduktiva funktionerna läggs utanför familjen.

Utbildning blir i vårt material nästan liktydigt med klass. Mellanskiktsskvinnorna är bättre utbildade än arbetarkvinnorna. Detta är en delförklaring till att kvinnornas inställning till arbete och hem uppvisar skillnader mellan de olika klasserna. Vi menar dock att skillnader av denna typ i lönearbetarfamiljer med två förvärvsarbetande kommer att försvinna.

4.5 Sociala relationer, klass och Ortsstruktur

De skillnader som vi har kunnat konstatera när det gäller betydelsen av den informella sociala strukturen i de olika orterna måste förstås mot bakgrund av förutsättningarna för det sociala livets utveckling i dem. För att förstå detta måste även klassernas olika förhållningssätt till formella och informella hjälpsystem samt till lönearbete och reproduktivt arbete beaktas.

För alla familjer såväl arbetarklass som medelklass är släktrationer av störst betydelse i jämförelse med andra sociala sammanhang, såsom grannskap, arbetskamrater. Man lutar till sin släkt främst när det gäller vardagshjälp i det reproduktiva arbetet men även för ekonomiska problem och för rent produktivt arbete som t. ex. att bygga hus.

Arbetarfamiljer lutar främst till det "informella hjälpsystemet" och förhåller sig defensivt till det formella hjälpsystemet. Medelklassfamiljer lutar mer till sin egen kapacitet och förmåga när det gäller att hantera det formella hjälpsystemet. Det informella hjälpsystemet kommer i andra hand.

När det gäller skillnaderna mellan orterna är det särskilt intressant att jämföra centralorten och industriorten. Båda orterna har expanderat men av olika skäl, vilket också har präglat inflyttningen till orterna och därmed även förutsättningen för det sociala livets utveckling i orterna. Centralorten har vuxit för att arbetsmarknaden i orten har expanderat och rekryterat ett högutbildat mellanskikt från hela landet. Inflyttarna skall både bo och arbeta i orten. Man har ett intresse för orten. De grupper som saknar lokal förankring är dock beroende av den offentliga servicen — och föredrar också denna.

Centralortens lokala arbetarfamiljer har en tradition av en mångfald hjälprelationer. Dessa nätverk är en fördel då det nya mellanskiktet börjat blåsa liv i ett slumrande föreningsliv i orten. Industriorten växer genom en expanderande bostadsmarknad. Inflyttarna kommer till orten enbart för att bo. Det är rörliga medel- och arbetarklassfamiljer från regionen. De har sin sociala förankring på annat håll och de utvecklar endast nödtorftigt ett socialt liv i grannskapet. I centralorten utvecklar inflyttarna ett mer allsidigt socialt liv, man satsar på sikt för sig själv och sina barn.

I småhusförorten dominerar mellanskiktet. Där har män ofta ett arbete som tränger in i privatlivet genom resor, oregelbundna arbetstider och telefonsamtal på kvällarna. Många menar att deras arbete är jäktigt och stressigt och att de är trötta när de kommer hem. Som småbarnsföräldrar och nyblivna småhusägare får man ont om tid. Männerna utövar jakt och sport i föreningar utanför orten — där man bott tidigare. Männerna riktar ytterst lite av sina aktiviteter mot sin nya boendeort. Tidsbristen gör emellertid att man tvingas dra ner på sina traditionella fritidsaktiviteter till förmån för hus och trädgård. Arbetsorienteringen och fritidssysslorna får stark konkurrens med boendeorienteringen. Man hinner helt enkelt inte med det lokala samhällslivet i orten och knappast ens grannskapet. Man har också flyttat till orten för att bo i småhus och uppfattar inte heller orten i sig som intressant.

Det sociala livet i sextiotalsförorten har blivit än mer fragmenterat beroende på att orten har fått en karaktär av övergångszon i brytningen mellan ekonomisk expansion och ekonomisk tillbakagång. Det förefaller som om segregationsprocesser på arbetsmarknaden har genererat segregationsprocesser på bostadsmarknaden, vilket har resulterat i att många isolerade hushåll med svårigheter att etablera sig både på arbetsmarknaden och på bostadsmarknaden har kommit att bo där. Det sociala livet bildar små enklaver med små utsikter till mer utvecklade sociala nätverk.

Dessa olika sociala strukturer medför t ex att arbete med hem och familj får hemarbetande får olika innebörd i de tre studerade orterna. För arbetarkvinnor i industrisamhället och i centralorten blir det ett sätt att delta i samhällslivet, ty många av dessa kvinnor lever i täta nätverk i sina lokala miljöer. Hemarbetet blir ett socialt arbete i egentlig mening. För kvinnorna i förorten riskerar hemarbetet att leda till avskildhet från samhällslivet. Förortsmiljön innehåller nätverk, men de är ofta knutna till klickar i befolkningen, vilka sinsemellan inte har någon kontakt med varandra. Detta ger ett begränsat deltagande i samhällslivet. Isolerade hushåll i sextiotalsförorten förskansade sig bakom hemmets dörrar och utvecklade en fientlig misstänksamhet mot sin omgivning. Man deltog sällan i gemensamma aktiviteter. Familjer i den integrerade centralorten hade många kontakter. Släkten fanns alltid till hands, vilket möjliggjorde för båda makar att delta i utåtriktade aktiviteter. Det fanns alltid någon att prata med, tips och knep att lära, hjälp att få.

Skillnaderna tar sig också uttryck i de vuxnas sätt att förhålla sig till ungdomarnas aktiviteter och brist på aktiviteter, sysselsättning och jobb. Detta uppfattades som ett problem i samtliga orter, men i den integrerade centralorten ansåg man det som en egen angelägenhet att ta itu med problemet, medan man i sextiotalsförorten ansåg det som en kommunal angelägenhet.

4.6 Sammanfattning och diskussion

I denna studie har vi studerat hushållens livsformer i relation till förändringsprocesser på regional och lokal nivå. Detta har givit oss insikter i

hur förändringsprocesser drabbar grupper och orter olika. Det lokala samhällets "sårbarhet" eller handlingsberedskap när det gäller att bemöta förändringar i lokala villkor hänger samman med att människor med olika förutsättningar historiskt har befolkat orterna, vilket i sin tur har genererat lokala samhälleliga resurser.

Storlek och fysisk struktur är traditionella karaktäristika vid beskrivning av en ort. Mindre ofta följs det av beskrivningar av hur olika befolkningsgrupper historiskt byggt upp samhället utifrån produktionsförhållanden och försörjningssätt. Faktorer av vikt är hur snabbt befolkningen växt, vilka nya grupper som flyttat in och deras lokala förankring, hur sambandet bostad-arbete förändrats, hur snabbt man flyttar in och ut. Allt detta utgör villkor för ett fungerande socialt liv och därmed hur väl orterna fungerar för dess invånare när det gäller att lösa vardagslivets olika problem.

Resultaten ger bl. a. kunskap om vilken innebörd flyttningar har för både utflyttningsorter, inflyttningsorter samt för de hushåll som flyttar. Mobiliteten är selektiv både vad avser utflyttning och inflyttning i ett givet historiskt skede. Exempelvis kan nämnas att de unga människor som nu flyttar ut från industriorten troligtvis inte kommer att återvända till samhället. Det innebär dock inte att orten kommer att dö ut. Om ingenting görs kommer dock den gamla delen av samhället att utarmas, medan den nya samhällsformen som vilar på bostadsmarknad, pendling och offentlig service kommer att växa.

De uppväxande barnen till de föräldrar som flyttade in i de nya småhusområdena kommer knappast att kunna bo kvar i samhället, utan de kommer att flytta, när de vill bilda eget hushåll.

Inflyttningen kommer även i framtiden att bestå av människor utan lokal förankring. Detta kommer att på sikt påverka hushållens handlingsalternativ och möjligheter att kombinera lönearbete och reproduktivt arbete. Tillgång till sociala nätverk och andra lokalt bundna villkor påverkar handlingsutrymmet, något som lokalt förankrade familjer har tillgång till i större utsträckning. Kombinationsmöjligheterna minskar på sikt i samhället.

Jämförelser mellan familjernas livsformer i de tre olika ortstyperna visar på väsentliga likheter, främst rörande arbetets innehåll inom respektive klass. Som industriarbetare eller arbetare inom den offentliga vården har man liknande arbetsvillkor oavsett var man bor. Arbetsfördelningen i hemmet mellan kvinnor och män är i stort sett den samma oavsett var man bor. Kvinnornas yrkeskarriär och position på arbetsmarknaden är densamma oavsett boendeort.

Det som genererar de främsta skillnaderna i livsformer är främst att hänföras till effekter av lokala sociala relationer och social förankring och det har i denna studie tagit sig uttryck inom två huvudsakliga områden — 1) Möjligheten att etablera sig på en lokal arbetsmarknad och att själv kunna skaffa nytt arbete vid t. ex. arbetslöshet. 2) Möjligheten att skapa goda betingelser för det reproduktiva arbetet på familje- och grannskapsnivå.

När det gäller den första punkten så visar resultaten att det i huvudsak är genom informella relationer som man fixar jobb och som arbetsuppgifter skapas.

Den lokala produktionsstrukturen spelar en stor roll för hur arbetsmarknaden kan fungera lokalt. En differentierad produktionsstruktur med många småföretag har skapat en tradition för lokala initiativ, yrkeskombinationer, att växla mellan lönearbete och eget produktivt arbete. Befolkningen uppfattar det som en tillgång att inte ha utbildning "för då kan en ta vad som helst".

Sociala nätverk är en förutsättning för att en sådan struktur skall fungera. Den förutsätter att de som bär upp den har lokal förankring, kunskaper om lokala förhållanden och människor.

Resultaten visar att en mekanisk registrering av omgivningsbundna villkor, t. ex. antal arbetsplatser, utbud av arbetstillfällen, inte är tillräckligt för att studera handlingsutrymmet för olika grupper. Offentligt definierade lokala arbetsmarknader utifrån pendlingsavstånd stämmer inte alltid överens med de subjektiva föreställningar som gäller lokalt. Det är nödvändigt att analysera hur villkoren förhåller sig till individernas värderingar. Värderingarna ingår som en integrerad del i hela livsformen. I valet av t. ex. arbete är det inte nödvändigtvis de värden som rör själva arbete, t. ex. lön, arbetsförhållanden, arbetstider, som man prioriterar. Valet sker utifrån en kombination av olika värden utifrån familjens livsform. Studiet av värderingar bör därför inte skiljas från studiet av faktiska val.

Sociala relationer tjänar som en buffert och en stimulans för vardagliga aktiviteter, vilket visar sig tydligt i jämförelsen mellan de tre orterna. Konsekvenserna av t. ex. hårda arbetsvillkor ter sig olika för familjerna beroende på var de bor.

Men vi har också kunnat konstatera att det materiella och hjälpsamma inslaget i relationerna är det som först löses upp med tilltagande beroende av lönearbete och urbanisering. Hjälprelationer övergår till att bli omväxlingsrelationer. Hjälpen till anhöriga blir en uppgift för det offentliga.

Vi har också kunnat konstatera att det främst är kvinnorna som bygger och bevarar sociala nätverk — både inom grannskap och släktskap. När kvinnornas bostads- och arbetsmarknad sammanfaller lokalt så befrämjas utveckling av sociala relationer inom grannskapet.

Våra resultat visar också att ett nyskapande av lokala kulturer i helt nybildade samhällsformer är en trög process. Det behöver dock inte betyda att alla enskilda familjer som har flyttat lever i isolering, eftersom många pendlar tillbaka och vidmakthåller kontakter där de bodde förut. Det betyder däremot att lokala kulturer med dess betydelse som skyddsnät och för social kontroll, normbildning och värdegemenskap inte utvecklas. Individualism och familism får ett pris i termer av bristande solidaritet, likgiltighet för andra människor och bristande tro på systemets legitimitet. Att kunna identifiera sig med en lokal kultur är en av förutsättningarna för att kunna känna samhörighet med andra, men också för att genom kollektiv kunna lösa konflikter.

När det gäller det materiella och konkreta inslaget, dvs. handlingsnivån, t. ex. att skaffa arbete eller klara barnomsorgen eller skaffa tillgång till varor utanför den etablerade marknaden, så har vi kunnat visa att lokal förankring är betydelsefullt. Det betyder att lokal social förankring ger större förutsättningar för att kunna utnyttja de resurser som finns att tillgå lokalt och i en etablerad nätverksstruktur.

En ökad medvetenhet om vilka typer av sociala konsekvenser som olika förändringsförlopp får måste leda till att en av uppgifterna i planeringsprocessen blir att ta ställning till vilka orter och grupper som man skall satsa på t. ex. genom särskilda utvecklingsprogram, eller vilka processer som man vill uppmuntra eller stävja. Ofta finner man i planeringsdokument en föreställning om att principer om storhet och likhet gynnar alla och att dessa principer därmed har en strategisk betydelse i planeringen. Resultaten från denna studie visar emellertid att storhet och likhet genererar både vinnare och förlorare.

Utifrån projektets resultat kan man diskutera frågor om vad som händer när man urholkar ett samhälles informella sociala struktur, i vilken utsträckning och på vilket sätt detta kan kompenseras med en formell social struktur samt i vilken utsträckning självläkande processer utvecklas i sociala system. I planeringen ställs frågor av denna typ ytterst sällan.

Om man i planeringen går in för att ställa frågor av denna typ innebär detta en ny roll för den regionala planeringen. En sådan ny roll har beskrivits av författarna Niels Groth och Knud Erik Hansen.⁴

Författarna gör en distinktion mellan regional politik och regional planering. "Regionalpolitik er en statslig politik, som sigter på at skabe udvikling i bestemte egne af landet ved hjælp av en mere aktiv resursallokering, som f. eks. egnsudviklingsstøtte og saerlige statlige lokaliseringsinitiativer. Regionalplanmyndigheden råder icke över de aktive medler som normalt forbindes med regionalpolitik." Regionalpolitik är mer utvecklingspräglad än den regionala planeringen, menar författarna.

Författarna utgår från en karakteristik av den danska regionplaneringen, som har stora likheter med den svenska länsplaneringen (vilket är det vanligaste regionplaneinstitutet i Sverige).

Planeringen bedrivs av en myndighet som är underordnad ett departement, dvs. *direkt underställd en nationell nivå*. Ramarna för planeringen bestäms i stor utsträckning av den nationella politiken inom olika sektorsområden. "Denna placering i det samfundsmessige miljø betyder at regionplanlaegningen mer har karakter av tilpasningsplanlægning (adaptiv planlægning) end av udviklingsplanlægning (developmental planning)."

Samtidigt är regional planering riktningangivare för den kommunala planeringen, dvs. den är placerad *över den kommunala nivån*. Den kommunala nivån är en egen politisk beslutsnivå och består av en rad lokala myndigheter. "De udöver en lang række væsentlige samfundsfunktioner og en meget væsentlig del af vor demokratiske tradition är forankret i institutioner på dette nivå."⁵

Denna position i samhällsstrukturen ger den regionala planeringen en alldeles speciell karaktär, som man borde ta fasta på och utveckla, menar författarna. De menar vidare att den regionala planeringen måste kompensera sin bristande verkställande makt med att spela en roll som nätverksbyggare och koordinator för den planering som andra myndigheter utför. Den regionala planeringens uppgift blir att förmedla mellan de parter som har makt i planeringsprocessen, skapa kompromisser. Den

⁴ Groth, N B, Hansen, K E: Levevilkår og regionplanlægning — en teoretisk analyse. SBI-Meddelelse 1. Statens Byggeforskningsinstitut 1981

⁵ Groth m. fl. Op cit, 1981, sid 76

får ansvara för att det blir en offentlig debatt om de problem som man behandlar och se till att alla gruppintressen förs fram och kommer till tals. Det innebär att den planerande myndigheten inleder debatten med att ställa problem som berör den befolkning som debatten skall föras med. För detta krävs ett kunskapsunderlag som är nära den vardag som de människor lever under som är berörda av planeringen. Den planerande myndigheten skall se till att relevanta frågor ställs kring människornas livssituation och om hur vardagslivet fungerar i olika typer av miljöer, och att ett kunskapsunderlag som motsvarar dessa frågor också kan tillhandahållas.

Modellen innebär att den politiska dimensionen bakom den regionala planeringsprocessen lyfts fram till offentligheten på ett mer medvetet sätt än hittills.

Den modell som författarna skisserar skulle konkret innebära t. ex. att en kommun kan vända sig till den länsplanerande myndigheten och be om hjälp för att analysera ett problem och kanske vidare tillsammans med kommunen skissa på ett utvecklingsprogram för en del av regionen, eller kommunen. I fallet Sjuhäradsbygden skulle man t. ex. kunna tänka sig att Borås kommun tillsammans med länsstyrelsen utvecklar ett program för att lösa den sociala situationen i den studerade förortsstadsdelen. Denna stadsdels problem har beskrivits som en del av ett regionalt problem utifrån att segregationsprocesser på arbetsmarknaden (marginalisering och utslagning av arbetskraft inom tekoindustrin) leder till segregationsprocesser på bostadsmarknaden med lokala "förslumningsprocesser" som följd. Problemen är genererade regionalt och kommunalt och det finns därför ingen anledning till att enskilda kommuner skall behöva ensamma bära bördan av att lösa problemen bara därför att drabbade råkar samlas just där.

Referenslitteratur

Björnberg, U, Bäck-Wiklund, M, Lindfors, H, Nilsson, A: Livsformer i en region.

En jämförande analys av livsformer och samhällsliv i 1970-talets Sverige. Liber 1980

Groth, N B, Hansen, K E: Levevillkår og regionplanlægning — en teoretisk analyse. SBI-Meddelelse 1. Statens Byggeforskningsinstitut 1981

SOU 1974:1 Orter i regional samverkan. Stockholm 1974

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the war. It is followed by a detailed account of the military operations in the West, the East, and the South. The author then discusses the political and economic conditions of the country and the role of the government in the war effort. The report concludes with a summary of the author's views on the future of the country and the war.

The second part of the report is a collection of letters and documents. These include letters from the author to his family and friends, as well as official correspondence and reports. The letters provide a personal perspective on the war and the author's experiences. The documents are of historical interest and provide valuable information about the military and political situation at the time.

5 Metodutveckling för kartläggning av psyko-sociala faktorer att beakta i samband med den regionala utvecklingsplaneringen

av Sigvard Rubenowitz

5.1 Olika utvecklingsalternativ ur ett välfärds- och välbefinnandeperspektiv

I debatten om samhällsplaneringen inför framtiden har man länge hävdad vikten av att utnyttja kunskap om människors välfärd och välbefinnande som planeringsunderlag. Detta är ju också helt naturligt med hänsyn till att alla regionalpolitiska åtgärder ytterst syftar till att förbättra välfärden och välbefinnandet hos den enskilde individen. Med begreppet *välfärd* avses här de förutsättningar, som den omgivningsknutna fysiska miljön och de materiella resurserna erbjuder för individens handlingsmöjligheter. Med begreppet *välbefinnande* avses individens subjektivt upplevda livstillfredsställelse, den utsträckning i vilken det upplevs, att de psykologiska och sociala behoven är tillgodosedda. Bland sådana behov märks inte bara de, som är nödvändiga för överlevnad i fysisk bemärkelse, utan också behovet av att bygga upp en sund självkänsla, och behovet att uppleva sådan emotionell trygghet som är förankrad i samvaro med andra människor, i möjligheterna att identifiera sig med sin omgivning och att uppleva "hemkänsla".

I vårt samhälle har man under de senaste årtiondena ägnat stor uppmärksamhet åt att i största möjligaste utsträckning tillgodose de makrobetonade välfärdsaspekterna, de som kan kvantifieras i form av mätbara resurser. Betydligt mindre intresse har ägnats åt välbefinnandeaspekterna på individuell mikronivå, sannolikt huvudsakligen av den orsaken att man upplevt sig stå inför svåra mätproblem.

Konsekvenserna av att bara räkna med variabler, som lätt låter sig kvantifieras, kan illustreras med den situation, som många förtidspensionerade råkar in i. Deras problem måste ses mot bakgrund av, att i vårt samhälle arbetet för de flesta människor utgör den dominerande livsaktiviteten i form av tid och energi, och påverkar på ett avgörande sätt individens allmänna livstillfredsställelse. Arbetet tillgodoser härigenom fundamentala psykologiska behov. Att mista arbetet kan därför få gravt psykiskt invalidiserande effekter. På ansvarigt håll slår man sig i allmänhet till ro med att försäkringar, pensioner och vederlag av olika slag utgår, så att de permitterade inte lider materiell nöd. Men många av de förtidspensionerade lider trots den materiella välfärden en betydande psykologisk och social nöd i avsaknad av arbetstillfredsställelse och

arbetsgemenskap, och i avsaknad av tillfredsställelse av behov av uppskattning och självkänsla. Detta leder i sin tur till maktlöshet och passivitet. Även om man på många håll är medveten om dessa aspekter, är det sällan man beaktar dem i samma utsträckning som de ekonomiska behoven, vilka på ett enkelt sätt kan kvantifieras och mätas.

Uttryckt på ett annat sätt kan man i de regionala förändringsförloppen och strukturrationaliseringarna göra ekonomiska överväganden och mot varandra ställa intäkter och kostnader. Ger sådana kalkyler till resultat, att en förändring är ekonomiskt lönsam, kan det vara svårt att vinna gehör för farhågor rörande icke kvantifierade psyko-sociala kostnader. De grupper, som löper störst risk för att drabbas av den förbisedda psyko-sociala budgeteringen, är barn, ungdom och äldre.

Ett första steg i strävandena mot att få fram ett psyko-socialt räkenskapssystem som ett komplement till det ekonomiska är att utveckla mätmetoder vilka på ett betryggande sätt motsvarar rimliga krav på tillförlitlighet och relevans. Genom att skalmässigt mäta och kvantifiera välbefinnandet och välfärden i olika dimensioner, bör det i många fall vara möjligt att avläsa de regionalpolitiska åtgärdernas psyko-sociala effekter. Om exempelvis ett företag i en glesbygd läggs ner, och många människor tvingas flytta, kan man genom före- och eftermätningar få en klar bild av olika berörda kategoriers välbefinnande och välfärd före och efter flyttningen. Bland annat kan man få ett begrepp om, under vilka förutsättningar en eventuell ökad eller oförändrad välfärd också givit liknande utslag på välbefinnandesidan eller om en motsatt effekt uppstått.

Generellt sett kan kvantifierade mätningar av olika välbefinnande- och välfärdsdimensioner ge intressanta informationer om samvariationen dem emellan. I vårt utvecklingstänkande ingår ofta implicit ett antagande om ett lineärt samband mellan välfärd och välbefinnande. Är detta riktigt? Om inte, under vilka förutsättningar leder ökad välfärd till ökat välbefinnande?

De mätinstrument, som i det följande kommer att presenteras, är avsedda att utgöra hjälpmedel vid analyser av ovannämnda slag. För att ge en uppfattning om hur instrument av detta slag slår, har instrumenten som en förundersökning prövats på några mindre grupper, vilka också använts för den preliminära instrumentstandardiseringen. Huvudsyftet med denna redogörelse är emellertid ej att presentera några generaliserbara undersökningsresultat, utan att visa på möjliga mätinstrument för kartläggning av välfärd och välbefinnande.

5.2 Mått på begreppet välbefinnande

Välbefinnande definieras som *individens subjektivt upplevda behovstillfredsställelse, den utsträckning i vilken det upplevs att de psykologiska och sociala behoven tillgodosetts*. Syftet med det projekt, vars förundersökningsresultat kommer att presenteras i denna rapport, har varit att få fram mätinstrument,

- a) som på ett relevant sätt täcker och förmår mäta de väsentligaste aspekterna av välbefinnande enligt ovanstående definition,
- b) som består av frågor som kan förstås och besvaras av alla, oberoende av bakgrund och utbildning, och
- c) som är relativt kortfattat, lättadministrerat och lättolkat.

Som utgångspunkt vid utarbetandet av mätinstrumenten har, vid sidan av allmän personlighetspsykologisk teori, en analys och sammanställning gjorts av de definitioner och kriterier på mental hälsa, som uppställts av olika forskare inom området (Jahoda, 1958, Wootton, 1959, Allport, 1961, French & Kahn, 1962, Gardell & Westlander, 1968, Lohmann, 1972).

De aspekter av mental hälsa eller välbefinnande, som därvid med olika benämningar och mer eller mindre nyanserat återkommer, är tillfredsställelsen med den egna personligheten, tillfredsställelsen med den sociala omgivningen, och tillfredsställelsen med de materiella och sysselsättningsmässiga livsbetingelserna.

De mätinstrument, som på grundval härav konstruerats för att kartlägga den enskildes välbefinnande, har sålunda hänförts till tre huvudmål, vilka benämns *personlig harmoni*, *sociala kontakter* och *tillfredsställelse med de yttre livsbetingelserna*. I ju högre grad individens upplevelser i dessa tre avseenden är positiva, desto högre grad av välbefinnande och allmän livstillfredsställelse präglar individen.

Inom vart och ett av de tre huvudområdena har sammanställts ett antal frågor med som regel fem svarsalternativ. Frågorna har grupperats i delskalor, som nedan beskrivs översiktligt. I övrigt hänvisas till tabellbilagan, av vilken frågorna och interkorrelationerna framgår.

Personlig harmoni

- P 1 Självförtroende, självkänsla
- P 2 Frihet från ångslan
- P 3 Psykosomatisk hälsa
- P 4 Förtröstan inför framtiden, energi och utvecklingsvilja

Sociala kontakter

- S 1 Intima relationer till ett fåtal närstående
- S 2 Ett positivt socialt kontaktnät
- S 3 Grannkontakter

Tillfredsställelse med de yttre livsbetingelserna

- Y 1 Tillfredsställelse med ekonomin
- Y 2 Tillfredsställelse med bostaden
- Y 3 Tillfredsställelse med bostadsmiljön
- Y 4 Tillfredsställelse med arbetet
 - Arbetsledningen
 - Löneförhållanden
 - Arbetsgemenskapen
 - Arbetsbelastningen
 - Själva arbetet

Som ett komplement till kartläggningen av välbefinnandet enligt ovan belyses även upplevelsen av *förvärvsarbetets* bidrag till livstillfredsställelse (L 1), *familje- och hemlivets* bidrag till livstillfredsställelsen (L 2), och *fritidssysselsättningarnas* bidrag till livstillfredsställelsen (L 3). Och slutligen en översiktlig sammanfattningsfråga om *den allmänna livstillfredsställelsen* just nu (L 4).

5.3 Mått på begreppet välfärd

Som tidigare nämnts definieras välfärd som *de förutsättningar som den omgivningsknutna fysiska miljön och de materiella resurserna erbjuder för individens handlingsmöjligheter*. Till välfärdsaspekterna hör också samhällsservice inom alla för den enskilde väsentliga områden. Vid fastställande av de olika delbegrepp, som innefattades i välfärdsräkningen, beaktades bland annat låginkomstutredningen (Johansson, 1970), Statistiska centralbyråns översikt över välfärdens fördelning (1975) och Socialstyrelsens levnadsnivå- och miljöundersökning i Stockholms län (Elmhorn, 1979). Det bör understrykas, att vid kartläggning av de olika välfärdsaspekterna gäller det objektiva fakta, medan vid kartläggning av välbefinnande individens subjektivt upplevda behovstillfredsställelse noteras. När det exempelvis gäller bostaden eftersträvas på välfärdssidan fakta rörande underhåll och tillgång till moderna bekvämligheter etc, medan på välbefinnandesidan kartläggs tillfredsställelsen med bostaden i olika avseenden.

Nedan redovisas de delområden, som kartläggs. I övrigt hänvisas till tabellbilagan.

- V 1 Bostaden
- V 2 Bostadsmiljön
- V 3 Kommunikationer
- V 4 Tillgång till läkarvård
- V 5 Kostvanor
- V 6 Fritidsbetingelser
- V 7 Nettoinkomst
- V 8 Tid att disponera för fritidsaktiviteter
- V 9 Arbetsförhållanden

5.4 I förundersökningen ingående delgrupper

Ovannämnda mätinstrument har, som tidigare nämnts, prövats på några mindre grupper. Syftet härmed har varit att i förundersökningsform pröva instrumentens praktiska användbarhet, och se vilka utslag de gör för olika karakteristiska grupper. Förundersökningen har också tjänat som ett led i den preliminära instrumentstandardiseringen. Däremot tillåter inte de små delgrupperna några generaliserbara slutsatser, men antyder ett stort antal intressanta hypoteser, ägnade att prövas i en större undersökning, byggd på ett mer representativt underlag.

De delgrupper, som ingick i föreliggande undersökning, var följande:

	Antal
Högre tjänstemän	13
Lägre tjänstemän	12
Kollektivanställda	18
Förtidspensionärer (länkmedlemmar)	36
Deltidsarbetande kvinnor	7
Hemarbetande kvinnor	4
Egna företagare	7
Lärare	6
Studera	7
	110

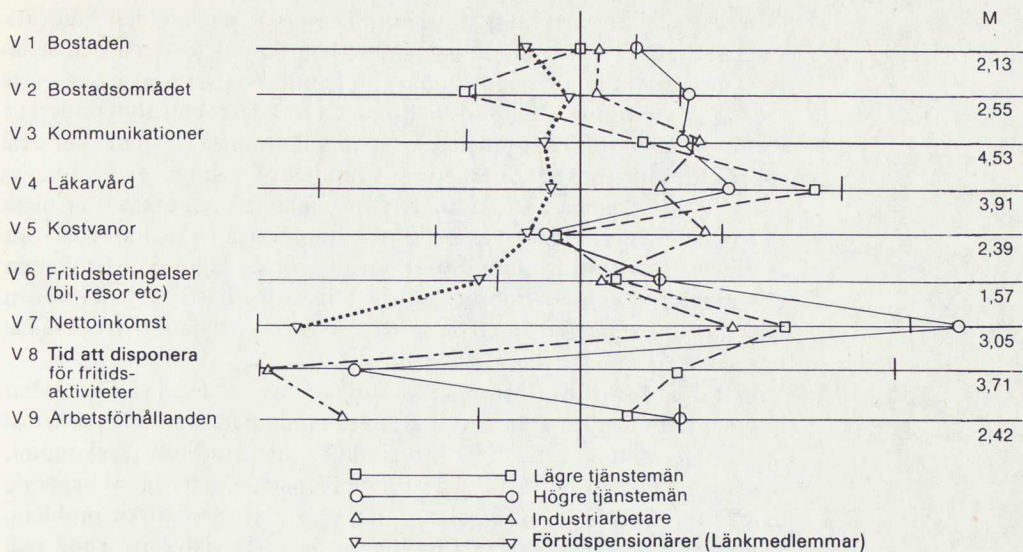
För att illustrera hur genomsnittsvärden på de olika delskalorna kan ge upphov till skilda profiler, återges i diagrammen 1—3 profilerna för de fyra största delgrupperna. Den heldragna linjen går genom respektive skalvärdesmedeltal för samtliga. De små strecken på horisontalaxlarna utmärker $\frac{1}{2} \sigma$ (38,3 % av samtliga ligger inom $\pm \frac{1}{2} \sigma$). M anger skalmedelvärdet för samtliga.

5.5 Profiler för fyra delgrupper

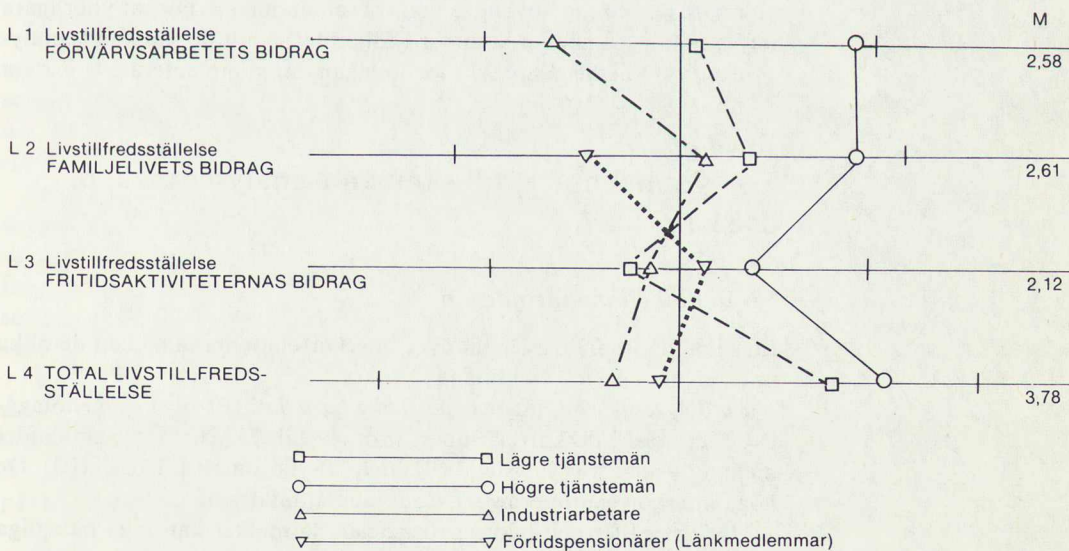
Klart skilda profiler för de fyra delgrupperna framträder med avseende på såväl välbefinnande som välfärd. När det gäller välbefinnandet fås den mest positiva profilen för de högre tjänstemännen, därefter kommer de lägre tjänstemännen och industriarbetarna. Mest markanta profilskillnader kan noteras inom huvudområdena *personlig harmoni* och *tillfredsställelse med de yttre livsbetingelserna*. Beträffande de sistnämnda framträder jämförelsevis ringa genomsnittliga skillnader med avseende på tillfredsställelse med ekonomin och bostaden, men desto större med avseende på arbetsbetingelserna. I sistnämnda avseende är profilerna för de högre tjänstemännen och arbetarna nära nog spegelvända.

Även om profilavvikelseerna är stora även när det gäller välfärden, de materiella förutsättningarna för individens handlingsmöjligheter, så är de dock något mindre markanta, än vad fallet var med avseende på välbefinnandet. Som väntat kan mycket stora skillnader noteras mellan de högre tjänstemännens och arbetarnas nettoinkomst och objektiva arbetsförhållanden. Beträffande arbetsförhållandena motsvaras skillnaderna av markanta skillnader på upplevelsesidan. Så är inte fallet med avseende på de ekonomiska förhållandena. Trots att de högre tjänstemännen har avsevärt mycket större belopp att röra sig med, sedan skatten är dragen än övriga kategorier, är de minst tillfredsställda med sin ekonomiska situation. Och trots att de objektivt sett har bäst bostäder, återspeglar sig detta inte i en markant positiv upplevelse av bostadsförhållandena.

I figur 3 har återgivits den utsträckning, i vilken förvärvsarbetet, familje- och hemlivet och fritidssysselsättningar angivits bidraga till

Figur 2. Genomsnittliga profiler för välfärdsdimensioner för olika kategorier

Figur 3. Olika sektors bidrag till livstillfredsställelse. Genomsnittliga profiler för olika kategorier.

tillfredsställelsen med tillvaron. Till familje- och hemlivet har hänförs sysselsättningar i hemsituationen såsom hemskötsel, kontakt och samvaro med andra familjemedlemmar; till fritidssysselsättningar samvaro med andra, läsning, TV, sport, hobbies, dans, kurser etc. Som underlag för L 4, total livstillfredsställelse, är sammanfattningsfrågan om hur den tillfrågade allmänt sett trivs med sin livssituation just nu.

Av figur 3 framgår, att de högre tjänstemännen relativt sett är mest tillfredsställda, allmänt sett, och att de upplever att såväl arbetet som familjen i stor utsträckning bidrar härtill. För de lägre tjänstemännen och arbetarna upplevs familjen som viktigast för livstillfredsställelsen. Den allmänna trenden är, att de som får ut mycket av familjen också får ut mycket av arbetet och i viss mån fritiden.

Beträffande förtidspensionärerna kan noteras, att de på välfärdssidan inte markant avviker från andra grupper utom med avseende på nettoinkomst, och att de är relativt tillfredsställda med avseende på ekonomi, bostad och bostadsmiljö. Med avseende på personlig harmoni ligger de emellertid sämre till, vilket bl. a. visar sig i psykosomatiska problem. Positivt är att notera deras förhållandevis goda självförtroende och sociala kontaktnät, något som torde kunna tillgodoräknas deras medlemskap i Sällskapet Länkarna.

Som tidigare nämnts tillåter inte de små grupperna några generaliserbara slutsatser. De presenterade profilerna är emellertid väl ägnade att illustrera, hur mätinstrumenten kan användas för att återge välbefinnande- och välfärdsprofiler för väl avgränsade kategorier. Att resultaten för de olika grupperna går i förväntad riktning ger ett visst stöd åt förhoppningarna om att mätinstrumenten är relevanta och kan förväntas på ett fruktbart sätt kunna användas i större sammanhang. För att ytterligare belysa mätinstrumenten kommer i följande avsnitt de sambandsanalyser, som i sin helhet återges i tabellbilagan, att kommenteras.

5.6 Kommentarer till sambandsanalyser m. a. p. delskalorna

5.6.1 *Välbefinnandeindexen*

En sammanfattande översikt över interkorrelationerna mellan de olika indexen ges i Tabell 24 i bilagan.

De delskalor, som ingår i "*personlig harmoni*" (P) visar sig genomgående ha höga interkorrelationer, från .49 till .75. Störst är sambandet mellan "*Frihet från ångslan*" (P2) och "*Psykosomatisk hälsa*" (P3). De höga interkorrelationerna ger stor tyngd åt totalskalan.

När det gäller delskalorna för sociala kontakter kan inga påtagliga inbördes samband noteras. De är, av förundersökningsresultaten att döma, att betrakta som av varandra relativt oberoende välbefinnandeaspekter. Betraktas sambanden mellan delskalorna och personlig harmoni (P) är dessa störst för "*Interna relationer*" (S1) och minst för "*Grannkontakter*" (S3), .40 och .29 respektive.

Relativt svaga är också sambanden mellan de delskalor, som mäter *tillfredsställelsen med de yttre livsbetingelserna*. Det enda undantaget utgörs av sambandet mellan "Tillfredsställelse med bostaden" (Y2) och "Tillfredsställelsen med bostadsmiljön" (Y3). Inom ramen för "Tillfredsställelsen med arbetsbetingelserna" (Y4) är interkorrelationerna störst mellan "Arbetet" (Y41), "Ledningen" (Y42) och "Arbetsgemenskapen" (Y43). Sambanden mellan delskalorna och "personlig harmoni" (P) ligger genomgående på drygt .30. Anmärkningsvärd, ehuru i enlighet med tidigare forskningsrön inom arbetsvetenskapen, är avsaknaden av samband mellan tillfredsställelse med lönen å ena sidan, och olika aspekter av den personliga harmonin å den andra.

Vad gäller sambanden mellan å ena sidan de olika indexen för tillfredsställelse med de yttre livsbetingelserna, och å andra sidan de sociala kontaktindexen, är dessa genomgående relativt obetydliga.

5.6.2 Välfärdsindexen

De olika aspekter, som ligger bakom indexet för "bostadsstandard" (se tabell 14 i tabellbilagan), ger relativt goda och genomgående positiva interkorrelationer. Detsamma gäller frågorna bakom indexet för "bostadsområdet" och indexet för "kommunikationer" (se tabellerna 15 och 16).

Som underlag för indexet för "läkarvård" ligger frågor rörande problem med att vid behov få tag på läkare respektive tandläkare.

Som index för "kostvanor" har tagits svaret på frågan "Hur många lagade mål mat om dagen äter Du vanligtvis?" Det synes angeläget att i fortsättningen inkludera fler frågor för kartläggning av detta begrepp.

Bakom indexet för "fritidstillgången" ligger den utsträckning i vilken man har tillgång till bil, fritidsbåt och sommarbostad, och företagna semesterresor (se tabell 19). Interkorrelationerna visade sig genomgående vara positiva, vilket tyder på en acceptabel grad av gemensam varians.

Indexet för "inkomster" baserades på frågan "Hur stor inkomst (eller motsvarande) har Du att röra Dig med per månad, sedan skatten är dragen?" Och indexet för "tid att disponera för fritid" baserades på frågan "Om man drar bort den tid Du arbetar, reser till och från arbetet, sover och uträttar nödvändigt hushållsarbete, hur många timmar per vecka återstår då för fritid, som Du kan disponera över?"

Vad slutligen "arbetsförhållandena" beträffar beräknades indexet med utgångspunkt från de fysiska arbetsmiljöbetingelserna och arbetstidens förläggning (se tabell 22). Interkorrelationerna mellan de sex frågor, på vilka indexet baserats, var i flertalet fall höga och visar på en påtaglig gemensam varians.

Sambandet *mellan* de olika välfärdsindexen visade sig i föreliggande undersökning variera avsevärt. Någon gemensam, genomgående varians kan inte spåras. Det synes sålunda vara föga meningsfullt att förutsätta någon gemensam bakomliggande faktor, som på ett reliabelt sätt kan sammanfattas i ett summaindex, baserat på de olika specifika välfärdsindexen. Endast under förutsättning att man betraktar dem som

additiva och varandra kompletterande kan det vara berättigat att använda ett övergripande summaindex för välfärden. I stället för att arbeta med ett sådant diffust totalindex förefaller det vara mera meningsfullt och ge större informationsvärde, om de olika välfärdsaspekterna redovisas var för sig.

Betraktas interkorrelationerna (se tabell 24) finner man endast ett fåtal mera substantiella positiva samband, exempelvis mellan bostadsstandarden och bostadsområdets karaktär (.48), och mellan bostadsstandarden och de materiella fritidsresurserna, fritidstillgångarna (.27). Intressant att notera är de många negativa sambanden mellan den tid som kan disponeras för fritidsaktiviteter å ena sidan, och några av de övriga välfärdsresurserna å den andra. De som har de bästa materiella förutsättningarna tenderar att ha mest knappt med fritid.

5.6.3 Förvärvsarbetets, familje- och hemlivets och fritidssysselsättningarnas bidrag till livstillfredsställelsen

I diskussionerna rörande välfärd och välbefinnande har meningarna ofta varit delade när det gäller frågan om vilken "sektor" man i första hand bör satsa på för att maximera människornas tillfredsställelse med sin livssituation. Speciellt har man härvid tagit upp frågan huruvida det föreligger ett kompensatoriskt eller korrelerat förhållande mellan arbete, familj och fritid. Ser vi på interkorrelationerna i föreliggande studie mellan förvärvsarbetets, familje- och hemlivets, samt fritidssysselsättningarnas bidrag till livstillfredsställelsen, enligt deltagarnas skattningar, så är dessa korrelationer positiva, men inte anmärkningsvärt stora. Störst är korrelationen mellan arbete och familj (.29), minst mellan arbete och fritid (.10). Den allmänna tendensen är alltså, att de som får ut mycket av familjen också får ut mycket av arbetet och fritiden. Att emellertid korrelationerna inte är högre vittnar om, att för många människor de olika sektorerna kan ha alternativ tyngd i sitt bidrag till livstillfredsställelsen. Det synes vara de olika sektorernas möjlighet att tillgodose väsentliga behov, som är avgörande för deras betydelse. Ser vi på korrelationerna mellan den sammanfattande skattningen av tillfredsställelsen med livssituationen just nu, och bidragen från de olika sektorerna, fås det kraftigaste sambandet mellan familje- och hemlivet (.32), därefter förvärvsarbetet (.24) och minst med fritidssysselsättningarna (.12).

Det kan också vara av intresse att se på sambanden mellan sammanfattningsskattningen av tillfredsställelsen med livssituationen å ena sidan och å andra sidan de olika aspekterna av välbefinnande och välfärd.

Genomsnittligt sett ligger de avrundade korrelationerna på följande nivåer:

Välbefinnande, personlig harmoni	.40
Välbefinnande, sociala kontakter	.20
Välbefinnande, yttre livsbetingelser	.15
Välfärdsresurser	.15

Om förundersökningens resultat står sig vid en vidare undersökning är

det uppenbart, att när en individ bedömer sin allmänna livstillfredsställelse i nuläget är det upplevelserna med avseende på de individualpsykologiska faktorerna som är mest utslagsgivande. Därefter kommer djupet och bredden av de sociala kontakterna. Tillfredsställelsen med de yttre livsbetingelserna, och tillgången på välfärdsresurser av olika slag, spelar därjämte en viss roll.

Ser man på de olika sektorernas bidrag till livstillfredsställelsen var för sig kan med avseende på *förvärvsarbetet* först noteras, att de fysiska arbetsmiljöbetingelserna och arbetstidens förläggning (arbetsförhållandena) spelar en viss ehuru inte kraftigt dominerande roll (.24). Däremot spelar upplevelserna av själva arbetet, och vidare arbetsgemenskapen, en stor roll vid bedömningen av förvärvsarbetets bidrag till livstillfredsställelsen, medan tillfredsställelsen med lönen och arbetsbelastningen ger noll-korrelationer. De som anser att arbetet på ett positivt sätt bidrar till livstillfredsställelsen upplever i allmänhet en relativt god personlig harmoni, speciellt med avseende på förtröstan inför framtiden och energi och utvecklingsvilja.

De som anser att *familje- och hemlivet* i speciellt hög grad bidrar till livstillfredsställelsen har i allmänhet något större resurser på välfärdssidan än övriga med avseende på bostad och tillgång till fritidsresurser. De upplever också en relativt god personlig harmoni, speciellt med avseende på självförtroende och förtröstan inför framtiden, och ligger väl till med avseende på positiva interna relationer.

De som slutligen angivit att *fritidssysselsättningarna* i hög grad bidrar till livstillfredsställelsen har på välfärdssidan i allmänhet goda arbetsmiljöbetingelser. På välbefinnandesidan framträder främst ett gott självförtroende och goda sociala kontakter. En uppdelning på kön, ålder och civilstånd skulle sannolikt ge en mera nyanserad och inträngande bild av de olika sektorernas alternativa bidrag till livstillfredsställelsen. Förundersökningens relativt ringa antal deltagare gör emellertid inte en sådan uppsplattning meningsfull.

Även om de olika sektorernas separata bidrag ovan redovisats och kommenterats, bör än en gång erinras om, att de i viss mån tenderar att samvariera, och att de som får ut mycket av familjen också får ut mycket av arbetet och fritiden. Vissa, ehuru inte allt för stora, korrelationer har också kunnat påvisas mellan välbefinnande och välfärd. Man bör vid tolkning av sådana samband beakta, att korrelationerna baserar sig på ett antagande att en ökning i den ena variabeln utefter hela linjen också medför en ökning i den andra variabeln. Det kan emellertid också vara så, att en positiv korrelation kan bero på ett samband enbart i en viss del av fördelningarna, medan inga samband kan noteras över vissa tröskelvärden. Att så kan vara fallet med avseende på sambanden mellan välfärd och välbefinnande framgår av följande avsnitt.

5.6.4 Några samband mellan välbefinnande och välfärd

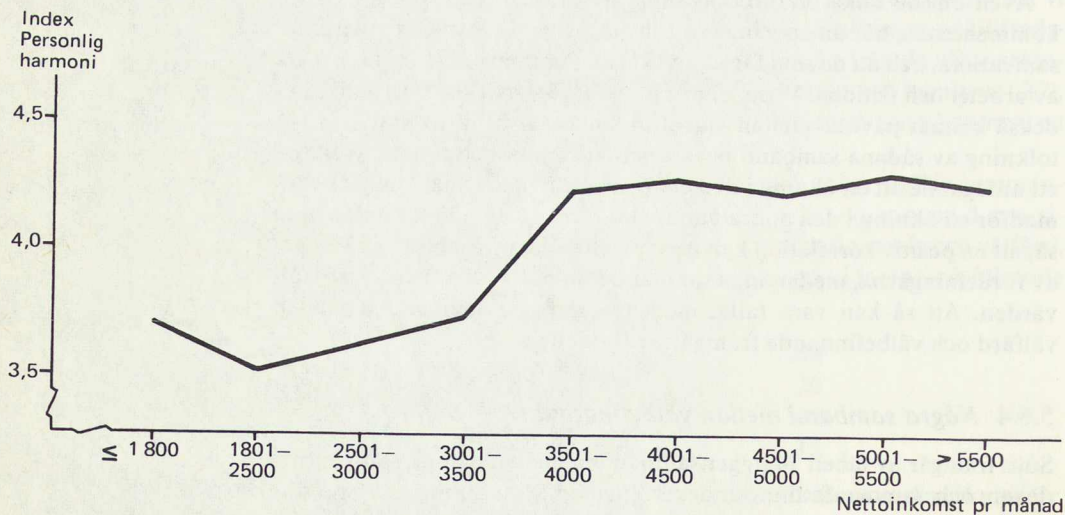
Som framgår av tabell 24 ligger sambanden mellan de olika välfärdsindexen och sammanfattningsindexet "personlig harmoni" på omkring

.25. Från mönstret avviker endast "tid att disponera för fritid" och "arbetsförhållanden". Knapphet för tid att disponera för fritidsaktiviteter medför generellt sett, enligt denna undersökning, inga negativa effekter på den personliga harmonin. En närmare analys av fördelningarnas samvariation ger vid handen, att för mycket *eller* för litet med tid för fritidsaktiviteter tenderar att samgå med bristande personlig harmoni. När det gäller för litet med tid måste emellertid knappheten vara mycket påtaglig för att ge negativa konsekvenser.

Sambanden mellan välfärdsindexen och tillfredsställelsen med de sociala kontakterna är mycket varierande, men genomgående relativt blygsamma. Man kan inte, av framkomna data att döma, dra slutsatsen att välfärdsresurser generellt sett påtagligt påverkar möjligheterna till sociala kontakter av olika slag. Exempelvis är sambanden mycket svaga mellan standarden på bostaden och boendemiljön å ena sidan, och å andra sidan kontaktmönster av olika slag.

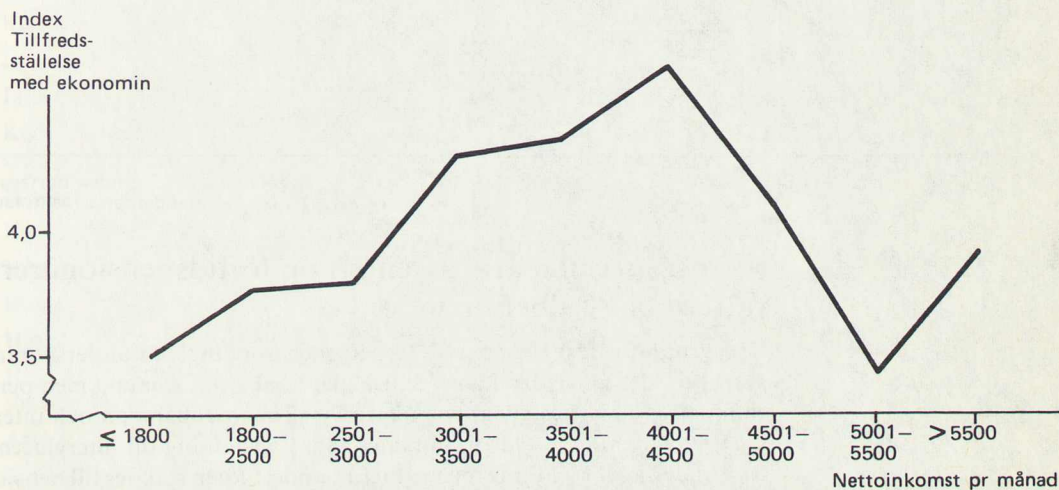
Även sambanden mellan välfärdsresurserna och tillfredsställelsen med de yttre livsbetingelserna är generellt sett svaga. I vissa fall kan goda samband noteras mellan de materiella förutsättningarna och tillfredsställelsen. De som bor i en bostad av hög standard är i allmänhet belåtna med denna (korrelation .30), och de som bor i ett sobert bostadsområde är i allmänhet tillfreds med bostadsmiljön (korrelation .62). Men i andra avseenden, exempelvis med avseende på ekonomin, är sambanden svagare. Relativt svagt är sålunda sambandet mellan å ena sidan nettointäkten, och å andra sidan tillfredsställelsen med ekonomin. Goda fysiska och materiella arbetsbetingelser tenderar visserligen att samgå med en positiv upplevelse av arbetsbetingelserna, men sambandet är inte påtagligt starkt (.18 totalt sett).

Även om sambanden mellan välfärdsresurserna och det upplevda välbefinnandet generellt sett tenderar att vara positiva av korrelationerna att döma bör man som ovan framhållits beakta, att s. k. krökt regression kan föreligga, dvs. att det i korrelationen återgivna sambandet kan återföras på endast en viss del av fördelningarna. Av tabell 24 framgår,

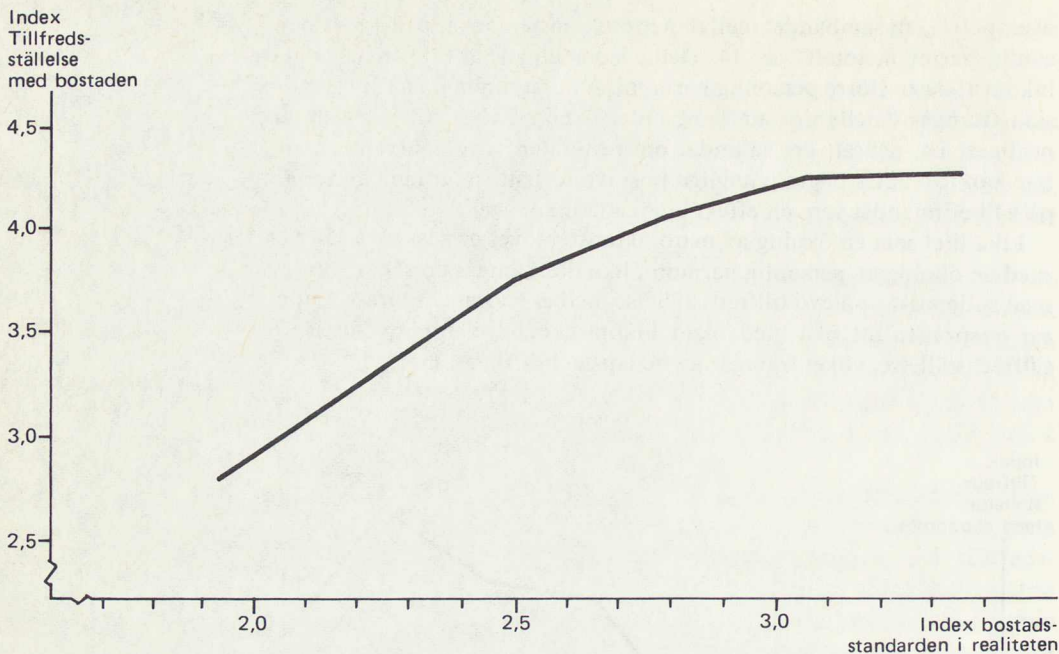
exempelvis, att sambandet mellan nettoinkomsten och indexet för "personlig harmoni, totalt" är .34. Detta leder tankarna till, att ju högre inkomst, desto större personlig harmoni. Av diagrammet på föregående sida framgår emellertid, att sambandet över ett visst tröskelvärde är negligerbart, och att det sålunda, om resultaten vore generaliserbara, inte kan förväntas några påtagliga positiva förbättringar med avseende på välbefinnandet som en effekt av ökade inkomster över en viss nivå.

Lika litet som en ökning av nettoinkomsten över en viss nivå samgår med en ökning av personlig harmoni, lika litet samgår en sådan ökning med subjektivt upplevd tillfredsställelse med ekonomin. Snarare tenderar anspråken att öka med ökad inkomst, och ge upphov till lägre tillfredsställelse, vilket framgår av nedanstående diagram.

Förhållandet att ökade välfärdsresurser över en viss nivå inte alltid åtföljs av ökat välbefinnande illustreras ytterligare genom att ställa bostadsstandarden i relation till tillfredsställelse med bostaden, vilket framgår av diagrammet nedan.

Som framhållits många gånger tidigare i denna rapport baserar sig de redovisade resultaten på ett relativt ringa, och icke representativt underlag. Men de kan ändå vara ägnade att illustrera på vad sätt välbefinnande och välfärd kan kartläggas, och vilken typ av resultat som kan förväntas framkomma. Att många av de rön och sambandsstrukturer, som framkommit, står i överensstämmelse med annan forskning inom området, detta är ett faktum som torde vara ägnat att ge stöd åt förhoppningarna om att vidgade och utökade studier med hjälp av de presenterade instrumenten borde kunna ge mycket fruktbara resultat, inte minst i samband med regionalpolitisk forskning. Detta kommer avslutningsvis att diskuteras i denna rapport. Men dessförinnan skall en specialanalys rörande förtidspensionärer redovisas.

5.7 En specialanalys av en grupp förtidspensionärens välfärd och välbefinnande

Den grupp förtidspensionärer, 36 personer, som ingick i undersökningen utgjordes av medlemmar i Sällskapet Länkarna. Kontakt med pensionärerna hade tagits via överläkare Per-Robert Johansson och intervjuerna ägde rum vid läkarmottagningen. I anslutning till intervjuerna som underlag för välfärds- och välbefinnandestudien ställdes till pensionärerna ett antal frågor rörande deras upplevelser i egenskap av förtidspensionär. Innan resultaten av de sistnämnda frågorna redovisas, skall i korthet rekapituleras vad som framkommit rörande den undersökta gruppens välfärd och välbefinnande.

Vad först välfärden beträffar kunde konstateras, att några markanta avvikelser från andra grupper genomsnittligt sett inte förelåg utom med avseende på nettoinkomst. Men även om avvikelserna i övriga välfärdssavseenden inte var stora, kan dock noteras, att de med något enstaka undantag låg sämre till än andra grupper (se Fig. 2). Några större problem på välfärdssidan kan emellertid knappast iakttagas.

Med avseende på välbefinnandet framträder däremot genomsnittligt sett vissa påtagliga brister. Generellt sett ligger de med avseende på personlig harmoni signifikant sämre till än övriga grupper. Speciellt med avseende på psykosomatisk hälsa, frihet från ångslan, är utslagen negativa. Relativt tillfredsställande är emellertid deras självförtroende, vilket sannolikt i stor utsträckning kan tillskrivas stöd från kamrater i Länkarna.

För att bättre åskådliggöra förtidspensionärernas upplevelser, i relation till övrigas, ges nedan den procentuella svarsfördelningen på några frågor beträffande den personliga harmonin.

	Förtids- pensionärer %	Övriga %
Har du en känsla av, att det inte finns så mycket här i livet, som kan göra Dig glad?		
Nej, aldrig	17	28
Nej, sällan	44	45
Händer då och då	22	17
Händer ganska ofta	11	3
Har nästan alltid en sådan känsla	11	0
Händer det att Du känner Dig ledsen och nere?		
Nej, aldrig	8	3
Nej, sällan	31	30
Kan hända ibland	42	58
Ja, ganska ofta	14	8
Ja, mycket ofta	6	1
Kan det hända att Du känner Dig spänd och har svårt för att slappna av musklerna?		
Har aldrig hänt	17	18
Har hänt någon enstaka gång	25	47
Händer då och då	28	24
Händer ganska ofta	14	5
Händer ofta	17	5
Har Du under det senaste halvåret haft känning av sömnsvårigheter?		
Aldrig	11	42
Sällan	19	34
Ibland	28	16
Ofta	11	7
Mycket ofta	31	0
Har Du under det senaste halvåret haft känning av magbesvär?		
Aldrig	39	49
Sällan	19	26
Ibland	11	11
Ofta	14	9
Mycket ofta	14	4

Som framgår av svarsfördelningen på de stickprovsmässigt återgivna frågorna upplever förtidspensionärerna genomsnittligt sett större problem än övriga. Men det förtjänar att noteras, att även bland de yrkesverksamma förekommer många med problem av olika slag och att det bland förtidspensionärerna finns åtskilliga med ett relativt gott välbefinnande. Någon entydig och klar bild av förtidspensioneringens effekter

erhålls sålunda inte. För att ytterligare belysa sistnämnda problem ställdes till pensionärerna några specialfrågor, vars svarsfördelning nedan återges.

	%
Hur trivs Du på det hela taget med att vara förtidspensionerad?	
Allddeles utmärkt	22
Ganska bra	44
Tveksamt	17
Inget vidare	11
Inte alls	6
Om Du jämför hur Du mådde, innan Du blev förtidspensionerad och hur Du mår nu, vad säger Du då?	
Mådde mycket bättre innan	11
Mådde något bättre innan	8
Svårt att säga	19
Mådde något sämre innan	17
Mådde mycket sämre innan	44
Dricker Du mer eller mindre nu än förut?	
Drack mer innan jag blev förtidspensionerad	81
Drack nog aningen mer innan jag blev pensionerad	3
Ungefär samma	8
Dricker nog aningen mer nu	6
Dricker mer nu	3
Händer det att Du tillfälligt jobbar någonting nu?	
Ja, mycket ofta	3
Ja, ganska ofta	3
En och annan gång	3
Nästan aldrig	3
Aldrig	89
Om Du erbjuds jobb igen, skulle Du då vilja försöka?	
Ja, utan tvekan	17
Ja, det tror jag nog	25
Tveksamt	11
Nej, knappast	17
Nej absolut inte	31
Hur upplever Du, att folk i allmänhet värderar en förtidspensionerad i jämförelse med en som arbetar ute på arbetsmarknaden?	
Har alltid en mer uppskattande syn på förtidspensionären	0

Har ofta en mer uppskattande syn på förtidspensionären	0
Ingen skillnad	28
Har ofta en mer nedvärderande syn på förtidspensionären	44
Har alltid en mer nedvärderande syn på förtidspensionären	28

Inom den grupp som ingått i undersökningen trivs 66 % alldeles utmärkt eller ganska bra med att vara förtidspensionär, medan 17 % inte trivs härmed. 51 % mår något eller mycket sämre före pensioneringen, mot 19 % som mår bättre. 17 % säger sig utan tvekan skulle vilja försöka börja arbeta igen, medan 48 % inte kan tänka sig detta.

Den sammanfattande bilden man får av den undersökta gruppen förtidspensionärer är, att omkring två tredjedelar upplever förtidspensioneringen positivt, medan omkring en femtedel upplever den negativt. Det är den sistnämnda gruppen, som svarar för större delen av skillnaderna i välbefinnandet, när pensionärerna och övriga jämförs med avseende på genomsnittligt skalvärde.

Vid tolkning av de resultat, som ovan redovisats, måste man hålla i minnet, att det här rör sig om en speciell grupp förtidspensionärer nämligen länkmedlemmar, och att stora svårigheter var förknippade med att få kontakt med dem. Bortfallet var ca 50 % och det kan därför inte uteslutas, att den bild som erhållits är något för positiv. Det synes vara mycket angeläget med fortsatta undersökningar utefter den påbörjade linjen, varvid större arbete kunde läggas ner på att få fullständigare material och även innefatta förtidspensionärer, som inte är länkmedlemmar.

Klart är emellertid, att många förtidspensionärer under positiva förutsättningar ökar sitt välbefinnande som en följd av pensioneringen.

För att slutligen ytterligare konkretisera framställningen skall nedan ges några representativa citat dels från den undergrupp, som trivs bra med pensioneringen, och dels från den grupp, som trivs mindre bra.

Citat från positiva:

”Jag blir mindre nervös nu och klarar alkoholproblemen bättre. Innan jag blev pensionerad hade jag sådana problem med sprit och arbete, att jag funderade på att ta livet av mig.”

”Allt har blivit lugnare, det är lugnt hemma och ekonomiskt bra. Men jag känner mig ensam och samhällsnyttig ibland. Skulle vilja arbeta, men kan inte av medicinska skäl.”

”Jag känner ekonomisk trygghet och trivs bra. Gör vad jag vill.”

”Det har blivit tryggare i och med pensioneringen. Länkarna har betytt mycket. Jag har varit med i tre år.”

”Min sjukpensionering uppfattades av mig som en dödsdom innan jag gick in i det Fria Sällskapet Länkarna. Efter medlemskapet kan och vågar jag leva helnyktert. Livet har fått värde och innehåll. Allt tack vare likasinnades värdegemenskap.”

Citat från negativa:

"Vill hellre jobba. Är mindre värd nu. Skulle inte vilja ha pension. Länkrörelsen är det finaste någon kan tänka sig, främst kamratandan."

"Lider fruktansvärt av att inte kunna vara aktiv. Har helt förlorat tidsuppfattningen, dag eller natt spelar ingen roll."

"Kan inte längre arbeta med det jag vill. Livet har blivit mindre meningsfullt."

5.8 Sammanfattning av förundersökningens resultat

- Det är möjligt att med kvantifierade mätskalor kartlägga en individs livstillfredsställelse, välbefinnande i form av ett fåtal, väl definierade huvuddimensioner.
- Familjen, arbetet och fritiden kan i varierande grad tillgodose centrala mänskliga behov. För flertalet spelar familjen den dominerande rollen, men även arbetet är av väsentlig betydelse, speciellt om arbetet i sig självt och arbetsgemenskapen är god.
- Goda arbetsbetingelser i fysisk bemärkelse bidrar i relativt begränsad grad till ökat välbefinnande.
- Ökade välfärdsbetingelser bereder upp till en viss nivå ökade förutsättningar för ökat välbefinnande. En hög grad av välbefinnande kan noteras relativt oberoende av välfärdsnivån. Däremot tenderar en låg grad av välbefinnande att samgå med ringa välfärdsresurser. Det synes som om för vissa människor psykologiska faktorer kan kompensera för bristande välfärdsresurser, medan så inte är fallet för andra.
- Frågan om det föreligger ett kompensatoriskt eller korrelerat förhållande mellan arbete, familj och fritid synes svår att ge ett entydigt svar på. Sannolikt är svaret *både och*. Interkorrelationerna mellan bidraget till den allmänna livstillfredsställelsen ligger mellan .10 och .30. Den allmänna tendensen är alltså, att de som får ut mycket av familjen också får ut mycket av arbetet och fritiden. Att korrelationerna inte är högre vittnar om, att för olika människor de olika sektorerna alternativt kan bidra till livstillfredsställelsen. Det synes vara de olika sektorernas alternativa möjlighet att tillgodose väsentliga behov, som är avgörande för deras betydelse.
- Ökat välbefinnande kan endast i begränsad grad administreras fram genom ökade välfärdsåtgärder. Dessa bör i så stor utsträckning som möjligt inriktas på att skapa förutsättningar för ett behovstillfredsställande mänskligt samspel.
- Beträffande förtidspensionärerna kan noteras, att de på välfärdssidan inte markant avviker från andra grupper utom med avseende på nettoinkomst, och de är relativt tillfredsställda med avseende på ekonomi, bostad och bostadsmiljö. Med avseende på personlig harmoni ligger de emellertid sämre till, vilket bl. a. visar sig i psykosomatiska problem. Positivt är att notera deras förhållandevis goda självförtroende och sociala kontaktnät, något som torde kunna tillgodoräknas deras medlemskap i Sällskapet länkarna.

- Några slutsatser med avseende på beaktande av de berörda individernas välfärd och välbefinnande vid regionala förändringar.

5.9 Några slutsatser med avseende på beaktande av de berörda individernas välfärd och välbefinnande vid regionala förändringar

Inledningsvis poängterades i denna rapport, att man oftast baserar regionala förändringar och strukturrationaliseringar på ekonomiska överväganden och mot varandra ställer kalkylerade intäkter och kostnader räknade i kronor. Det framhölls, att man i samband därmed löper risken att ta lätt på de berörda människornas förändrade välfärd och välbefinnande, inte för att man anser, att dessa aspekter är ointressanta, utan för att man inte anser sig ha möjlighet att mäta dem i siffror och härigenom möjliggöra jämförelser. Syftet med föreliggande studie har varit att få ett begrepp om möjligheterna att få fram kvantifierade psyko-sociala mät-skalar.

De resultat som redovisats tyder på, att det är praktiskt möjligt att i samband med regionala förändringar studera de psyko-sociala effekterna på ett sätt, som motsvarar rimliga krav på tillförlitlighet och relevans. Det går sålunda, att i indexform kartlägga de enskilda individernas välbefinnande med avseende på sådana för den totala livskvaliteten väsentliga huvudfaktorer som personlig harmoni, sociala kontakter och tillfredsställelse med de yttre livsbetingelserna. På motsvarande sätt går det att kartlägga de till buds stående välfärdsresurserna.

Det föreslagna psyko-sociala mätsystemet bör i praktiken kunna utnyttjas för många olika syften. Man kan exempelvis genom att göra mätningar före och efter flyttningar få information om effekterna på såväl välbefinnande- som välfärdssidan för olika kategorier människor, och få ett begrepp om vilka förutsättningar som måste vara för handen, för att man skall kunna förvänta positiva effekter inte bara på välfärdssidan, utan också på välbefinnandesidan. Ackumulerad kunskap av detta slag bör så småningom kunna göra planeringsunderlaget säkrare inför regionala förändringar.

Välfärden är att betrakta som en resurs, ett medel ägnat att tillgodose för den enskilde medborgaren väsentliga behov. Graden av välbefinnande är ett uttryck för den utsträckning, i vilken behoven är tillgodosedda. Ökad välfärd ses sålunda inte som ett självändamål, utan bakom strävanden mot ökad välfärd ligger ofta outtalat ett antagande om att ju högre grad av välfärd som föreligger, desto större välbefinnande och livstillfredsställelse. Men gäller detta generellt? Mätningar av det slag som presenterats i denna rapport bör vara ägnade att ge oss en säkrare bild av det förmodade sambandet mellan välfärds- och välbefinnandennivåer och ge anvisningar om eventuella önskvärda gränsvärden på välfärdssidan, som inte bör underskridas om inte välbefinnandet skall äventyras. Och vi bör också kunna få ett begrepp om de begränsade möjligheter som föreligger när det gäller att genom förbättrad välfärd över en viss nivå söka åstadkomma ett ökat välbefinnande.

Välbefinnande- och välfärds-mätningar kan också med fördel användas för att belysa effekterna av sådana åtgärder som förtidspensionering. Undersökningar inom detta område bör vara ägnade att ge anvisningar om sådana förutsättningar, som bör föreligga för att förtidspensioneringen skall leda fram till ökat välbefinnande. Till grund för sådana studier bör givetvis ligga nyanserade anamnestic data för ifrågavarande individer. På motsvarande sätt bör effekten av exempelvis ungdomsarbetslösheten kunna kartläggas.

Huvudsyftet med denna rapport har varit att illustrera mätinstrument för kartläggning av välbefinnande och välfärd och ge en uppfattning om, hur instrument av detta slag slår och vad man kan få ut av mätningar av detta slag. Den begränsade grupp som ligger bakom förundersökningen tillåter inte några generaliserbara resultat och det förefaller vara föga meningsfullt att på grundval av föreliggande data göra upp normer för de olika skalorna. Men resultaten synes vara så pass lovande, att det borde vara fruktbart att gå ut och använda instrumenten på en större, representativ grupp och normalisera de olika indexen i skalor med samma medelvärden och spridningar (exempelvis stanine-skalor med medelvärdet 5 och spridningen 2). Man skulle sedan, med utgångspunkt från olika kriterier, fastställa gränsvärden och riskområden med avseende på de olika dimensionerna och sammanfattningsvis få fram ett normsystem, som möjliggör jämförelser mellan välbefinnandet hos människor i olika situationer, ett psyko-socialt räkenskapssystem som ett komplement till det ekonomiska.

	P 1								P 2								P 3								P 4																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
P 1:1	—	43	45	29	45	35	43	54	54	43	39	44	24	21	44	23	30	57	35	36	42	47	43	34	40	42	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31	29	36	38	37	34	33	37	33	32	09	39	21	16	37	22	28	33	30	31	37	37	44	—	18	69	03	17	18	22	13	00	09	09	08	09	00	14	04	26	17	15	06	15	29	05	—	53	45	43	46	47	46	49	39	51	60	34	37	51	20	36	28	24	34	31	49	48	—	55	45	47	50	58	42	46	31	69	41	48	47	18	30	35	26	39	23	38	38	—	59	49	53	57	51	33	23	57	33	23	57	33	32	58	30	38	52	34	53	39	41	—	49	37	61	59	37	24	49	34	40	61	22	33	49	52	48	42	32	44	—	56	62	59	37	21	56	24	42	53	19	23	34	37	43	32	47	44	—	50	44	26	21	47	10	26	38	23	35	34	40	34	43	47	38	—	63	49	16	63	15	41	54	23	32	32	30	45	37	37	39	—	48	27	54	23	36	48	28	22	30	45	48	45	38	48	—	25	61	27	45	41	09	24	33	42	44	16	38	31	—	38	41	22	20	14	17	06	22	12	07	26	29	—	38	59	59	29	35	36	32	49	36	41	38	—	37	27	10	16	23	15	30	16	24	23	—	48	19	25	25	33	47	22	24	15	—	23	34	49	45	44	38	53	43	—	51	29	33	16	25	20	35	—	48	25	22	24	37	41	—	46	34	25	28	26	—	43	29	29	36	—	39	23	42	—	33	48	—	45	—
P 1:2	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31	29	36	38	37	34	33	37	33	32	09	39	21	16	37	22	28	33	30	31	37	37	44	—	18	69	03	17	18	22	13	00	09	09	08	09	00	14	04	26	17	15	06	15	29	05	—	53	45	43	46	47	46	49	39	51	60	34	37	51	20	36	28	24	34	31	49	48	—	55	45	47	50	58	42	46	31	69	41	48	47	18	30	35	26	39	23	38	38	—	59	49	53	57	51	33	23	57	33	23	57	33	32	58	30	38	52	34	53	39	41	—	49	37	61	59	37	24	49	34	40	61	22	33	49	52	48	42	32	44	—	56	62	59	37	21	56	24	42	53	19	23	34	37	43	32	47	44	—	50	44	26	21	47	10	26	38	23	35	34	40	34	43	47	38	—	63	49	16	63	15	41	54	23	32	32	30	45	37	37	39	—	48	27	54	23	36	48	28	22	30	45	48	45	38	48	—	25	61	27	45	41	09	24	33	42	44	16	38	31	—	38	41	22	20	14	17	06	22	12	07	26	29	—	38	59	59	29	35	36	32	49	36	41	38	—	37	27	10	16	23	15	30	16	24	23	—	48	19	25	25	33	47	22	24	15	—	23	34	49	45	44	38	53	43	—	51	29	33	16	25	20	35	—	48	25	22	24	37	41	—	46	34	25	28	26	—	43	29	29	36	—	39	23	42	—	33	48	—	45	—																										
P 1:3	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31	29	36	38	37	34	33	37	33	32	09	39	21	16	37	22	28	33	30	31	37	37	44	—	18	69	03	17	18	22	13	00	09	09	08	09	00	14	04	26	17	15	06	15	29	05	—	53	45	43	46	47	46	49	39	51	60	34	37	51	20	36	28	24	34	31	49	48	—	55	45	47	50	58	42	46	31	69	41	48	47	18	30	35	26	39	23	38	38	—	59	49	53	57	51	33	23	57	33	23	57	33	32	58	30	38	52	34	53	39	41	—	49	37	61	59	37	24	49	34	40	61	22	33	49	52	48	42	32	44	—	56	62	59	37	21	56	24	42	53	19	23	34	37	43	32	47	44	—	50	44	26	21	47	10	26	38	23	35	34	40	34	43	47	38	—	63	49	16	63	15	41	54	23	32	32	30	45	37	37	39	—	48	27	54	23	36	48	28	22	30	45	48	45	38	48	—	25	61	27	45	41	09	24	33	42	44	16	38	31	—	38	41	22	20	14	17	06	22	12	07	26	29	—	38	59	59	29	35	36	32	49	36	41	38	—	37	27	10	16	23	15	30	16	24	23	—	48	19	25	25	33	47	22	24	15	—	23	34	49	45	44	38	53	43	—	51	29	33	16	25	20	35	—	48	25	22	24	37	41	—	46	34	25	28	26	—	43	29	29	36	—	39	23	42	—	33	48	—	45	—																										
P 1:4	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31	29	36	38	37	34	33	37	33	32	09	39	21	16	37	22	28	33	30	31	37	37	44	—	18	69	03	17	18	22	13	00	09	09	08	09	00	14	04	26	17	15	06	15	29	05	—	53	45	43	46	47	46	49	39	51	60	34	37	51	20	36	28	24	34	31	49	48	—	55	45	47	50	58	42	46	31	69	41	48	47	18	30	35	26	39	23	38	38	—	59	49	53	57	51	33	23	57	33	23	57	33	32	58	30	38	52	34	53	39	41	—	49	37	61	59	37	24	49	34	40	61	22	33	49	52	48	42	32	44	—	56	62	59	37	21	56	24	42	53	19	23	34	37	43	32	47	44	—	50	44	26	21	47	10	26	38	23	35	34	40	34	43	47	38	—	63	49	16	63	15	41	54	23	32	32	30	45	37	37	39	—	48	27	54	23	36	48	28	22	30	45	48	45	38	48	—	25	61	27	45	41	09	24	33	42	44	16	38	31	—	38	41	22	20	14	17	06	22	12	07	26	29	—	38	59	59	29	35	36	32	49	36	41	38	—	37	27	10	16	23	15	30	16	24	23	—	48	19	25	25	33	47	22	24	15	—	23	34	49	45	44	38	53	43	—	51	29	33	16	25	20	35	—	48	25	22	24	37	41	—	46	34	25	28	26	—	43	29	29	36	—	39	23	42	—	33	48	—	45	—																										
P 2:1	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31	29	36	38	37	34	33	37	33	32	09	39	21	16	37	22	28	33	30	31	37	37	44	—	18	69	03	17	18	22	13	00	09	09	08	09	00	14	04	26	17	15	06	15	29	05	—	53	45	43	46	47	46	49	39	51	60	34	37	51	20	36	28	24	34	31	49	48	—	55	45	47	50	58	42	46	31	69	41	48	47	18	30	35	26	39	23	38	38	—	59	49	53	57	51	33	23	57	33	23	57	33	32	58	30	38	52	34	53	39	41	—	49	37	61	59	37	24	49	34	40	61	22	33	49	52	48	42	32	44	—	56	62	59	37	21	56	24	42	53	19	23	34	37	43	32	47	44	—	50	44	26	21	47	10	26	38	23	35	34	40	34	43	47	38	—	63	49	16	63	15	41	54	23	32	32	30	45	37	37	39	—	48	27	54	23	36	48	28	22	30	45	48	45	38	48	—	25	61	27	45	41	09	24	33	42	44	16	38	31	—	38	41	22	20	14	17	06	22	12	07	26	29	—	38	59	59	29	35	36	32	49	36	41	38	—	37	27	10	16	23	15	30	16	24	23	—	48	19	25	25	33	47	22	24	15	—	23	34	49	45	44	38	53	43	—	51	29	33	16	25	20	35	—	48	25	22	24	37	41	—	46	34	25	28	26	—	43	29	29	36	—	39	23	42	—	33	48	—	45	—																										
P 2:2	—	47	21	37	42	41	45	26	41	34	33	24	30	49	34	27	32	40	38	35	37	41	38	31	39	—	31</																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						

Tabell 6. PERSONLIG HARMONI: Interkorrelationer mellan delskalorna

	P 1	P 2	P 3	P 4	Totalskalan
P 1 Självförtroende och självkänsla	—	.58	.49	.69	.61
P 2 Frihet från ångslan		—	.75	.71	.82
P 3 Psykosomatisk hälsa			—	.64	.91
P 4 Förtröstan inför framtiden, energi och utvecklingsvilja				—	.88
P Totalskalan					—

Tabell 7. SOCIALA KONTAKTER — INTERNA RELATIONER (intima relationer till ett fåtal närstående)

	S 1:1	S 1:2	S 1:3
S 1:1 När Du har personliga problem av något slag, har Du då någon närstående vän eller släkting som Du kan gå till och öppet och ärligt diskutera Dina problem?	—	.44	.15
S 1:2 Har Du någon eller några släktingar eller vänner som Du tycker väldigt mycket om, och som tycker om Dig?		—	.46
S 1:3 Hur upplever Du Ditt familje- och hemliv i jämförelse med vad Du föreställer Dig andras familje- och hemliv?			—

Tabell 8. SOCIALA KONTAKTNÄT (sekundärgruppskontakter)

	S 2:1	S 2:2	S 2:3	S 2:4
S 2:1 Tycker Du att Du har tillräckligt med trevliga vänner och bekanta att vara tillsammans med på fritiden?	—	.60	.41	.41
S 2:2 Tycker Du i allmänhet att Du har trevligt, när Du är tillsammans med vänner och bekanta på fritiden?		—	.37	.45
S 2:3 Tror Du att Du har större eller mindre umgänge än folk i allmänhet?			—	.29
S 2:4 Har Du vänner och bekanta som ställer upp och ger Dig ett handtag, när det behövs?				—

Tabell 9. GRANKONTAKTER

	S 3:1	S 3:2
S 3:1 Har Du någon kontakt med grannarna i Ditt bostadsområde?	—	.84
S 3:2 Umgås Du med grannarna i Ditt bostadsområde (brukar Ni gå hem till varandra)?		—

Tabell 10. YTTRE LIVSBETINGELSER — EKONOMIN

	Y 1:1	Y 1:2	Y 1:3
Y 1:1 Hur är Din ekonomiska situation just nu?	—	.72	.36
Y 1:2 Tycker Du att Du har tillräckligt med pengar för att klara av de nödvändiga dagliga utgifterna?		—	.32
Y 1:3 Brukar Du oroas över Din ekonomiska situation i framtiden?			—

Tabell 11. YTTRE LIVSBETINGELSER — BOSTADEN

	Y 2:1	Y 2:2	Y 2:3	Y 2:4	Y 2:5	Y 2:6	Y 2:7
Y 2:1 Hur trivs Du på det hela taget med Din bostad?	—	.46	.50	.19	.47	.35	.49
Y 2:2 Är Du nöjd med de möjligheter som Du i Din bostad har till att ostört vila i lugn och ro, när Du så önskar?		—	.46	.20	.42	.41	.40
Y 2:3 Tycker Du att Din bostad är tillräckligt stor?			—	.21	.28	.29	.34
Y 2:4 Tycker Du att Din bostad är tillräckligt ljus?				—	.32	.27	.20
Y 2:5 Tycker Du att Din bostad är sådan, att Du inte störs av ljud från grannar?					—	.42	.34
Y 2:6 Tycker Du att Du själv kan syssla med det Du vill i Din bostad, utan rädsla för att störa grannarna?						—	.44
Y 2:7 Är Du tillfreds med bekvämligheterna (badrum, kök etc.) i bostaden?							—

Tabell 12. YTTRE LIVSBETINGELSER — BOSTADSMILJÖN

	Y 3:1	Y 3:2	Y 3:3	Y 3:4	Y 3:5	Y 3:6	Y 3:7
Y 3:1 Trivs Du i det bostadsområde där Du bor nu?	—	.36	.22	— .06	.00	— .17	.24
Y 3:2 Är Du störd av trafikbuller eller annat oväsen i Ditt bostadsområde?		—	.55	— .15	.00	— .12	.31
Y 3:3 Besväras Du av luftföroreningar i Ditt bostadsområde?			—	— .09	— .19	— .04	.23
Y 3:4 Tycker Du att färdtiden mellan Din bostad och Ditt arbete är acceptabel?				—	.25	.02	— .21
Y 3:5 Är Du nöjd med de kollektiva transportmöjligheterna till Ditt bostadsområde?					—	.19	.00
Y 3:6 Tycker Du att det finns tillräckligt med affärer i Ditt bostadsområde?						—	— .04
Y 3:7 Finns det utrymme för individuella initiativ och önskemål i Ditt bostadsområde genom byalag eller på annat sätt?							—

Tabell 13. YTTRE LIVSBETINGELSER — ARBETSBETINGELSERNA

	Y 4:1	Y 4:2	Y 4:3	Y 4:4	Y 4:5	Y 4:6	Y 4:7	Y 4:8	Y 4:9	Y 4:10
Y 4:1 Hur bedömer Du kontakten och samarbetet med Din närmaste chef vara?	—	.18	.18	.26	.21	.06	.75	.27	.30	.03
Y 4:2 Hur bedömer Du Ditt arbete med avseende på lön och andra anställningsförmåner?	—	—	.09	.15	.02	.48	.14	.28	.15	.03
Y 4:3 Hur bedömer Du trivseln och kontakten med de närmaste arbetskamraterna och kollegerna vara?	—	—	—	.14	.52	.23	.23	.33	.52	.05
Y 4:4 Vad anser Du om Din nuvarande arbetsbelastning?	—	—	—	—	-.14	.13	.23	-.07	.05	.49
Y 4:5 Hur pass intressant och stimulerande anser Du Ditt arbete vara?	—	—	—	—	—	.01	.32	.68	.37	-.05
Y 4:6 Anser Du den lön Du får stå i rimlig proportion till Din utbildning och kapacitet?	—	—	—	—	—	—	.07	.15	.06	.02
Y 4:7 I vilken utsträckning tycker Du att Din närmast överordnade fäster avseende vid de synpunkter Du framför rörande arbetsförhållanden och arbetsmetoder?	—	—	—	—	—	—	—	.46	.43	.00
Y 4:8 I vilken utsträckning bedömer Du att Du i Ditt arbete har möjligheter att använda Dina anlag, förutsättningar och kunskaper?	—	—	—	—	—	—	—	—	.52	.00
Y 4:9 I vilken utsträckning har Du en känsla av att Du i Ditt arbete tillhör en trivsam arbetsgrupp?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	.08
Y 4:10 I vilken utsträckning känner Du Dig jäktad i arbetet?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

I vissa fall har delaspekter, baserade på parvisa summaresultat, redovisats enligt nedan:

Inställningen till själva arbetet	Y 4:5 + Y 4:8	035
Inställningen till den närmaste arbetsledningen	Y 4:1 + Y 4:7	
Upplevelsen av arbetsgemenskapen	Y 4:3 + Y 4:9	
Tillfredsställelsen med lönen	Y 4:2 + Y 4:6	
Upplevelsen av icke betungande arbetsbelastning	Y 4:4 + Y 4:10	

Tabell 15. BOSTADSOMRÅDET

	V 2:1	V 2:2	V 2:3	V 2:4	V 2:5	V 2:6	V 2:7
V 2:1 Betraktas allmänt som ett "snyggt och bra" bostadsområde	—	.01	.42	.39	.33	.07	.25
V 2:2 De flesta husen är byggda efter 1945		—	.27	.27	.08	.20	.26
V 2:3 Husfasaderna är väl underhållna			—	.35	.28	.19	.26
V 2:4 Motortrafiken genom området är ej stark				—	.52	.05	.28
V 2:5 Det förekommer i ringa utsträckning luftföroreningar över bostadsområdet					—	.08	.36
V 2:6 Det finns få helindustrialiserade kvarter inom bostadsområdet						—	.11
V 2:7 Det finns inslag av natur och grönska inom bostadsområdet							—

Tabell 16. KOMMUNIKATIONER

	V 3:1	V 3:2	V 3:3	V 3:4	V 3:5	V 3:6
V 3:1 Tid att komma hemifrån till arbetet	—	.23	.13	.05	.12	.20
V 3:2 Tid att nå närmaste affärscentrum		—	.37	.20	.22	.21
V 3:3 Tid att nå närmaste bibliotek			—	.15	.31	.08
V 3:4 Tid att nå närmaste teater				—	.54	.41
V 3:5 Tid att nå närmaste biograf					—	.28
V 3:6 Tid att nå närmaste sjukhus						—

Tabell 17. LÄKARVÅRD

	V 4:1	V 4:2
V 4:1 Om Du skulle bli sjuk, tror Du då att Du skulle få problem med att få tag på en läkare? (omvänd utvärdering)	—	.44
V 4:2 Om Du skulle få tandvärk, tror Du då att Du skulle få problem med att få tag på en tandläkare?		—

043

Tabell 18. KOSTVANOR

V 5 Hur många lagade mål mat äter Du vanligtvis? (Endast ett item bakom "kostvanor")
--

Tabell 19. FRITIDSTILLGÅNGEN

	V 6:1	V 6:2	V 6:3	V 6:4	V 6:5
V 6:1 Har Du tillgång till bil?	—	.22	.15	.12	.16
V 6:2 Har Du tillgång till fritidsbåt?		—	.06	.03	.28
V 6:3 Företog Du under förra året någon längre nöjes- eller semesterresa (mer än 10 mil från hemorten) inom Sverige?			—	.17	.22
V 6:4 Företog Du under förra året någon semesterresa till utlandet?				—	.08
V 6:5 Har Du tillgång till sommarbostad?					—

Tabell 20. INKOMSTER

V 7	Hur stor inkomst (el. motsvarande) har Du att röra Dig med per månad, sedan skatten är dragen? (Endast ett item bakom "inkomster")	046
	Utvärdering:	
	mindre än 1 800 kr	1
	1 800—2 500 kr	2
	2 500—3 000 kr	3
	3 000—3 500 kr	4
	3 500—4 000 kr	5
	4 000—4 500 kr	6
	4 500—5 000 kr	7
	5 000—5 500 kr	8
	mer än 5 500 kr	9
		047

Tabell 21. TID ATT DISPONERA FÖR FRITID

V 8	Om man drar bort den tid Du arbetar, reser till och från arbetet, sover, och uträttar nödvändigt hushållsarbete, hur många timmar per vecka återstår då för fritid, som Du kan disponera över? (Endast ett item bakom "tid att disponera för fritid")
-----	--

Tabell 22. ARBETSFÖRHÅLLANDEN

	V 6:1	V 6:2	V 6:3	V 6:4	V 6:5	V 6:6
V 6:1 Ligger normalt någon del av Din arbetsdag efter kl. 18.00 på kvällen eller före kl. 07.00 på morgonen?	—	.11	.02	.08	.06	.20
V 6:2 Har Du ett fysiskt ansträngande arbete i den meningen att det kräver tunga lyft, ensidiga arbetsrörelser eller vridna arbetsställningar?		—	.60	.28	.46	.59
V 6:3 Är Ditt arbete sådant, att Du dagligen blir svettig?			—	.16	.39	.54
V 6:4 Är Ditt arbete sådant att Du utsätts för kraftiga vibrationer eller skakningar?				—	.49	.56
V 6:5 Utsätts Du i Ditt arbete dagligen för öronbedövande buller?					—	.75
V 6:6 Besväras Du i Ditt dagliga arbete av gas, damm, rök eller dimma?						—

Tabell 23. LIVSTILLFREDSSTÄLLELSE

	L 1	L 2	L 3	L 4
L 1 Förförärvsarbets bidrag till livstillfredsställelsen	—	.29	.10	.24
L 2 Familje- och hemlivets bidrag till livstillfredsställelsen		—	.17	.32
L 3 Fritidssysselsättningarnas bidrag till livstillfredsställelsen			—	.12
L 4 Sammanfattande tillfredsställelse med livssituationen just nu				—

	P1	P2	P3	P4	P	S1	S2	S3	Y1	Y2	Y3	Y41	Y42	Y43	Y44	Y45	Y4	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	L1	L2	L3	L4
P1	Självförtroende	58	49	68	61	44	25	22	41	13	08	31	30	20	01	-03	16	03	10	09	28	03	14	11	-06	16	31	38	30	37
P2	Frihet från ängslan	75	71	82	26	16	33	32	35	26	33	32	40	00	28	35	21	23	11	26	15	19	27	-07	14	33	28	18	38	
P3	Psykosomatisk hälsa	-	64	91	30	26	24	29	38	37	26	13	33	-04	24	28	26	31	21	22	21	33	31	-10	06	17	19	10	29	
P4	Förtrostan inför framtiden	-	88	44	32	24	17	36	25	48	36	32	-02	13	21	13	09	15	26	13	10	32	-09	08	42	36	18	53		
P	Personlig harmoni totalt	-	40	33	29	34	35	31	42	29	38	-04	24	30	23	24	22	25	19	26	34	-11	09	32	29	16	42			
S1	Interna relationer	-	13	15	26	-05	02	05	-05	06	-19	-09	-04	08	-02	23	27	07	08	18	-20	05	17	24	23	22				
S2	Socialt kontaktnät	-	-12	27	13	10	-01	00	05	-02	17	05	02	01	23	20	09	08	-08	11	-11	-23	20	26	22					
S3	Grannkontakter	-	16	13	22	33	21	21	00	16	09	-12	15	-07	03	-04	07	11	-06	13	30	18	01	03						
Y1	Ekonomin	-	10	01	26	12	31	10	12	15	-01	-02	20	24	07	05	10	03	05	18	15	12	12							
Y2	Bostaden	-	64	17	13	23	-21	13	17	30	50	-08	05	18	12	09	09	-03	29	25	08	10								
Y3	Bostadsmiljön	-	27	17	30	17	12	26	21	62	-06	04	14	05	16	00	26	25	11	00	-02									
Y41	Arbetet	-	37	54	13	-07	07	14	27	-08	-14	03	03	47	-12	29	61	25	07	20										
Y42	Ledningen	-	36	13	14	54	22	20	03	24	10	-06	23	-05	29	25	27	09	21											
Y43	Arbetsgemenskapen	-	17	10	60	07	25	02	-13	24	07	16	01	09	46	20	07	12												
Y44	Lönen	-	10	39	-17	02	-08	07	03	-16	-17	19	24	-02	05	00	15													
Y45	Arbetsbelastningen	-	55	-10	00	04	-02	05	03	-13	37	11	03	-02	07	18														
Y4	Arbetsbetingelserna totalt	-	06	11	03	05	23	03	-03	20	18	21	16	11	15															
V1	Bostaden	-	48	-06	-19	05	27	22	-32	-09	06	42	10	17																
V2	Bostadsområdet	-	15	-22	12	23	09	-21	-06	18	25	01	08																	
V3	Kommunikationer	-	34	08	03	19	-02	-11	-01	-12	03	15																		
V4	Läkarvård	-	00	-09	12	22	17	-01	-12	24	21																			
V5	Kostvanor	-	24	07	-12	-26	-04	09	-12	07																				
V6	Fritidstillgång	-	23	-28	-25	05	35	05	01																					
V7	Inkomster	-	18	-02	15	17	-03	20																						
V8	Tid att disponera för fritid	-	06	07	-14	21	13																							
V9	Arbetsförhållanden	-	24	-06	31	09																								
L1	Förvärvsarbets bidrag till livstillfredsställelsen	-	29	10	24																									
L2	Familje- och hemlivets bidrag till livstillfredsställelsen	-	17	32																										
L3	Fritidssysselsätningarnas bidrag till livstillfredsställelsen	-	12																											
L4	Sammanfattande tillfredsställelsen med livssituationen	-																												

Referenser

- Allport, G. *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961.
- Elmhorn, K. *SOMI redovisar*. Stockholm: Socialstyrelsen, 1979.
- French, J. & Kahn, R. A programmatic approach to studying the industrial environment and mental health. *The Journal of Social Issues*, Vol. 18 (No 3), pp 1—47.
- Gardell, B. & Westlander, G. *Om industriarbete och mental hälsa*. Stockholm: PA-rådet, 1968.
- Jahoda, M. *Current concepts of positive mental health*. Monograph Series No 1, Joint Commission. New York: Basic Books, 1958.
- Johansson, S. *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna Förlaget, 1970.
- Levnadsförhållanden*. Rapport från Statistiska Centralbyrån. Stockholm: Liber, 1977.
- Lohmann, H. *Psykisk hälsa och mänsklig miljö*. Stockholm: Socialstyrelsen, 1972.
- Psykisk hälsovård 1*. Stockholm: Liber, 1978
- Wooton, B. *Social Science and Social Pathology*. London: Allen & Unicorn, 1959.

Behjälpliga vid datainsamlingen och datasammanställningen har varit Marianne Blomsterberg, Tommy Lind, Hans Nilsson och Michael Lindblad, och vid den statistiska bearbetningen Alf Gleeerup och Eva Rubenowitz.

Den delundersökning, som gällt förtidspensionärerna, har lagts upp och genomförts tillsammans med överläkare Per-Robert Johansson.

6 Familj och hushåll i ett regionalt perspektiv sedan 1890-talet i Sverige

av David Gaunt

6.1 Släkten förr och nu

De flesta av oss tror att människor förr i tiden levde mitt bland många släktingar både när och fjärran. Vi har en kunskap som är nedärvd sedan länge, att människan först bodde huvudsakligen hos fränder och att samhället byggdes på ättförhållanden. Sedan, har vi också lärt oss, har staten uppkommit och tagit över samhällsansvaret från ätterna och sålunda har släktens betydelse förtvinat. Det mesta av detta är tankekonstruktion, dvs. inte belagt i källorna och kan ifrågasättas. Jag skall inte bemöta detta här.

I denna uppsats vill jag istället föra fram tanken att en nutida människa har *mera släktingar vid liv och förmodligen mera regelbundna kontakter med sina släktingar än någonsin förr*. Att vi har så många släktingar beror först och främst på den ökade livslängden och den minskade spädbarnsdödligheten. Äldre människor idag har fortfarande nästan alla sina egna barn vid liv. Barnbarn av idag har i mycket högre grad än vid sekelskiftet sina far- och morföräldrar vid liv. Och detsamma gäller ännu mera avlägsna släktingar. Trots att barnkullarna har blivit mindre och mindre har barnen åtminstone levat och stannat kvar i landet. Så var alls inte fallet vid senaste sekelskiftet.

Jag skall illustrera exakt hur barskrapade på släktingar folk vid slutet av 1800-talet var genom ett par exempel. Det gäller två socknar som den demografiska databasen i Umeå har arbetat med: Tuna i Medelpad och Fleninge utanför Helsingborg. Vid slutet av 1870-talet bodde i Tuna 273 och i Fleninge 131 personer som var äldre än 60 år. I båda fallen hade mindre än hälften av dessa gamlingar varit födda på orten. När det gällde mycket nära släktingar, typ make/maka eller egna barn, var dessa människor rätt lyckligt lottade. Ungefär hälften (fler män än kvinnor) hade sin make eller maka vid liv.

Ungefär tre fjärdedelar hade egna barn vid liv. Men går man längre bland släktingar finns det mycket få i omgivningen. Bara en fjärdedel hade syskon kvar i närheten. Bara 10 procent (i Fleninge) och 20 procent (i Tuna) hade syskonbarn i omgivningen. I Fleninge var det ingen som hade kusiner, i Tuna hade endast 10 procent några kusiner i socknen.

Dessutom fanns det inte särskilt många av dessa släktingar. Endast hälften hade mer än ett barn kvar i livet — trots att familjerna i genomsnitt hade 3 barn som överlevt det första levnadsåret. I Tuna hade endast

var sjunde gamling ett syskon vid liv, bland Fleningebor var det bara var fjortonde. Och det är likadant med syskonbarn och kusiner. Utöver ett eller två av sina egna barn samt sin egen make eller maka hade folk över 60 år under det sena 1800-talet få släktingar i närheten.

I moderna tider har kvinnor omkring 50 år ett omsorgsansvar gentemot sina egna vuxna barn och eventuella barnbarn, och dels åt sina egna föräldrar. Detta belyses bl a av Sundström 1980.

Hur var situationen för en 50-årig kvinna 1879? Hade hon ett lika stort omsorgsansvar? Svaret är nej. För att få en tillräckligt stor grupp undersöktes alla kvinnor mellan 45 och 54 år i de två socknarna Tuna och Fleninge. Det fanns 65 medelålders kvinnor i Fleninge. De allra flesta hade sina män i livet — bara 8 procent hade ingen man. Men redan vid barnomsorgen hade dödligheten och utflyttningen gjort sin verkan — 37 procent hade inga barn alls i socknen, och bara en fjärdedel hade fler än två barn kvar. Men föräldragenerationen var klart decimerad — 83 procent har varken mor eller far i närheten, bara 5 procent hade både far och mor levande inom socknen. Det var precis likadant i Tuna: 90 procent levde tillsammans med sina män, 35 procent hade inga barn alls — de som hade barn hade sällan fler än 2,85 procent hade inga levande föräldrar, endast 4 procent hade både far och mor i närheten. (Se tabell 1).

Tabell 1 Befolkning med ev. släktingar baserad på släktkonstellationer för människor över 60 år. 1879.

	Tuna	Fleninge
Antal (personer)	273	131
Födda på orten	46,5 %	44,3 %
Fortf. gifta varav	53,8 % (43,8 % kv.) (58,6 % m)	49,6 %
Inga barn	22,3 %	28,2 %
Inga syskon	71,1 %	77,8 %
Inga syskonbarn	81,3 %	89,3 %
Inga kusiner	90,1 %	100,0 %
Mer än 1 barn	54,2 %	45,0 %
” ” 1 syskon	14,5 %	7,6 %
” ” 1 syskonbarn	7,3 %	3,8 %
” ” 1 kusin	6,2 %	0 %

6.2 Släktskap i klassperspektiv

Ingenting i detta resonemang bör tydas så att dessa människor aldrig hade många släktingar. De hade de förvisso. Men dessa decimerades starkt dels av den höga dödligheten, dels av utflyttning till andra orter och länder.

Utöver dessa rent demografiska faktorer finns det även sociala skillnader. För släktskap är inte bara en fråga om blodsband — den är i ännu högre grad en fråga om erkännande av att just dessa människor står i ett särskilt förhållande till varandra — och här spelar klass en stor roll. För

bönder hos vilka arv av jord var mycket viktig, hade släktskap större betydelse än hos arbetarklassen. Jag skall exemplifiera detta.

Byn Sturup, där den nuvarande storflygplatsen ligger, var en liten enklav av självvägande bönder mitt i ett område, som helt behärskades av grevliga storgods. Byn var på inget vis gammal utan bestod i början av 1700-talet endast av en gård, men den delades om och om igen upp av barn, barnbarn och barnbarnsbarn till den utsprungliga bonden. I någon utsträckning gifte sig kusiner med varandra. När slutligen byn skulle raseras inför flygplatsbyggandet, genomfördes omfattande etnologiska intervjuer hos Sturupborna. Folket i byn påstod: "halva Sturup var släkt" och det var "släkt i släkt i varje gård". Detta täta nätverk av blodsband uppkom genom medveten isolering från de andra bönderna i omgivningen, vilka bodde i herrgårdsbyarna. Att ta vara på släktskap var i Sturup nästan en ideologi. Hur det tedde sig samtidigt för de jordlösa i samma område, därom vittnar följande: "En tröskeman i Vallby på 1890-talet hade ej sett sina föräldrar i Stiby, dit det var fem kilometer, på två år. När han gick för att hälsa på dem, hade de honom ovetande flyttat till Östra Nöbbelöv". (Exemplet från Sturup är taget från Löfström 1978, tröskmannens berättelse från Hanssen 1976.)

För att beskriva klasskillnaderna i själva utnyttjandet av befintliga släktkontakter har jag gått igenom ett antal av de arbetarminnen, som insamlades vid slutet av 1940-talet och utgavs i urval av Nordiska museet. Det gäller kommunarbetare, stenhuggare, byggnadsarbetare, järnbruksarbetare och sågverksarbetare. De allra flesta av dessa arbetare var födda på 1870- och 1880-talen. Det är mycket mångskiftande budskap om släktbodydelse. De varierade från de klart positiva: "Mor hade en kusin i Sundsvall vid Heffners sågar. Mor (som bodde i Sunne) fick ett brev från kusinen, att hon kunde resa upp till dem och vara hushållerska." Men det fanns också klart negativa skildringar: "Barnen skickades också snart ut i bygden. Detta fick ske utan att deras morföräldrar, som var riktiga bönder, ingrep. Men föräldrarna hade aldrig erkänt sin dotters giftermål med en fattig soldat och heller aldrig deras barn. Oskrivna lagar äro många gånger hårdare än de lagar, som stadfästs." (Kommunarbetarminnen, s. 113 och 136.) Den övervägande delen av arbetarminnen är inte positivt inställda till släktingarna. De flesta skriver i sina självbiografier ingenting om sin egen härkomst. Kanske visste de inte så mycket. Döm till exempel av denna berättelse, där arbetaren anstränger sig att skriva om sin släkt: "Min farfar reste till Amerika när barnen var små. Jag vet inte vad han hette . . . I det första giftet (farmors) var det två barn — min far och en syster. Sedan blev det två barn till. Var de blivit av vet jag inte." (ibid. 159.) En allmän bedömning bör vara att hos jordbruksarbetare på landet och hos fabriksarbetare spelade släktskap vid sekelskiftet en mycket underordnad roll. Endast inom yrken med mycket gamla anor såsom vallonsmeder och vissa hantverkare existerade något släktmedvetande. Idag är förhållandena annorlunda och ingen grupp står främmande för släktskapskänslan.

6.3 Det moderna släktskapssystemet

Redan vid mitten av 1900-talet är förhållandena ändrade. Bengt Rundblad har undersökt släktskap i en by som han kallar Forestville — den kan inte ligga särskilt långt ifrån Tuna, Medelpad. Här var familjebanden mellan hushåll så många att en grafisk presentation skulle ha liknat en tallrik spaghetti. "It should suffice to mention that only three out of the 64 households of the community do not have any kinship relations within the rest of the community." (Rundblad 1951, s. 49.) Se här en tabell från Forestville 1949:

Släktskapsrelationer mellan 64 olika hushåll i "Forestville" 1949	Antal
Föräldrar-barn	24
Syskon	36
Syskonbarn-föräldrar-syskon	21
Kusiner	6
Barnbarn-mor-och farföräldrar	2

Bakom denna ändring ligger demografiska skillnader (som behandlas inom kort), men det finns ytterligare en faktor. Vid slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet var rörligheten på arbetsmarknaden mycket stor. Som vi såg tidigare var mindre än hälften av de gamla i Fleninge och Tuna födda på orten. En massiv befolkningsomflyttning gick från söder mot norr, där Sveriges nya industrisamhällen växte fram — ibland i helt obebodda trakter, men oftast i utkanterna av äldre jordbruksbebyggelse. Flera av de samhällen som växte upp kring gruvor, vattenkraftsanläggningar, sågverk och massfabriker, florerade kring sekelskiftet men har idag ekonomiska problem — i många fall har dylika samhällen helt övergivits sedan industrin lagts ner.

För att återvända till sekelskiftet, en av de mest karaktäristiska dragen var den stora genomströmningen av folk i industriorterna. Denna rörlighet avstannade något efter första världskriget och fram till 1940-talet. Den heroiska perioden inom svensk industrialisering kännetecknad av nyetableringar, följdes av en konsolideringsperiod, då produktionen koncentrerades och expanderade vid vissa orter. Folk hann slå rötter ordentligt och deras barn fick jobb på samma ort. Kontinuitet — på vilket det mesta av mänskliga förhållanden är beroende — skapade fungerande nätverk av regelbundna kontakter. (Se Ulla Björnberg m. fl., 1980, för industriorter i Boråstrakten idag.)

Några exempel på den höga genomströmningen har tagits fram av historiker under senare år. Halmstad industrialiserades t. ex. fort vid slutet av förra seklet. Staden växte från 12 000 till 15 000 personer under 1890-talet. Men hur befolkningsökningen tillkom är intressant. Varje år flyttade tusen personer till Halmstad och mellan 800 och 900 flyttade bort. I vissa klasser innebar denna omsättning att flertalet byttes ut under decenniets gång. Av 20-åringarna var mindre än 1/3 av flickorna och 2/5 av pojkarna födda i staden. (Kronberg & Nilsson, 1975.) I Västerås som också expanderade kring sekelskiftet kan vi uppmäta samma omflyttning. Endast 22 procent av de män som bodde i staden 1890 var kvar

18 år senare. (Eriksson & Åkerman, Scandia 1974). I Eskilstuna resulterade bara 10 procent av inflyttningarna 1870–1900 i permanent bosättning. Folk flyttade vidare i synnerhet från de industriella förorterna Kloster och Fors, där befolkningen byttes ut vart tredje år. Endast en femtedel av den vuxna befolkningen var född i Eskilstuna. (Öhngren, 1974.)

Kanske är denna rörlighet inte förvånande eftersom det länge har varit känt att snabb industrialisering leder till omfattande inflyttning till industriorter. Men de flesta betraktare trodde att folk blev kvar efter sin inflyttning. Så var emellertid inte fallet och detta hindrade uppkomsten av stora släktkonstellationer. Som senare kommer att behandlas, hindrades också uppkomsten av en gemenskapskänsla inom orten under industrialismens genombrottstid. Svenska industriorter liknade då den engelska förorten vars genomströmning var så stor, att en sociolog beskrev dem som "ett stort hotell utan tak".

Omflyttningshastigheten är en konjunkturell faktor bakom förändringarna i familjelivsstil. De demografiska aspekter jag kommer att behandla nu är strukturella.

6.4 Hur många släktingar?

Precis hur beroende en släktgrupps storlek är av dödligheten framgår av en tabell jag bifogar. Den tar upp ett urval släktingar för personer födda i barnkullar som hade en genomsnittlig livschans av 40, 53 respektive 65 år. Dessa motsvaras av svenskar som i verkligheten föddes ca 1840, 1890 respektive 1935. Dessa uppnådde 65 år under 1905, 1955 och kommer att uppnå samma ålder år 2000. Vi tar deras släktkonstellation vid 65 års ålder (se tabell 2).

Ett förbluffande resultat är att folk som blir 65 år 2000 kommer att ha fler släktingar än folk som blev 65 år under 1950-talet och ha avsevärt mycket fler släktingar än de, som blev gamla vid senaste sekelskiftet. Förmodligen blir det en krympning en bit in på nästa sekel, när dagens extremt låga barnafödande slår igenom. Men den tendens jag här vill fästa uppmärksamheten vid är att man idag har många fler släktingar än tidigare. Läger man till dels att utvandringen av svenskar till främmande länder idag är ganska beskedlig, dels att kommunikationer och samfärdsmedel har förbättrats, inser man att tillfällena att umgås med sina fränder avsevärt ökas.

Arkitekt Louise Gaunt vid Statens institut för byggnadsforskning har funnit att andelen pensionärer som bor hemma hos sina barn väsentligt överstiger andelen som bor på ålderdomshem och vårdinstitutioner. Tio procent av pensionerade män och sju procent av pensionerade kvinnor bor hos sina barn. Nästan hälften av alla pensionärer bor inom 15 kilometers avstånd från ett av sina vuxna barn och drar man ifrån dem som inte har barn, stiger andelen till två tredjedelar. I Gävleborgs län har en tredjedel av kvinnorna i 45–54 års åldern dagliga kontakter med sina egna mödrar, bara en femtedel såg modern mer sällan än en gång i månaden (L. Gaunt, 1982.) Detta understryker vad sociologerna Lilje-

ström och Dahlström (1981) har funnit i sin undersökning av arbetarkvinnor. "Våra data ger ingen antydning om upplösta släktskapsband eller att familjen håller på att försvinna".

Det här är en del av bakgrunden till de senaste årens sociologiska och antropologiska forskningsresultat i vilka den starka betydelsen av familjeband hos moderna urbaniserade människor betonats. Här kan jag nämna Åke Dauns undersökningar av delar av Storstockholm (Daun, 1974, 1980), där en av huvudpunkterna är att umgänge och kontakt med grannar är av klart mindre betydelse än kontakt med släktingar. Familjekontakter upprätthålls trots att man inte lever tätt intill varandra. Liknande ståndpunkt kom Hanssen (1978) till i sin studie av Vällingby. Hanssen talade om uppkomsten av urbana storsläkter eller klaner som endast umgicks med varandra. Det är lite olkart i Hanssens framställning just hur mycket urbana storsläkter är ett nytt fenomen eller om de endast är betingade av att hans undersökningspopulation nu själva hunnit få vuxna barn och barnbarn, som blivit allt överskuggande intressen. Men även stora statistiska undersökningar eller sammanställningar av resultat ur sådana, beskriver det omfattande släktumgänget och den geografiska närheten mellan nära anhöriga. Särskilt tydligt är detta i "Ensamhet och gemenskap" (Levnadsförhållanden 1976) och i Sundström 1980.

Modellen för släktstorlek vid olika levnadslängder tar endast hänsyn till inverkan av dödligheten, som är den avgjort mest betydelsefulla faktorn. Men inom landet finns det även klass- och regionala skillnader som påverkar släktstorleken vid en och samma allmändödlighet. Sålunda vet vi från de många undersökningar som gjorts i samband med debatten om befolkningsskrisen på 1930-talet, att låginkomsttagare och höginkomsttagare hade fler barn än medelinkomsttagare. Så var det såväl i städerna som på landsbygden. I memoarlitteraturen omvittnas detta också och kan förklara något om de stora högborgerliga släkterna. (Se Frykman & Löfgren, 1979.)

Tabell 2 Simulerat antal släktingar för 65-åringar med olika medellivslängd

Medellivslängd	ca 40	ca 53	ca 65
Ungf. födelseår (om svensk)	1840	1890	1935
Årtal vid 65	1905	1955	2000
Att hans maka/make lever	25 %	50 %	75 %
Ursprunglig barnkullstorlek	ca 4	2,5	2,2
Antal egna barn	2	2	2
Syskon	1	1	1-2
Svåger/svägerska	1	1	1
Sonhustru/måg	1	2	1-2
Barnbarn	1-2	3-4	2-3
Föräldrar/svärföräldrar	0	0	1
Syskonbarn	2-3	1	2-3
Totalt antal släktingar i livet	8 1/4-10 1/4	10 1/2-11 1/2	10 3/4-14 3/4

Regionalt har Övre Norrlands familjer stadigt haft högre fruktsamhet än i andra delar av Sverige. Sålunda förblir släktgrupperna större. Ett försök att åstadkomma liknande statistik som ovan för Tuna och Fleninge i Nedertorneå församling för 1880 ger en fingervisning om att familjegruppen därstädes var mycket stor. Tyvärr är hela materialet för socknen inte färdigt för en stringent bearbetning. Men stickprov visar exempelvis ett mycket större inslag av kusiner och egna barn än i några av de syd- och mellansvenska områdena.

Folk med låg inkomst har alltså haft stora familjer och stora släktgrupper. Men som vi tidigare såg från arbetarminnena, var man vid sekelskiftet inte alltid i stånd att utnyttja familjebanden för stöd, vård och umgänge. Idag däremot, när en viss ekonomisk grund har uppnåtts, kan man utnyttja släktbanden i låginkomstfamiljerna desto lättare. Och förmodligen har släktbanden nu blivit viktigare för omsorgen hos dessa än de är för mer välbärgade familjer. David Popenoe, som jämfört svenska Vällingby med en liknande ort i Amerika (Levittown) säger så här: "Varje hushåll behöver bistånd och hjälp i form av service, resurser (inklusive ekonomiska) och särskild information eller kunskaper. Bristen på sociala relationer eller andra resurser genom vilka dessa behov fyllas leder till känslor av ångest, sårbarhet och beroende. Hushåll med hög inkomst kan få mycket bistånd och hjälp från kommersiellt håll: service och handelsfolk, banker, specialister, böcker osv. Låginkomstfamiljer litar i hög grad på vänner, grannar och i synnerhet släktingar. Endast av släktingar kan man vanligtvis lita på mer än begränsat bistånd och hjälp; detta är en anledning att de mycket fattiga återfinns i tättvävd nät av släktförhållanden och kontakter." (Popenoe 1977). Samma skillnader har också redovisats i (Holter m fl, 1977).

6.5 Land och stad: en konjunkturhistoria

Svängningen till en positiv värdering av livet på landet på 1970-talet, är främst en produkt av stadsbornas missnöje med sina egna levnadsförhållanden. Ännu viktigare är att folk som redan bor på landet eller i mindre tätorter där sysselsättningsunderlaget sviktar inte längre är så benägna som förr att flytta till industristäderna. På sätt och vis är denna önskan att stanna kvar äldre än den s. k. "gröna vågen" och har lett till långa arbetspendlingar i glesbygden. Många vaknade till förståelse av den förändring en flyttning från en ort där man är rotfast till en främmande industriort innebar genom Åke Dauns etnologiska studie "Upp till kamp i Båtskärsnäs" (1969). Han beskrev lokalbefolkningens kamp för att bevara sitt nedläggningshotade sågverk. En av de viktigaste motiveringarna för att bli kvar, var den försämring i levnadsstandard som kunde tänkas uppkomma genom nedflyttning till mellansverige. Det gällde inte så mycket själva arbetslönen — den skulle bli klart större efter

flyttning — utan istället hela resursnätet man under åren hade byggt upp. Arbetarna hade gradvis inmutat tomter i Skärgården, byggt fritidsstugor, hade fritidsbåtar och var vana att dryga ut sina låga inkomster genom fritidssysselsättningar — bl. a. fiske. De behövde inte ha stor garderob — för dem var Kalixborna klädessnobbar och därför kunde de sänka klädkontot till ett minimum. Genom sitt mångsyssleri över långtid hade de byggt upp en hög materiell levnadsstandard som vida översieg vad man kunde förvänta sig hos folk med så låga löner och där tillfällen till sysselsättning för kvinnorna var få. Arbetarna var fullt på det klara med att denna standard aldrig kunde nyanskaffas i industristäderna. Liknande synpunkter kom fram med Ottar Brox' samtida undersökningar av nordnorska fiskebönder (se "Hva skjer i Nord-Norge?", 1966). Dessa fördelar att leva som arbetare på landsbygden har varit kända långt tidigare, men har föga beaktats. Redan under 1890-talet gjorde Gustaf af Geijerstam en jämförelse mellan arbetarna i Stockholm och textilarbetarna i Västergötland. Här utföll lönen klart till stockholmarernas fördel, men levnadsstandarden var ändå högre på landet. Så här sammanfattar han sin undersökning: "För arbetaren i gemen ställer sig livet på landet gynnsammare än det i staden. Jag skall söka visa, att Markarbetarens *materiella* ställning är bättre än hans på likartad nivå stående kamraters i Stockholm." Som punkter i sin bevisföring tog af Geijerstam upp att bostadsförhållandena var bättre på landet, inneboendesystemet saknades, byggnadskvaliteten var också bättre. Barnen kunde släppas ut i det fria och deras hälsa var klart bättre än stadsbarnens.

Lönerna för textilarbetare var genomgående ungefär hälften av de för samma slags arbetare i Stockholm. Men det fanns klara fördelar "in natura" i Mark: "Antingen bor arbetarna hyresfritt, eller också betalas visserligen en hyra, men denna är så pass låg att den i genomsnitt understiger även de hyror, vilka jag vet på motsvarande sätt uttages i Stockholm . . . Härtill kommer att veden — en av stockholmsarbetarnas svåraste utgiftsposter — i regel är fri . . . Vidare har var och en den omtalade rättigheten att hålla sig med potatisland, gris osv. och slutligen äro priserna på livsfrönödenheter naturligtvis billigare.

"Alla dessa omständigheter sammanlagda torde tillsammans uppväga de låga penninglönerna. Men det finns dock ännu en omständighet, vilken förtjänar att särskilt uppmärksammas, nämligen familjesammanhållningen i ekonomiska förhållanden. Likaväl som det kan visas att den normala arbetsförtjänsten icke räcker till att betrygga en familjs existens i huvudstaden, så skulle detsamma vara fallet i landsorten, om ej de patriarkaliska förhållandena funnes, varom ovan blivit ordat. Men barnen spelar i dessa arbetarfamiljers liv rollen: att de först stjälpas, sedan hjälpa." Barnen börjar tidigt fabriksarbete och lämnar bidrag till hushållet (G. af Geijerstam, 1893).

Här kommer vi återigen tillbaka till familjens betydelse. I låglöneindustrierna — och förmodligen många fler — på landet var det vanligt att fadern, modern och vuxna samt halv vuxna barn arbetade och bildade en gemensam ekonomisk enhet. Ett alternativ var, att familjen innehade ett mindre torp och medlemmarna fördelade arbetet mellan sig genom att en del skötte jordbruket och en del arbetande i fabriken. Detta existerar

i viss grad fortfarande i dag — åtminstone den ”gemensamma ekonomin” — utanför storstäderna. Visserligen arbetar man individualistiskt, men hushållets konsumtion är kollektivt.

Vad man skulle kunna kalla en familjestrategi utvecklades i dessa industrier och i jordbruket. Det krävde stor disciplinering av individuella viljor och underströk förpliktelse att bidra till hela familjeförsörjningen. Den är starkt knuten till familjens utvecklingscykel. I början av äktenskapet har man och hustru arbete och då täcker hushållsinkomsten ganska väl behoven. Men när barnen kommer och ifall hustrun stannar hemma för att passa dem, kan det vara svårt att få inkomsten att fylla behoven. Detta innebär år av uppoffring som sedan återgäldas, när barnen en efter en börjar få arbetslön, säg efter 12 års ålder. Om sedan även hustrun i stigande grad kan arbeta blir hushållsekonomin ganska solid. Den börjar decimeras när barnen gifter sig och flyttar hemifrån. Under ålderdomen är föräldrarna beroende av bistånd från sina nu vuxna barn — fast om dessa just då har egna småbarn, kan det vara svårt att avstå mycket. Principen i låglönefamiljen är i alla fall klar, att det är en omväxlande överföring av ekonomiskt och annat bistånd från en generation till den andra genom hela livet. Familjevelfärden baseras på att denna överföringskedja inte avbryts. Ideologin kring detta skiftande beroende överlever egentligen längre än dess ekonomiska nödvändighet.

6.6 Hushållsstruktur

Ändringarna i hushållens storlek och sammansättning har varit mycket markanta under de sista hundra åren. Det gäller både antalet människor i boendeenheter — som har minskats tvärt och antalet roller i primärgruppen — tjänstefolk såsom pigor och drängar på landet samt hembiträden och barnpigor i städerna har så gott som försvunnit.

Det här är en process som är relativt utforskad. Under senare år har historiker ägnat ofantligt intresse åt familjens omvandling. Men inriktningen har mest varit för perioder tidigare än 1900-talet. Som bekant har dessa forskare visat, att hushållet betraktat som den grupp som äter och sover tillsammans i största delen av Europa, varit relativt jämnstora från slutet av 1500-talet till slutet av 1800-talet. (Se Laslett & Wall, 1972.) Litteraturen är nu mycket omfattande — istället för att nämna fler arbeten hänvisar jag till (Soliday, 1980). I den äldre perioden bestod boendegruppen av mellan fyra och fem personer i genomsnitt. Boendegrupper av tio eller fler människor har knappast varit regel någonstans i väst- och mellaneuropa. Bakgrundsfaktorer till hushållens litenhet är många. Sedan åtminstone senmedeltiden har de flesta människor gift sig sent, t. ex. vid 25 år för kvinnor och 28—30 för män. Detta var långt efter det de hade uppnått könsmognad och efter de lagstadgade minimiåldrarna hade passerats. (Hajnal, 1966.)

Under en viss del av ungdomsåren och fram till giftermålet hade de flesta människor tjänat som drängar och pigor vid hushåll med behov av extra arbetare. På så vis lämnade många barn sina uppväxthem redan i tonåren. Strömmen gick från de barnrika familjerna till hushållen med

inga eller endast små barn. I hela Norden var det vanligt när bönderna blev gamla eller deras barn blev giftasmogna, att hushållen delade sig. De unga övertog gården och de gamla, som oftast var äldre än 50—60 år, bildade ett litet "Undantagshushåll" i närheten. (Gaunt 1982.) De relativt färre barn — orsakade av sena giften — traditionen att tjäna som ung i andras hushåll samt splittringen av boendeenheten vid gårdsöverlåtelse — bidrog på sitt sätt att hålla primärgruppen liten.

Med en så liten arbetsstyrka i varje hushåll var det oundvikligt att det behövdes extra arbetare under vissa årstider. Då kom hushållen tillsammans till stora arbetslag som utförde sysslorna gemensamt. De växande skarorna av jordlösa familjer fick sålunda säsongvis arbete. Alla dessa arbetslag utgjorde en väsentlig komponent i den lantliga produktionen även om de flesta vardagssysslor klarades av med hushållens egna arbetare. Det är lätt att beskriva arbetsbyten i idylliska termer. Grannar hjälpte grannar, släktingar hjälpte släktingar, jordlösa fick arbete och mat. Men böndernas världsuppfattningar gjorde klar åtskillnad mellan denna påtvungna gemenskap och en sann solidaritet. Vi kan ta som exempel en antropologisk beskrivning av det moderna Java, där säsongsvisa arbetsbyten också är väsentliga i jordbruket: "Vad som har utvecklats sig är inte så mycket en allmän anda av samarbete — javanesiska bönder tenderar liksom många andra bönder att vara ganska misstänksamma mot grupper större än kärnfamiljen — utan en samling explicita och fasta bruk av arbetsbyten, penningutlåning och varubyten, som fungerar i alla sidor av livet . . . Samarbetet är grundat på en mycket livlig känsla av den ömsesidiga nyttan av deltagarna i sådant samarbete, men inte på en allmän etik av alla människors jämställdhet eller på en organisk syn på samhället som tar hela gruppen såsom den primära och sätter individen i andra hand." (Geertz, 1962.)

Hushållen har, som vi sett, varit i stort sett oförändrade över långa tider fram till slutet av 1800-talet. Vad som hänt sedan dess framstår närmast som revolutionära ändringar. 1890 var den genomsnittliga hushållsstorleken i Sverige 4,56: landsbygden hade något större hushåll (4,63) än städerna (4,24). Numera är hushållsstorleken halverad till 2,4 personer 1975 — återigen är städerna mindre än landsbygden. I Stockholms stad är storleken 1,8 personer. Det är stark spridning mellan orter: storstäderna har överlag ungefär 25 procent mindre hushåll än mellan stora städer som Gävle, Sundsvall och Jönköping. Inom en storstadsregion såsom Göteborg varierar storleken från 2,25 i själva staden till nästan 3 personer i kranskommunerna Lerum (3,04), Öckerö (2,97), Kungsbacka (2,93) och Härryda (2,9). (Statistisk årsbok, Göteborg 1979, tab. 357.).

Såsom olikheterna i sifferserierna antyder har utvecklingen varit komplicerad och haft både generella och ortsspecifika linjer. Vi kan börja med de generella anledningarna.

1. Hushåll bestående av bara en person har vuxit mycket kraftigt. Som boendeform var ensamboende mycket sällsynt under 1800-talet. 1890 bestod mindre än 6 procent av hushållen av en person: 4,8 procent på landsbygden och 10,9 procent i städerna. Ändå var ensamboendet redan då på framväxt.

2. Inneboendesystemet som starkt kritiserades redan under 1800-talet var vanligt i storstäderna. Det har nästan helt försvunnit och de personer som tidigare innebodde, bor numera för sig själva. Inneboende tjänstefolk såväl på landet som i städerna finns numera i mycket liten utsträckning. Dessa jobb började sin nedgång redan under 1800-talets senare hälft. De personer som numera har samma slags arbete bor i egna hushåll.
3. Demografiska förändringar. Som vi redan omtalat, har medellivslängden ökat markant sedan sekelskiftet. Detta leder till ökat antal hushåll, där makar lever ensamma efter det att deras vuxna barn har flyttat hemifrån. Konsekvenserna av livets förlängning är inte ännu fullbordat — antalet personer över 80 år väntas stiga ännu mer fram till nästa sekelskifte. Förbättringar inom allmän sjuk- och friskvård och kommunal service tillåter t. o. m. mycket gamla personer att bo kvar i enpersonshushåll nu för tiden. En annan demografisk faktor, som dock är svårbedömd är minskningen i antalet födda barn. Barnkullarna per kvinna har varit låga alltsedan sekelskiftet, vilket varit ett faktum under hela perioden. Eftersom barnadödligheten också har minskat kan andelen överlevande barn något uppväga nedgången i fruktsamheten. Däremot är tendensen att koncentrera födselar till en kort period i kvinnans liv av vikt. I stället för att ha hemmavarande barn upp till 30-årsperiod har detta nu minskats till 20—25-årsperiod. 1975 fanns det barn under 16 år i mindre än en tredjedel av alla svenska hushåll, 1935—36 fanns det barn under 16 år i 62 procent av familjerna.
4. Generationer avlöser varandra snabbare på grund av tidigarelagt barnafödande. Det är numera vanligt att bli mormor innan man fyllt 50 år och mormorsmor innan man fyllt 70 år.

Förmodligen finns det ännu fler orsaker som bidragit var och en på sitt sätt. De ovannämnda förändringarna har lett till en nedbantning av hushållen där folk utanför kärnfamiljen bodde med sina arbetsgivare samt de som föranlett uppkomsten av en eller två personers hushåll.

Ökad giftermålsfrekvens. En väsentlig del av det äldre giftermålsmönstret i västeuropa var att en ansenlig del av befolkningen aldrig gifter sig och dessa personer innebodde i andras hushåll. I årtiondet 1890—1900 gifte sig endast 75 av 1 000 ogifta kvinnor mellan 20 och 45 varje år. 1940 hade samma siffra stigit till 116 per 1 000. Numera har s. k. papperslösa äktenskap (samboende m. m.) gjort det vanskligt att bedöma hur många nya parbildningar som äger rum per år. Men ingenting tyder på att parbildningen skulle vara på tillbakagång. Dessutom flyttar folk ihop och bildar hushåll vid yngre år än tidigare. I stället för att vänta tills man har blivit en bra bit över 25 innan man bildar familj, har vi fått en förskjutning mot senare tonåren och tidiga tjugoårsåldern.

6.7 Mångfalden i boendeformer

Hushållet är en boendegrupp och som sådan kan den idag ha många olika former. Så var det också tidigare även inom arbetarklassen. Hushållssammansättningen varierade på grund av lokala traditioner, den typ av arbete som var huvudsysselsättningen, samt graden av hushållens beroende av utomstående makter. Under 1900-talet har många av dessa orsaker till lokal variation i hushållens sammansättning försvunnit. I synnerhet finns det numera ingen utomstående myndighet eller arbetsgivare, typ bruks- eller sågverkspatron, som kan tvinga en familj att inhysa andra människor mot familjens vilja. Men säkert finns en del av variationen kvar, spridningen är dock okänd.

Här skall jag belysa lite av den mångfald av boendeenheter vilka fanns i arbetarmiljöer kring senaste sekelskiftet. Som källa finns flera av de undersökningar över arbetarnas levnadsvillkor som utfördes under 1890-talet i den Lorénska stiftelsens regi. Undersökningarna, som gjordes i liberal anda kring den s. k. arbetarfrågan, koncentrerade sig på bostadsfrågan och tryckte upp långa tabeller över hushållssammansättning, inkomst, vissa utgifter, bostadsstandard m. m. De utredningar som är intressanta i detta sammanhang gäller metall- och textilarbetare i Stockholm, textil- och gummiarbetare i Marks härad i Västergötland, samt gruvarbetare i Dannemora, Norberg, Grängesberg och Gällivare. Alla utredningar utfördes av Gustaf af Geijerstam (romanförfattare och samhällsdebattör). Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm (1924); Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad (1894); Anteckningar rörande arbetarnes ställning vid fyra svenska grufvor (1897).

I Stockholm utgjorde metallarbetare en relativt välbetald grupp, åtminstone jämfört med textilarbetarna och denna ojämlikhet slår igenom hela levnadsstandarden. Geijerstam intervjuade och besökte anställda i en mekanisk verkstad och ett bomullsspinneri. Han hade trots att han skulle finna dessa arbetare boende mer eller mindre samlade i närheten av fabriken. Detta visade sig vara alldeles fel, därför att "ett enda hus i Stockholm innehåller . . . så många och så olikartade arbetarfamiljer och bebyggare av alla slag, att det rent av kan giva en bild i smått av hela den stora skiftande arbetarvärlden (8)." Redan detta är en betydelsefull observation: i storstadsområdena bodde arbetarna i ringa grad tillsammans med arbetskamrater.

Några av de verkstadsarbetare som Geijerstam besökte hade en levnadsstandard som överträffade den som lägre statligt anställda uppnått. Men dessa var klara undantag, för vid samma fabrik fanns en nygift man, vars hem var ett vindskontor, där köket delades med fyra andra familjer. Paret var dock glada över att ha fått sitt eget.

Som antydde tidigare bedömde Geijerstam storstadsarbetarnas situation vara sämre än för liknande på landet. Bland annat slår familjeykelsens varierande börda hårdare i staden. Stadsarbetarfamiljer missgynnades mest när deras barn var små. En torpare kunde alltid sätta till ett extra rum, för virket var billigt eller gratis och han kunde använda sin egen arbetskraft. "Men så är alls icke förhållandet med arbetaren i

staden. Han har en bestämd veckopenning. Låt också vara, att denna i någon mån ökades med åren, så är det dock långt i från fallet, att denna ökning står i en varaktig proportion till den tid han kan räkna sig ha arbetat i ett bolags eller en privatmans tjänst . . . Men någon egentlig möjlighet för arbetaren att förkovra sin ställning, alltefter som hans familj tillväxte, kan man icke säga under nuvarande förhållanden förefinnes. Arbetarens väsentliga styrka i existenskampen måste därför väsentligen koncentrera sig på förmågan att inskränka sig och därför är det snart sagt regel i arbetarens liv, att hans välstånd avtar i den mån han kan räkna längre tjänsteår. Först när barnen växt upp och kan delta i faderns arbete eller på annat sätt förtjäna till familjens uppehälle, händer det, att umbärandets värsta tid är förbi och det blir möjligt, att lugnet från äktenskapets första dagar i någon mån återvänder." (s. 14.)

Arbetarfamiljerna levde i ökande armod från det att barnen föddes tills det att tillräckligt många av dessa hade vuxit upp och kunde bidra till hushållsekonomin. Förmodligen gällde det en period av mellan femton och tjugo år, beroende på det äldsta barnets kön och konjunkturen. Denna s. k. fattigdomscykel observerades även bland arbetarklassen i London och Berlin och kan anses vara ett allmänt europeiskt storstadsproblem. På landsbygden däremot, fanns relativt gott om tillfälliga arbeten för minderåriga och kvinnor som därigenom kunde dryga ut barnfamiljernas ekonomi.

Storstadsarbetarfamiljernas främsta besparings sätt var att minska boendekostnaden — flytta till en bostad med lägre hyra och förmodligen sämre kvalitet eller att ha inneboende hyresgäster i den befintliga bostaden. Därför ansåg många samhällskritiker kring sekelskiftet att boendeförhållandena var "en icke oäven värdemätare på hela familjens moraliska och ekonomiska ställning." (s. 17).

Af Geijerstam besökte 54 metallarbetarfamiljer. Han fann att 34 av dem bodde i ett rum — de flesta med kök eller delat kök — 18 bodde i tvåor och 2 bodde i treor. En femtedel av de som innehade ett rum och kök hade inneboende och dessa var till hälften nära släktingar, typ syskon eller svågrar. Men de som hade tvåor hade i 72 procent av fallen inneboende hyresgäster och dessa var i huvudsak icke-släktingar. Av 17 identifierade inneboende hos familjer i tvåor och treor var bara 3 på något vis besläktade med värdfolket. De 77 ogifta arbetarna vid samma verkstad bodde huvudsakligen hemma hos föräldrarna eller var inneboende. Endast 9 procent hade eget rum, resten var delad i två lika stora grupper som antingen var kvar hemma eller inneboende. Förmodligen var det endast en åldersfråga, om man var kvar hemma eller hade flyttat. De som var kvar betalade omkring 6 kronor per månad till föräldrarna. Denna summa understeg obetydligt vad inneboende betalade sin värdfamilj. Undersökaren sammanfattar: "De, vilka bo hos föräldrar, måste betraktas likställda med inneboende. Att dessa män eller ynglingar ej kommit att söka sig bostäder hos främlingar, beror uppenbarligen endast på den tillfälligheten, att de hade föräldrar i livet. Deras kvarstannande hemma är ekonomiskt att betrakta som ett ömsesidigt understöd." (s. 30).

Bostadsförhållandena bland arbetarna vid bomullsspinneriet på Söder var ännu sämre än för metallarbetarna. Lönerna var också lägre och

de ganska få gifta arbetarna bodde mestadels i fabriken egna bostäder. Anmärkningsvärt var emellertid att ett visst antal som fordom bott i bolagsbostäder skaffat sig egna lägenheter. För Geijerstam ser detta underligt ut: ". . . ty arbetarbostäderna äro här både billiga och, efter vad man kan döma, sunda". (s. 32). Förmodligen kan man återigen se längtan efter att rå om sig själv utan arbetsgivarens insyn i bakgrunden.

Av 42 bomullsarbetare bodde nästan samtliga i ett rum eller ett rum och kök. I motsats till metallarbetarna hade man många inneboende släktingar i dessa ettor: 3 svärmödrar, 1 moder, 1 svåger och en stor grupp — som inte alls förekommit tidigare — 6 fosterbarn. I sammanlagt 43 procent av hushållen med 1 r. o. k. eller mer var familjen utökad med personer som inte hörde till kärnfamiljen. Man kan inte bortse från den ekonomiska betydelsen av fosterbarnsväsendet — för unga barn fick hushållet 40 kronor om året, för något äldre mellan 90 och 120 kronor årligen. Hushållen med fosterbarn hade årshyror mellan noll och 100 kronor.

Själva arbetarbostäderna hade fördelen av att ligga vid utkanten av stadsbebyggelsen så att barnen hade gott om lekplats utomhus. Men eftersom både mannen och hustrun arbetade under dagtid — kvinnan oftast i spinneriet — blev det en betungande lång väg till affärer och service. Men "det är icke besväret som väcker klagomål, det är tidsförlusten." (s. 36.) Närheten till arbetsplatsen och fritidsområden uppväggdes av avlägsenhet till affärer och handelsbodas. Detta kanske förklarar varför så många av dessa klart trångboddas arbetarfamiljer måste ha extra hjälp av främst äldre kvinnliga släktingar. Undersökarens marginalanteckningar är talande: "en jungfru till hjälp, då både mannen och hustrun arbetar borta". "En gammal kvinna har 5 kr i månaden och mat för att se om huset, då makarna arbete borta", "en hjälpkvinna", "en släkting sköter hushållet", "hustruns mor hjälper till mot obestämd ersättning" osv. Utan dessa hjälpkrafter hade hustruns förvärvsarbete förmodligen inte varit möjlig. Den ger dock de gifta textilarbetarna i Stockholm tätare kontakter med sina släktingar än de bättre avlönade metallarbetarna. Då spinneriarbetarnas lägenheter är mindre både till rumsantalet samt yta och höjd, kan man inte tro att man hade bättre plats. Tvärtom, synes inhysningen av nära släktingar nästan vara en förutsättning för den vardagliga hushållsskötseln, då bebyggelsen var avlägsen och de låga lönerna krävde att båda föräldrarna förvärvsarbetade.

De ogifta arbeterskorna vid spinneriet, vilka var över 18 år bodde i jämförelsevis liten utsträckning hos sina föräldrar. Precis hälften var inneboende hos andra och en tredjedel var hemma hos föräldrar. I de senare fallen hörde splittrade familjer till de vanliga. Många av arbeterskorna hade bara sin moder som hushållsföreståndare. De få ogifta manliga arbetarna — endast 15 — bodde med ett undantag hemma hos sin egen familj. Återigen var modern ensam föreståndare i mer än hälften av fallen. De många minderåriga arbeterskorna — 12 till 17 år — bodde också till övervägande del hemma hos familjen. Fadern saknades i en tredjedel av hushållen. Barnens föräldrar arbetade i regel inte vid bomullsspinneriet utan hörde till kategorin "de s. k. fria arbetarna", dvs. de som inte hade fast anställning.

Medan ogifta manliga arbetare sällan försökte bo ensamma även när de hade råd, hyrde 13 av 83 ogifta arbeterskor egna lägenheter som de delade med några kamrater.

Som synes var boendevillkoren för metallarbetarna och textilarbetarna helt olika, trots att de levde i samma stad. Metallarbetarna verkar ha försökt begränsa familjernas barnantal. Över en fjärdedel av de gifter hade inga barn alls, ett fåtal hade fler än tre barn. Att ha endast ett barn hemma var det klart typiska. Om detta skedde genom användning av preventivmedel eller inte går knappast att kartlägga. Emellertid hade de flesta metallarbetare gift sig med kvinnor, som var jämnåriga eller något äldre än de själva: i 57 procent av äktenskapen var kvinnan äldre eller jämnårig med mannen. Redan detta tyder på att man inte ville ha många barn. Helt naturligt var hushållsstorleken ganska liten — i genomsnitt 3,9 personer. Detta var mindre än medelvärdet 1890 för stadshushåll.

I många fall skickade metallarbetarfamiljerna ekonomiska bidrag till äldre släktingar, huvudsakligen föräldrar och svärföräldrar. Så var det för en tredjedel. Af Geijerstam tyckte att detta var en låg andel, men givet de demografiska förhållandena som rådde, var det förmodligen en ganska stor del. Säkert var att många arbetare inte hade föräldrarna kvar i livet.

Vid bomullsspinneriet fann man att äktenskapen hade flera barn än metallarbetare: 2,6 per familj istället för 1,5 per familj. Men även här var hustrurna äldre eller jämngamla med sina män i över hälften av äktenskapen.

Trots detta var barnantalet större. Hushållningsstorleken var 4,8 personer som klart översteg genomsnittet 1890 för stadshushåll.

Bidrag till släktingar — återigen endast nära släktingar som föräldrar, syskon och barn — utgick från 31 procent av hushållen. Med tanke på de låga lönerna måste verkliga umbäranden ha skett. Hustruns arbetsinkomster var verkligen betydelsefulla. Några gånger var de lika stora eller t. o. m. överträffade mannens. Det var omvänt i metallarbetarfamiljer, där kvinnorna främst sysslade med arbete som de kunde sköta hemma — som sömnad, tvätt o. d. — och som därför inte gav mycket pengar.

Hos textilarbetarna kan vi säga att hela familjen utgjorde en enhet, där föräldrarna förvärvsarbetade och släktingar anlätades att sköta konsumtionen. Det innebar uppoffringar främst i form av trångboddhet. Men varje persons aktiviteter var väsentliga för hushållets överlevnad. Hos metallarbetarna var endast mannens lön av betydelse, kvinnan ensam skötte sitt hushåll och främmande inneboende mottogs, vilka dock inte var integrerade i hushållets bestyr.

Om variationerna i familjelivet var stora i städerna var det ännu större bland landsbygdens arbetare. Omedelbart efter att ha undersökt ovan nämnda stockholmsarbetare, begav sig af Geijerstam ut på landet för att studera fabrikerna där. Det var naturligt att besöka Västergötland, där lantliga industrier hade en lång historia. De första mekaniska väverierna i Sverige hade upprättats där, men även hemvävning var spridd.

Trots att fabrikerna i Marks härad var av olika ålder gjorde af Geijer-

stam några generella uttalanden. Arbetarna var flitiga och noggranna samt saknade intresse för fackliga och socialistiska idéer. "Det är en fullkomligt patriarkalisk anda, som är härskande, och vad som för iakttagaren är av största intresse är, att Markarbetaren på sin nuvarande ståndpunkt synes finna sig väl i det slags förmyndarskap, som från arbetsgivarens sida utövas mot honom." (s. 13.) Han anför också arbetarnas familistiska världssyn — att för sin egen familjs bästa uppföra sig till sina förmäns belåtenhet.

Undersökningarna började vid Rydboholm, den äldsta fabriken i trakten, som då sysselsatte omkring 90 personer. Visserligen var lönerna mycket låga, men detta uppvägdes av billig hyra i bolagets bostäder, billigt bränsle och obegränsad tillgång till potatisland. Bolaget bedrev en egen fattigvård: den tog hand om gamla som slitit ut sig eller blivit skadade i bolagets tjänst samt omhändertog föräldralösa. Bolaget understödde även familjer under svåra villkor. Arbetarna köpte varor i bolagets handelsbod. Ett experiment hade just påbörjats med ett nytt handelssystem, där vinsten skulle utgöra en fond, som kunde användas till arbetarnas bästa. "Allt för arbetaren, intet genom arbetaren" var, enligt af Geijerstam, mottot här.

Alla utom två familjer bodde i 1 r. o. k. eller bara ett rum. I genomsnitt fanns 4,9 personer i varje hushåll och barnantalet var stort, 3,7 per familj. Detta var många fler barn än någon av de två arbetargrupperna i Stockholm hade. Arbetarna hade i mycket liten utsträckning släktingar inneboende hos sig. Bara en familj hade en svärmor inneboende, men flera släktingar borde ha funnits inom nära avstånd. Närmast en tredjedel av Rydboholms arbetare var födda på orten och i allmänhet hade de jobbat vid fabriken en lång tid: genomsnittet var 23 år.

Den näraliggande, fast yngre, storindustrin Viskafors, visade upp ett annorlunda mönster. Arbetsstyrkan var 5 gånger så stor som i Rydboholm. Bara en bråkdel var födda på orten (10 %) och större delen var ogifta. De senare bodde inte inackorderade utan hyrde rum tillsammans med arbetskamrater eller syskon och andra släktingar. Hushållen innehöll i genomsnitt 4 personer och antalet barn per familj var 2,9. I 14 av 69 hushåll fanns släktingar utanför kärnfamiljen inhysta. Dessa varierade från en ogift 40-årig väverska med sin mor och två systerdöttrar till en 30-årig förman vars svärmor innebodde.

I Fritsla fanns en ganska ny fabrik som dock hade passerat Rydboholm i storlek. Här sysselsattes 700 arbetare och — enligt undersökaren — rådde en slags "amerikansk anda". Denna anda skiljde sig högst markant från den patriarkaliska som tidigare omnämnts. "Här finns icke och kan icke finnas någon slags sammanhållning mellan arbetare och arbetsgivare som i etablissemang, vilka långsamt men säkert växt upp så att säga ur själva förhållandenas urgrund." (s. 47.) I fråga om bostäder hade arbetarna här det bättre än vid äldre industrier. Men arbetaren och hans familj "var icke på samma sätt knutna till själva företaget och dess invånare." Och det var oftare vid Fritsla än vid andra industrier "förekommande att arbetare, som man säger, komma och gå." (s. 48.) Antalet ogifta arbetare översteg vida antalet familjer.

Hushållsstorleken har 4,6 personer och en hel del släktingar — mest

gamla föräldrar — innebodde eller fick ekonomiskt bidrag från familjerna. Av 16 i detalj beskrivna familjer hade 11 inneboende, som inte hörde till kärnfamiljen. Av dessa var 3 rena inneboende, men resten var föräldrar, svägerskor osv. I två fall fanns barnflickor eller barnjungfrur som skulle passa barnen medan båda föräldrarna var på arbete. Barnpassning var säkert ett problem här. En av småbarnsfamiljerna som inte hade släktingar eller barnpiga, hade helt enkelt bortackorderat sitt 2 1/2 år gamla barn. Denna familj betalade 120 kronor om året för barnet och detta var hushållets största enskilda utgiftspost. (s.86 o. 50.)

Fritslaarbetarnas situation påminner lite om spinneriarbetarnas i Stockholm i och med att båda föräldrarna förvärvsarbetade och att släktingar hjälper till i hushållet. Detta har sin avigsida: "Behovet att hålla samman även ekonomiskt blir för en familj ej sällan tryckande, när detta behov är förenat med svårigheten för den enskilde att på egen hand vinna en god ekonomisk ställning." (s. 76.) Undersökaren sammanfattar: "Välståndet inom arbetarklassen i Mark synes vinnas genom familjemedlemmarnas samarbete." (s. 87.)

Men hur var det i industriorten där kvinnan hade ringa möjligheter att förvärvsarbeta? Fanns samma familjeideologi bland arbetarna där? För att undersöka detta gav sig af Geijerstam i kast med en utredning om gruvsamhällen.

I Dannemora, en mycket gammal gruvort, fanns en homogen arbetarstam, som var "sluten inom sig själv". Sällan togs arbetare utifrån, sällan reste man hemifrån. Misstron mot nykomlingar var så stor att en Dannemorabo, enligt uppgift, ej ens "svarar förmännen uppriktigt, när dessa bott där i 12 eller 20 år". Fram till 1870-talet var gruvarbetarna anställda såsom tjänstehjon och deras förtjänst betalades i spannmål och en ringa dagspenning. Sedan denna tid utgick lönen endast i pengar och lönen var indexreglerad till spannmålspriset.

I Dannemora fick man inte gifta sig innan man hade fyllt 25 år och då måste man samråda med disponenten. Bolaget avsatte pengar i en livförsäkring för varje barn som fötts — men av detta skulle arbetaren betala hälften. Det var således en långtgående inblandning av arbetsgivaren i arbetarnas familjeliv. Trycket från ledningen var icke ägnat "att framkalla självverksamheten, snarare att hålla den nere". (s. 15.)

Men Dannemorafamiljerna exemplifierade sig i de mera passiva dygderna, sparsamhet, nykterhet, ordning och förmåga att umbära. Trots att lönerna var mycket låga verkade hemmen inte direkt fattiga. De var snygga och trevliga. Af Geijerstam ansåg att ansvaret för hushållens materiella standard låg hos kvinnorna. De höll jämt på med att spinna, väva och sy.

Arbetarna hade fri bostad. Ålderstigna fick ett visst understöd. Hushållsstorleken var 4,3 personer och familjerna hade i genomsnitt 2,7 barn. Återigen var kvinnan äldre eller jämgammal med mannen i mer än hälften av äktenskapen. Hushållen inrymde mycket få släktingar och dessa var vanligtvis föräldrar eller vuxna barn. Två ogifta arbetare hade sina mödrar boende hos sig.

Det största familjepolitiska problemet i Dannemora var äldreomsorgen för de arbetare som länge tjänat i gruvorna. Deras understöd utgjor-

des i huvudsak i form av säd, t. ex. 32 liter/månad och kanske 4 kronor i kontanter/år. För välståndet var de äldre beroende av släktens och grannars hjälp — i synnerhet med mjölk eller foder till en ko.

Till skillnad från Dannemora var Grängesberg en modern arbetsplats grundat under 1880-talet. Arbetarna flyttade dit från hela Sverige. Lönerna var höga. 1 200 arbetare jobbade under jorden och 200 kvinnor och barn arbetade med att sortera malm.

Hushållen var förbjudna av bolaget att utan tillstånd ta emot inneboende. Många arbetare bodde så långt ifrån arbetsplatsen, att de inte kunde gå fram och tillbaka varje dag. För dem restes stora baracker med rum som delades av 24 man. Bolaget anställde städerskor.

Hushållen var ganska stora: 5,3 personer i genomsnitt. En anledning därtill var det stora barnantalet. Endast ett fåtal familjer hade nära släktingar boende hos sig (en svärmor, en bror, en sons familj). Bara 5 procent av hushållen hade inneboende och samtliga dessa uppgavs endast vara tillfälliga gäster. Trångboddheten var markant; i en lägenhet på 1 r. o. k. levde 13 personer, ett föräldrpar med 8 barn plus deras son, sonhustru och sonson.

Lönerna var stora och de gifta kvinnorna arbetade i ringa utsträckning utomhus. I något mer än 10 procent av hushållen bidrog barnen till hushållsekonomin. Kvinnornas arbetsinsatser kringskars ytterligare eftersom inga potatisland var tillåtna.

Af Geijerstam kom till Norberg precis efter den långvariga och misslyckade strejken. Missmodet var alldeles tydligt. De flesta hushåll som hade haft besparingar hade sett dessa försvinna under konfliktens gång.

Bostäderna var av sämre kvalitet än i Grängesberg. Inkomsterna var också lägre eftersom malmen var svårare att utvinna. Hushållsstorleken var 4,7 personer. Det fanns relativt få inneboende: totalt 8 hushåll av 131 hade obesläktade hyresgäster och 9 hade nära släktingar, mödrar, syskon och syskonbarn. Det tryckta ekonomiska läget gjorde barnens och hustrurnas inkomster mycket viktiga. Barnen gjorde betydande insatser i en fjärdedel av hushållen och 24 hustrur hade inkomst av malmvaskning. Här tvingades gruvarbetarfamiljernas alla medlemmar att bidra till den gemensamma inkomsten på ett sätt som inte förekom i Grängesberg. Och trots att lönerna i Norberg på papperet var högre än i Dannemora hade man inga av de senares naturaförmåner.

Gällivare var vid mitten av 1890-talet ännu ett nybyggarsamhälle. Brytning i stor skala kom igång 1892. Vid af Geijerstams besök arbetade här 1700 man vid 10 separata fyndigheter. Bostadsbyggandet hade knappast hållit stånd mot befolkningsanhopningen. Medan i Grängesberg arbetarfamiljerna var förbjudna att mottaga inneboende, var man i Gällivare skyldig att emotta minst 2 inneboende.

Lönerna var höga, men det var också levnadsomkostnaderna. Liksom i Grängesberg var hushållen stora med i genomsnitt 5,6 personer. 40 procent av hushållen hade inneboende, men endast 2 familjer hade släktingar. Detta är naturligt eftersom bara ett fåtal av arbetarna ens var födda inom länet. Omkring 1 arbetare av 10 hade sin familj kvar i hemorten och skickade delar av sin lön till den. Det fanns två arbetarkategorier som hade familjen på andra orter. Det var dels de som bara

kort dessförinnan hade fått anställning och inte hunnit skaffa bostad, dels var det norrbottningar med relativt lång tjänstetid — 2 till 5 år — men med familjerna kvar vid sina jordbruk. Inga av hustrurna arbetade och inga barn under 15 lämnade bidrag till hushållsinkomsten.

Af Geijerstams undersökningar täcker en bra bit av Sveriges industriarbetare under denna tid. Möjligtvis skulle dessa kunna kompletteras med liknande utredningar om tillfällighetsarbetare i städerna — järn- och glasbruksarbetare och sågverksarbetare — för att vara fullständiga. Men redan nu är bilden av mångfalden klar, dessa ytterligare exempel skulle förmodligen förtydliga ännu fler olika hushålls- och familjemönster.

Några av de faktorer som vid sekelskiftet orsakade lokala skillnader i familjeliv har nu försvunnit. Så låga löner, att alla arbetsdugliga i ett hushåll vore tvungna att förvärvsarbeta, är omöjligt idag. En mycket liten del av industriarbetarna bor i bostäder som ägs av deras arbetsgivare. Ingen arbetsgivare blandar sig i sina anställdas äktenskapsplaner. Ingen är tvungen att ta emot inneboende.

Två saker har uppmuntrat bildandet av flera små hushåll. Bostäder har alltsedan 1930-talet byggts i stor omfattning så att de som av en eller annan anledning vill flytta från ett hushåll kan göra det utan att behöva söka efter plats i ett annat hushåll. Hon eller han kan bilda ett eget hushåll. Dessutom är lönerna tillräckligt höga för att en ensam person i de allra flesta situationer skall kunna klara sin utkomst. Så var absolut inte fallet för hundra år sedan. Bildandet av en-personshushåll — något som skett i stor utsträckning efter andra världskriget — förklarar nästan hela nedgången i hushållsstorleken mellan 1890- och 1970-talen.

Det vore oklokt att tro att de lokala olikheterna i familjestrukturen har försvunnit. Detta vet vi mycket litet om. Men över hela landet har en likriktning i arbetsvillkor ägt rum. I synnerhet inom serviceyrken och den offentliga sektorn är arbetet likartat över hela landet. Sålunda bör lokala variationer nu vara mera anknutna till traditioner än till arbetsvillkor och inblandning av utomstående än tidigare.

Olikheterna i boendeformer och levnadssätt kommer förmodligen att vara kvar i framtiden. Att lita på familjen och släkten när man har problem är en strategi som har funnits under lång tid. Inte sällan har det inneburit att man tidvis måste offra något av sin egen trevnad, men den uppvägs av att det är människor av samma bakgrund och syn på vardagen. Även i ett industrialiserat välfärdssamhälle har släkten visat sig vara en resurs för att bygga upp både kollektivt och individuellt välstånd.

Litteraturförteckning

- Björnberg, U. m. fl. (1980): Livsformer i en region. Kungälv.
 Brox, O. (1966): Hva skjer i Nord-Norge? Oslo.
 Daun, Å. (1974): Förortsliv. Lund.
 (1980): Boende och Livsformer. Stockholm.
 (1969): Upp till kamp i Båtskärsnäs. Stocholm.
 Eriksson, M. — Åkerman, S. (1974): Trestadsstudien. Scandia.

- Frykman, J. — Löfgren, O. (1979): Den kultiverade människan. Lund.
- Gaunt, D. (1982): Formen der alten Versorgung in Bauern-Familien, Nord- und Mittel Europas. Historischer Familien Forschung. Red. Mittelaue, M. och Sider, R. (s. 156—191). Frankfurt.
- Gaunt, L. (1982): Housing the Extended Family. Papper till den internationella sociologkonferensen i Mexico City.
- Geertz, C.: The Rotary Credit Association. Economic Development and Cultural Change 1962, vol. 18 (s. 233).
- Geijersatm, G. af, (1892): Anteckningar om fabriksarbetarnes ställning i Marks härad, Stockholm (1893) Anteckningar om arbetarförhållandena i Stockholm, Stockholm.
- Hajnal, J. (1966): The West European Marriage Pattern in Perspective i Glass, D. och Eversley, E.: Population in History. London.
- Hansen, B. (1976): Hushållens sammansättning i österlenska byar. Rig (1978) Familj, hushåll och släkt. Stockholm.
- Holter m. fl. (1977): Familjen, klassamhället, Stockholm.
- Kronberg, B. — Nilsson, T. (1975): Stadsflyttare, Uppsala.
- Laslett, P. — Wall, Red. (1972): Household and Family in Past Time. Red. Cambridge.
- Liljeström, R. — Dahlström, E. (1981): Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv, Stockholm.
- Löfström, T. (1978) Minnet av en by, Stockholm.
- Popenoe, D. (1977): The Suburban Environment. New York.
- Rehnberg, M. (1950): Kommunalarbetarminnen. Red. Stockholm.
- Rundblad, B. (1951): Forestville. Uppsala.
- SCB. Levnadsförhållanden 1976, rapport 18.
- Soliday, J. (1980): History of the Family and Kinship, Select International Bibliography, New York.
- Sundström, G. (1980): Omsorg oss emellan. Sekretariatet för framtidsstudier, Stockholm.
- Öhngren, B. (1974): Folk i rörelse. Uppsala.

7 Hushållsförändringar som förklaring till flyttningar

av Einar Holm och Sture Öberg

7.1 Syfte

Hur ser flyttningsorsakerna ut i Sverige? Hur ser de ut i andra länder? Vilka orsaker är betydelsefulla nu och vilka kan komma att bli viktiga de närmaste decennierna? I föreliggande artikel granskar vi flyttningsorsaker i ett livsperspektiv. Bl. a. relateras arbetsmarknadsförhållandenas betydelse för omflyttningen till andra flyttningsorsaker, t. ex. förändringar i hushållens sammansättning.

7.2 Individuella och strukturella flyttningsorsaker

7.2.1 *Ekonomi som flyttningsgenerator*

Många forskare, som studerar individuella flyttningar inom ramen för den ekonomiska teoribildningen, arbetar med push och pull-effekter (Alonso 1974). I de enklaste tillämpningarna av teorin arbetar man med s. k. aggregerade data och förklarar nettoflyttningarna. Man kan dock med de givna utgångspunkterna i teorin förklara individuella flyttningar. Inom ekonomisk teori har man kommit längst med att bygga upp en sammanhållen syn på hur individer väljer att flytta.

Enligt klassisk ekonomisk teori skall varje människa flytta till en annan ort så fort ett arbete på den andra orten erbjuder så pass mycket bättre lön att de förväntade löneskillnaderna över livet, diskonterade till ett nuvärde, är större än kostnaderna för flyttningen (Ekberg 1980). Resonemanget kan kvalificeras genom att man inför ett vidare kostnadsbegrepp än de monetära utgifterna för flyttningstransporten. Vidare kan man inkludera t. ex. miljövärden och sökkostnader i modellen (Siven 1970). Teorin utgår från, att människan är en nyttomaximerare. Liksom all teori och alla förenklade synsätt karrikerar den därmed verklighetens människor.

På samma sätt som man flyttar mellan olika arbeten för att öka sin inkomst, kan man flytta mellan olika bostäder för att maximera sin boendenytta (Rombach 1980). Grundidéerna är desamma.

Både kortväga och långväga flyttningar förklaras således i form av att enskilda personer vill maximera sin nytta i ekonomiska termer. De kortvariga flyttningarna brukar hänföras till orsaker som har att göra

med att man skapar sig ett allt bättre boende. De långväga flyttningarna brukar hänföras till skäl som hänger samman med inkomstökning (Gleave 1977).

När det gäller den senare gruppen av flyttningsorsaker är löneskillnaderna den mest vanliga förklaringsfaktorn. Som antytts ovan har förklaringarna till långväga flyttningar ibland modifierats med andra medverkande orsaker. De ansluter i dessa fall mer till en geografisk teoritradition. Forskarna arbetar då med modeller som även tar hänsyn till informationsspridningen mellan olika orter och uppkomna vakanssituationer i orterna (Karlqvist, Snickars 1974) Marknaden kan också delas upp på delarbetsmarknader där utbud och efterfrågan på varje delarbetsmarknad skall stämma överens (Öberg, Oscarsson 1979). Därmed kan en större del av bruttoströmmarna förklaras.

Huvudsakligen förklaras flyttningarna som handlingar utförda av ensamma individer. Några få teoretiska studier har på senaste tid valt en hushållsansats, där kanske två förvärvsarbetande individer samtidigt skall maximera sin kombinerade inkomst i samband med flyttning. Handlingen utförs då av ingen eller båda makarna efter det att de genomfört sina förhandlingar och gemensamma kalkyler.

Gemensamt för de berörda idéerna, är att det är ekonomin som är flyttningssystemet. Med ekonomiska skäl bakom flyttningarna avses då både individuella skäl och strukturella orsaker även om den första gruppen skäl är de primära. Individens preferenser är ju utgångspunkt i ekonomisk teori. Produktionssystemets "makroegenskaper" ses som en konsekvens och summering av individuella "mikrobeteenden".

7.2.2 *Produktionssystemet som flyttningssystem*

De mer strukturellt orienterade flyttningsteorierna betonar produktionsorganisation som orsak till omflyttningen. Bland de sentida bidragen på detta område kan nämnas teorier som anger hur omställningen från ett traditionellt agrart samhälle till det moderna samhället med industri- och serviceproduktion resulterat i en allmän höjning av omflyttningens nivå (Zelinsky 1970).

Den kanske mest kända strukturella ansatsen är den som ofta tillskrivs den marxistiska teorin. Marx formulerar i en berömd passus följande relation mellan "basen" och "överbyggnaden":

I sitt livs samhällseliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhällseliga medvetandet. Det materiella livets produktionsätt är bestämmande för den sociala politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara, utan tvärtom deras samhällseliga vara som bestämmer deras medvetande.

Basen är således i hög grad bestämmande för beteendet i allmänhet inklusive de här studerade flyttningarna. Även vid en modifierad tolk-

ning av orsaksförhållandet mellan basen och överbyggnaden är det den ekonomiska strukturen som direkt ses som den verkliga orsaken bakom omflyttningen.

Många andra forskare eller skolbildningar inom forskningen betonar strukturens betydelse. Pred (1981) diskuterar exempelvis hur bl. a. de franska strukturalisterna och framför allt hur den nya franska struktureringskolan skulle kunna bidra med idéer för utvecklingen inom tidsgeografen.

Pred behandlar det dialektiska samspelet mellan individers vardagshandlingar, livsbiografier, samhällsstrukturen och s. k. dominerande projekt. Den sociala reproduktionen inträffar via strukturering. Med strukturering avses då samspelet mellan struktur och vardagspraktik. Reproduktionen är alltid relaterad till konkreta tids- och rumskopplingar mellan vad geograferna kallar individbanor och institutionella projekt.

Gemensamt för flertalet berörda struktur-betonade teorier är att de skiljer sig från den individstrukturerade klassiska ekonomiska teorin. De betonar i stället produktionssystemet som den viktiga flyttningstorn.

7.3 Flyttningsorsaker via empirisk generalisering

För flertalet klassiskt skolade demografer kan orsakerna till flyttningarna spåras via empiriska generaliseringar. Anledningen till att en person flyttar är bestämd av ett antal bakgrundsvariabler av typen kön, ålder, civilstånd och hemlän.

Tanken bakom detta betraktelsesätt är att historien upprepar sig. Det som redan har hänt kommer att hända även i fortsättningen. Empiriska regelbundenheter från det som hänt kan därför användas som "teoretisk" förklaring till det som skall hända. Fördelen med detta pragmatiska och mekaniska arbetssätt är att man kan nå goda prognosresultat på kort sikt. De goda prognosresultaten hänger samman med att forskarna utnyttjar kvalificerade metoder som bygger på en väl utvecklad statistisk teori (Holmberg 1980).

Empiriska studier lyfter ofta fram bakgrundsvariabler, som man a) har statistik på och b) intuitivt tror har med flyttningarna att göra. Ju närmare man studerar alltmer färdigdelad statistik på delgrupper, desto mer invariants beteenden tror man sig hitta (Frängsmyr 1979). Som bekant beter sig personer av samma kön många gånger mer lika än personer av olika kön. Samma sak kan gälla personer i olika åldersgrupper. Följdenligt beter sig då sannolikt grupper av personer på ännu mer likartat sätt, när de har både kön och ålder gemensamt. Man utgår således från att effekter av yttre strukturella faktorer varierar minst inom och mest mellan sådana delgrupper.

Ovan nämns att ekonometriker och demometriker använder empiriska generaliseringar som en teoribas för flyttningar. Även inom geografiska flyttningsstudier förekom ofta en variant av den empiriska generalism under 1950- och 60-talen. Man ägnade sig i stor utsträckning åt att

beskriva data med hjälp av olika matematiska funktioner. Någon form av "empirisk deskription" brukade oftast inleda diskussioner om exempelvis informationsfält (Olsson 1965) eller matchningsprocesser på och mellan lokala arbetsmarknader (Hägerstrand 1958). Medan de angivna forskarna sedan gick vidare i sina arbeten fanns många andra som stannade vid diskussioner om kurvanpassning. Skulle avståndskoefficienten i nämnaren på "gravitationsmodellen" vara 1 eller 2 i ett avlångt land av Sveriges typ?

7.4 Tidsgeografisk flyttninglära

Demografin, eller befolkningsläran, tar upp vissa viktiga händelser eller handlingar framför allt födelse, död och flyttning. Befolkningsförändringar inom grupper eller områden, t. ex. hushåll eller kommuner, studeras med beaktande av dessa händelser. En djupare förståelse av förändringarna är endast möjlig mot bakgrund av händelsernas konkreta kontext, exempelvis individernas familje-, arbets- och bostadssituation och bindningar till ekonomiska, sociala och andra samhällsförhållanden. En sådan utveckling av demografin i tidsgeografisk anda behandlas fortsättningsvis.

Innan vi går närmare in på hur t ex livscykeln och hushållsförändringarna påverkar omflyttningen skall vi beröra hur livsperspektivet tangeras inom annan flyttningsteori. Ett sätt att exemplifiera denna fråga är att ange vilka förklaringar som kan ges till varför yngre personer flyttar så ofta. Vilka orsaker brukar anges, explicit eller implicit, inom olika samhällsvetenskapliga teorier.

Anledningen till att yngre (exempelvis 20—40-åringar) flyttar oftare än äldre (40—60-åringar) skulle ibland helt enkelt kunna bero på att äldre i genomsnitt är tröttare än yngre. En sådan individualpsykologisk eller biologisk förklaring finns dock inte utvecklad.

Däremot finns enkla strukturella orsaker berörda exempelvis att yngre oftare är tvingade att tillfälligt flytta från hemorten på grund av obalanser på arbetsmarknaden — totalt eller inom enskilda yrken (Öberg, Oscarsson 1979). Även i balanssituationer kan anpassningen över tiden vara svår när flödena av lediga platser och färdigutbildade är små — vilket ju ofta är en realitet i Sverige. Både tillfälliga och mer permanenta obalanser leder i första hand till flyttningar från hemorten. De kan sedan i andra hand leda till återflyttningar när flyttarna kan få arbete på hemorten igen. Hela 25 procent av den långväga flyttningen i Sverige är s. k. återflyttningar.

Inom ekonomisk teori berörs livsperspektivet fortfarande när det gäller att förklara varför ungdomar flyttar oftare än äldre på minst tre sätt. För det första har äldre ofta högre lön än yngre, varför det lönar sig mindre för äldre att söka byta arbeten. De marginella lönetillskotten blir inte längre så stora, när man byter jobb. Därför byter äldre inte så ofta jobb och därför behöver de inte flytta så ofta (jfr Holmlund 82). För det andra får en ung person njuta flera år av den förväntade inkomstökningen i samband med flyttning till ett mer välbetalt arbete. Det diskon-

terade nuvärdet blir därför ofta större för yngre än för äldre, varför yngre flyttar oftare än äldre. För det tredje blir man med åren allt mer bunden till sitt yrke och sin arbetsplats. Man kan allt mer om det egna arbetsområdet och därmed relativt sett allt mindre om andra. Man blir mer värdefull för sin egen arbetsgivare och av mindre värde för andra. Därför byter man arbete allt mer sällan ju äldre man blir och därför flyttar man också allt mer sällan till nya arbeten (Becker 1964).

Inom den tidsgeografiskt (demografiskt, geografiskt och sociologiskt) inriktade flyttningsforskningen har livsperspektivet en självklar plats som vi skall utveckla närmare.

7.4.1 *Utgångspunkter*

Flyttningen är en *händelse* som ibland kan ses som en frivillig *aktiv handling* eller som en ofrivillig *anpassning* till yttre omständigheter. Vi har berört hur klassisk ekonomisk teori betraktar flyttningar likställda med individuella frivilliga handlingar till skillnad från mer strukturellt orienterade teorier där flyttningarna utgör en passiv, frivillig eller ofrivillig *anpassning*.

Här inleds en diskussion som tar upp bägge aspekterna på flyttningarna, både den aktiva och den passiva. Den aktiva handlingens koppling till de intressanta men svårångade begreppen intention och fri vilja skall också beröras. Aspekterna skall sedan tillämpas på det synsätt som bl. a. företräds av Rossi (1955), Simmons (1968) och Bouque (1969). Gemensamt för dessa forskare är att de betraktar många flyttningar som orsakade av uppväxt, familjebildning och åldrande. Individier och hushåll flyttar många gånger helt enkelt för att anpassa bostadsstorleken efter förändringar i hushållssammansättningen.

Man kan säga att tidsgeografisk flyttningslära tar fasta på livsperspektivet och vissa väsentliga händelser under livscykeln, främst hur den enskilde byter hushåll. Att byta hushåll kan därvid vara mer eller mindre frivilligt. Att byta hushåll inkluderar här också när man bor kvar i ett hushåll som ändrar sin sammansättning. I fortsättningen används begreppet *hushållsförändring* för att beskriva dessa händelser.

7.4.2 *Familjen som kulturnorm*

Varje vetenskaplig skolbildning har sina utgångspunkter. De kan vara mer eller mindre tydliga men de finns alltid där. I ekonomisk teori är den väsentliga orsaken bakom ett flyttningsbeslut en individuell och hedonistisk drivkraft att maximera konsumtionen. Den här diskuterade tidsgeografiska flyttningsläran betraktar inte individerna som lika optimeringsglada, men bygger på en likartad drivkraft. Denna kraft är så stark, att den inte på kort sikt kan förändras med produktionssystemets utformning. Den är enligt vårt förmenande oftast starkare än t. ex. strävan efter materiell konsumtionsökning. Vi avser helt enkelt att de flesta vuxna vill vara tillsammans med någon annan vuxen och att de oftast vill ha barn tillsammans. Kärnfamiljen är både ett ideal och en verklighet. Det finns ett starkt styrande kulturmönster som föser oss samman i små

grupper av personer. Kärnfamiljen, oftast i form av man och kvinna med eller utan barn, är centrum i grupperna som även kan inkludera ungdomar och andra vuxna.

Hushållsbildningen i form av att skapa en ny kärnfamilj kan idag i Sverige ske mycket successivt, som t. ex. när två ungdomar allt oftare sover över hos varandra för att så småningom mantalsskriva sig på en gemensam adress. Hushållsbildningen kan även ske mer ceremoniellt med religiösa, legala och sociala ritualer, t. ex. i samband med traditionella bröllop. Den först angivna successiva formen blir allt vanligare i Sverige (Trost 1980). En majoritet av de samboende i åldrarna under 30 år är exempelvis inte formellt gifta i Sverige. Likaså är flertalet nyblivna mödrar i dessa åldrar inte gifta. De legala formerna när det gäller familjebildningen är dock mindre intressanta här. Det viktiga är att önskan att bilda familj är en drivkraft bakom många sammanflyttningar och de reella samboendeförhållandena. När man är förtjust i någon vill man flytta ihop. I Sverige gör man det också delvis oavsett ekonomiska omständigheter.

Hushållsförändringar är vanliga och de beror på en rad olika skäl och orsaker. Ungdomar flyttar hemifrån. Barn föds. Dödsfall inträffar. Man står inte ut med varandra eller finner att man hellre vill bo med någon annan. Ibland blir man ofrivilligt lämnad ensam och ibland söker man sig aktivt bort från sin partner. Flertalet av dessa handlingar har som framhålls ovan att göra med mer elementära omständigheter än t. ex. ekonomisk konsumtionsstandard. Kulturnormer är således nu för tiden hårda när det gäller att vuxna barn skall flytta från föräldrarna. Likaså försöker sammanflyttande ungdomar vanligen bilda nya familjer istället för att bo tillsammans med den enes föräldrar. Numera blir det allt vanligare att två makar, som inte fungerar tillsammans, flyttar isär. De ekonomiska skälen väger i alla ovanstående sammanhang numera lätt i förhållande till de emotionella behoven och de kulturella normerna.

7.4.3 Hushållsförändringar som flyttninggenerator

Hushållsförändringar är ofta förbundna med flyttning. Ibland är flyttningen ett led i förändringen. Ibland innebär förändringen att hushållet får nya bostadskrav, vilket så småningom leder till flyttning. Vare sig förändringen är en aktiv handling eller en anpassning till en uppkommen situation är den direkt eller indirekt en orsak till att människor flyttar.

Enligt den tidsgeografiska flyttningläran är hushållsförändringar t. o. m. en flyttninggenerator med större tyngd än t. ex. arbetsmarknadsflyttningarna. Visserligen byter man ofta av praktiska skäl arbete i samband med att man flyttar ihop med en käresta på en annan ort. Flyttningorsaken är dock mer "demografisk" än "ekonomisk". Idag i Sverige tror vi att de demografiska skälen är viktigare för flyttningsbesluten än orsaker som hänger samman med arbetsplatsförhållanden, lönelägen, utbildningsmöjligheter, inställningen till olika bostäder eller bostadsorter och mycket annat.

Motsatsen gäller också. Anledningen till att ett hushåll inte flyttar, när

den ena parten får t. ex. starka lönefördelar på annan bostadsort, beror på att de övriga i familjen inte vill flytta. Det är då viktigare att hålla samman familjen än att öka konsumtionsstandarden.

7.4.4 *Intentioner, möjligheter och legitimitet*

Det man kan, vill och bör göra kan sägas svara mot vilka möjligheter man har, vilka intentioner man har och vad man får lov att göra, dvs. vad som är legitimt. En flyttning eller en hushållsförändring kan många gånger genomföras för att man *bör* göra den utan att egentligen *vilja*. Man har då inte "internaliserat" andras värderingar. Många gånger *kan* man inte göra vad man vill beroende på t. ex. yttre omständigheter.

Enligt den tidsgeografiska traditionen är det meningsfullt att analysera varje handling mot bakgrund av vad man kan, inte kan eller ofrånkomligen måste göra. Här ansluter sig tidsgeograferna således delvis till den marxistiska traditionen som ser många handlingar som strukturellt ofrånkomliga för enskilda individer.

En teori för demografisk och geografisk rörlighet måste även ta hänsyn till den motsatta ytterligheten, som mera ansluter till traditionell ekonomisk teori. Här är det den fria viljan som sitter i högsätet när det gäller konsumenternas val av alternativ enligt den s. k. valhandlingsteorin. Vad man vill och inte vill är det som styr handlingarna. Vad man kan eller inte kan inkluderas via en budgetrestriktion. Möjligheterna anses kunna växlas om till ett penningmått. Med obegränsad köpkraft försvinner handlingsrestriktionerna.

En avvägning av hur möjligheter och intentioner inverkar på hushållsförändringarna och flyttningarna är nödvändig för att förstå dessa handlingar och händelser. I annat sammanhang har vi utvecklat legitimitetens betydelse för flyttningarna men här nöjer vi oss med att beröra dessa två aspekter. Bägge bör beaktas men de har givetvis olika betydelse beroende på i vilken situation flyttningen är aktuell. I vår kultur är de personliga intentionerna viktiga, inte bara hur man vill maximera löner eller boendestandard utan även — och viktigare — en rad behov som bl. a. inkluderar relationer till närstående. Man vill som sagt vara tillsammans med den man tycker om. Man vill få utlopp för olika drifter och behov. I vilka former man gör vad man vill är kulturbetingat.

När det gäller att hitta en normativ bedömningsgrund för att avväga mellan de två aspekternas inflytande på handlingar är en möjlighet att utgå från någon variant av den välbekanta behovsteorin (Maslow 1943). När ekonomin blir bättre i ett samhälle finns förutsättningar för att människor allt mer skall slippa fundera på att tillgodose de materiella basbehoven. Då skulle tankarna mer kunna inriktas på att tillgodose sociala basbehov snarare än att marginellt förbättra den materiella och ekonomiska standarden.

När den materiella basen är tryggad, kan således den som vill flytta isär från ett ekonomiskt rikt men personligt torftigt samboendeförhållande göra detta — och gör det även i praktiken. Än en gång vill vi understryka att de kulturbetingade och genetiskt betingade "demografiska" behoven blir viktigare än löneskillnader eller andra skillnader i

konsumtionsstandard. För att illustrera och förtydliga dessa tankar anknyts resonemanget ovan till hur det faktiskt går till i Sverige idag, när det gäller olika demografiska förändringar.

7.5 Tvärsnittslivet

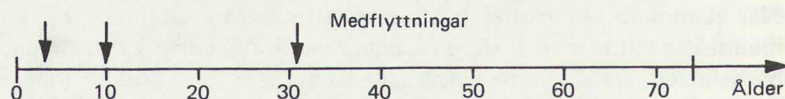
Ett tvärsnittsliv är ett hypotetiskt genomsnittligt levnadsöde som utspelar sig i nutiden och bygger på tillgänglig statistik. Ett tvärsnittsliv för en svensk år 1980 varar i 74 år. Låt oss mot bakgrund av tillgängliga statistiska uppgifter beskriva ett genomsnittligt levnadsöde för att ange hur många flyttningar i form av bostadsbyten, som man normalt gör under ett liv. Det genomsnittliga levnadsödet som relateras nedan skall ses som ett pedagogiskt tillrättalagt exempel. Exempelvis är en tvärsnittsperson en kvinna till hundra procent i stället för till 50,4 procent, vilket vore den korrekta siffran. I avsnitt 7.6 jämförs tvärsnittsexemplet med annan översiktlig statistik.

7.5.1 Medflyttningar

Det är vanligt att man flyttar i grupp, dvs. tillsammans med andra. Antingen flyttar hela hushållet eller också ingen. Det innebär att exempelvis barn ofta är medflyttare. De flyttar ofta utan att vilja flytta. Själva hade de inte kommit på idén. Även om de vuxna i hushållet försöker få barnen att tycka om flyttningsbeslutet så lyckas det inte alltid — vilket ur en aspekt inte har någon betydelse eftersom föräldrarna kan bestämma ensidigt. År 1978 var en fjärdedel av alla flyttare mellan fastigheter i Sverige 18 år eller yngre.

Många vuxna är också medflyttare i bemärkelsen att de egentligen inte själva vill flytta. I hushåll där den ena maken dominerar kanske den andra parten accepterar en flyttning för husfridens skull. En analys av svenska familjer i yngre medelåldern år 1971 visade att kvinnan genomsnittligt, åtminstone i ett avseende, var den förlorande parten i samband med mer långväga omflyttning. Flyttningen gav högre inkomster för mannen medan kvinnan fick både lägre sysselsättningsnivå och inkomstnivå. En analys av rekryteringen på arbetsmarknaden 1970—75 visar också att kvinnorna är kraftigt underrepresenterade bland dem som arbetar både före och efter en flyttning.

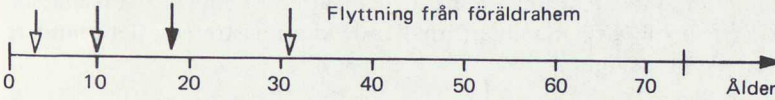
Figur 1 Vår tvärsnittsperson flyttar tre gånger under livet som medflyttare.

Vår tvärsnittsperson är medflyttare tre gånger under livet. Som barn flyttar hon två gånger med föräldrarna vid åldrarna 3 år och 10 år. Bägge gångerna flyttar föräldrarna till en ny bostad på samma ort. Som vuxen flyttar hon en gång med sin make som tar ett nytt arbete på en annan ort. Hon är då 31 år gammal.

7.5.2 Flyttning från föräldrahemmet

Normalt är en flyttning under livet helt enkelt uppbrottet från föräldrarna. Från och med 16 års ålder börjar ungdomarna flytta hemifrån. Vid 19–20 års ålder har hälften flyttat hemifrån. Vid 24 års ålder har 85 procent flyttat.

Figur 2 En av livets flyttningar är när tvärsnittspersonen flyttar från föräldrarna

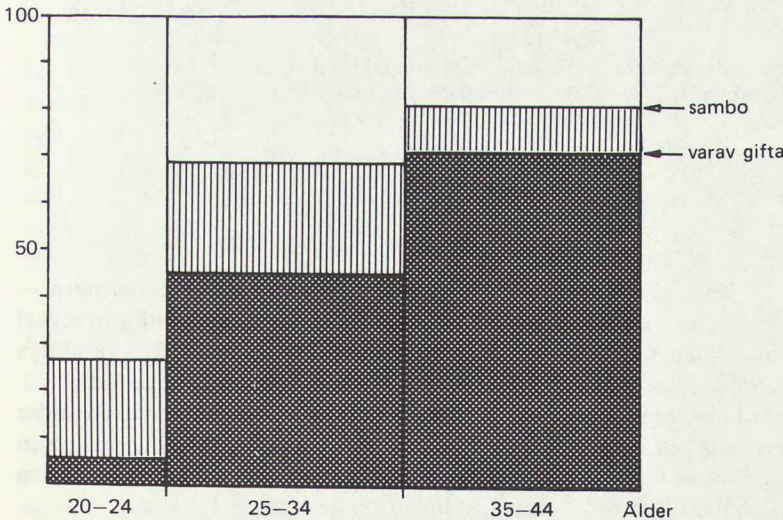
Vår tvärsnittsperson flyttar hemifrån en gång under livet. Flyttningen sker vid 19 års ålder.

7.5.3 Samboendeflyttningar

En relativt stor andel av flyttningarna mellan olika bostäder i Sverige hänger samman med att parförhållanden etableras eller upplöses. Den nuvarande omfattningen av förändringarna är större än för några decennier sedan. Denna mindre hårda bindning mellan mannen och kvinnan, "cohabitation-transition", har även påbörjats i andra länder, men den har ännu inte nått så långt som i Sverige.

Majoriteten av de vuxna bor tillsammans med någon. Av befolkningen över 18 år 1975 bodde två tredjedelar tillsammans med någon annan vuxen.

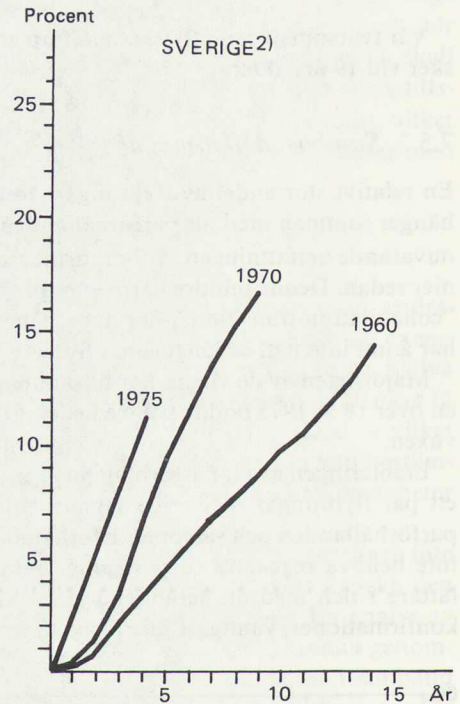
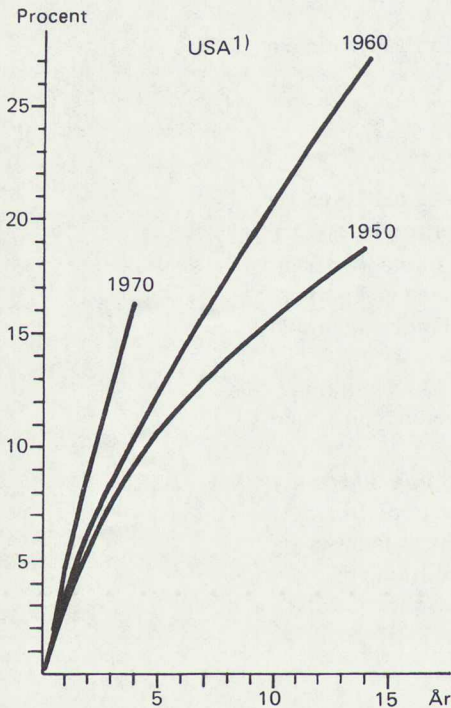
Etableringen av ett parförhållande ger vanligen anledning till en eller ett par flyttningar. I Sverige saknas rättsligt bindande uppgifter över parförhållanden och samboendeförhållanden. Myndigheterna anser sig inte behöva registrera så personliga relationer. I andra länder är det lättare i och med att samboende ofta kräver religiösa eller juridiska konfirmationer, vanligast i form av att man gifter sig.

Figur 3 Andel samboende män i tre åldersgrupper under slutet av 1970-talet

Källa: SOS 1979 och ULF 1978, SCB.

Figur 4 Relativa antalet äktenskapsskillnader i vigselkohorter efter antalet år sedan vigselåret 1950, 1960 och 1970 i USA samt 1960, 1970 och 1975 i Sverige

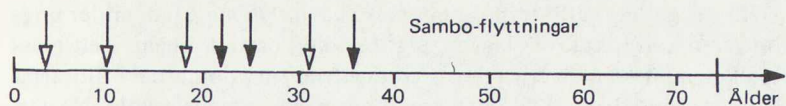

¹ Källa: National center för health statistics. Data från The National Vital Statistics system, Series 21 — Number 34. Divorces by marriage cohort, tabell 3 Hyattsville 1979.

² Källa: Befolkningsförändringar 1979, del 3, tab. 5.28 S.O.S., Stockholm 1980.

Upplösningen av ett parförhållande medför att den ena partnern — eller båda — flyttar till en ny bostad. Under en genomsnittlig livscykel hinner man nu i Sverige gissningsvis etablera närmare tre varaktiga samboendeförhållanden. Nästan två av dem etableras i unga åldrar.

Man har i genomsnitt drygt ett förhållande med en annan vuxen under de senare två tredjedelarna av livscykeln. Denna gissning baseras på en tolkning av några tvärsnittsundersökningar på små stickprov samt den officiella statistiken över civilståndsförändringar.

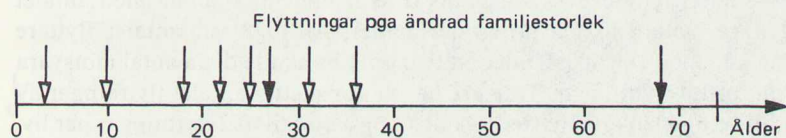

Figur 5 Förutom tidigare redovisade fyra flyttningar genomför vår tvärsnittsperson tre flyttningar beroende av samboförhållanden

Vår tvärsnittsperson flyttar från en egen bostad till en fästman vid 22 års ålder. Samboendet varar bara ett drygt halvt år. Vid 25 års ålder flyttar hon tillsammans med en man igen. De bor tillsammans i 11 år och får två barn tillsammans. Efter flera års söndring i förhållandet, flyttar hon då — tillsammans med barnen — till en ny man. De lever sedan i ett varaktigt parförhållande i 32 år, då mannen dör. Han är då 71 år och hon är 68. De sista åren av sitt liv lever hon utan man. Tre av bostadsbytena under livscykeln är således direkt förknippade med bildande och upplösning av parförhållanden.

7.5.4 Flyttningar p. g. a. ändrad familjestorlek

Ibland växer ett hushåll. Tvärsnittsdata i Sverige visar att en kvinna i genomsnitt får 1,6 barn. Ibland slås hushåll samman, varvid det ena hushållet kan sägas växa. En ensamstående förälder kanske flyttar till ett vuxet barn. Ibland flyttar enstaka personer mellan olika hushåll. Varje gång ett hushåll växer uppstår krav på större bostadsyta. Motsatsen gäller när ett hushåll krymper, t. ex. när barnen flyttar hemifrån eller när maken dör. Det vore naturligt att förklara någon eller några flyttningar under livscykeln med att olikstora hushåll kräver olikstora bostäder.

Figur 6 Två flyttningar under tvärsnittslivet hänger samman med att familjestorleken ändras

Vår tvärsnittsperson flyttar fyra gånger under livet på grund av att bostadens storlek inte överensstämmer med antalet hushållsmedlemmar. Två av dessa gånger har vi redan räknat som medflyttning när hon är 3 och 10 år. De noteras därför ej här. Den tredje gången är när hon är 27 år och det andra barnet är på väg. Familjen flyttar då från en liten trerumslägenhet till ett radhus i samma stad. Den fjärde gången är vid 68 års ålder, då maken dött och alla barnen sedan länge flyttat hemifrån. Hon flyttar då till en mindre lägenhet.

7.5.5 Verksamhetsförändringar som flyttningsgenerator

En del flyttningar orsakas primärt av att man vill eller måste byta till ett nytt *arbete* eller en ny *utbildning* belägna utanför rimligt pendlingsavstånd. Merparten av dessa flyttningar är förhållandevis frivilliga men tvång förekommer bl. a. i samband med obligatorisk militärtjänst för svenska män.

När det gäller omflyttning som orsakas av *utbildningsskäl* under ungdomsåren kan man överslagsmässigt beräkna omfattningen. I ett glesbefolkat land som Sverige bor 9 procent av ungdomarna i åldrarna 16—19 år längre än 30 kilometer från närmaste gymnasieskola. Nästan 100 procent av ungdomarna — även i dessa områden — går i gymnasieskola. Cirka 0,1 flyttning under livet skulle därför kunna förklaras av gymnasieskolan. I Sverige bor en fjärdedel av ungdomarna i högskoleåldrarna på annan ort än föräldrarna. Ungefär hälften av den femtedel av alla ungdomar som går till högskoleutbildning måste flytta. I genomsnitt blir även det 0,1 flyttning under tvärsnittslivet som skulle kunna förklaras av högskoleutbildning.

Vår tvärsnittsperson flyttar inte någon gång under livet p. g. a. att hon söker utbildning på annan ort.

Hur vanligt är det då att man flyttar på grund av *arbetsmarknadsskäl*? Trots en omfattande litteratur på området är det svårt att finna svar på frågan. Huvudsakligen beror det på att frågan inte ställs på detta sätt. Många gånger är det istället en utgångspunkt för forskaren att byte av jobb är en primär flyttningsorsak. När frågan ställs med denna förutfattade mening blir det sedan svårt att få perspektiv på svaren. Hur viktigt är exempelvis arbetsskälet i förhållande till ett parallellt demografiskt skäl?

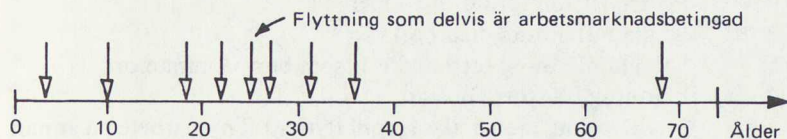
Vi skall försöka beräkna hur vanligt det kan vara att en person flyttar beroende på att han eller hon vill byta till ett nytt arbete på en annan ort. Till att börja med exkluderas de kortväga flyttningarna. Dessa kan visserligen sammanfalla med ett verksamhetsbyte, men då är inte bostadsbytet en nödvändig konsekvens av verksamhetsbytet.

Antalet flyttare över länsgräns brukar ungefär stämma med antalet flyttare mellan lokala arbetsmarknader. År 1978 var antalet flyttare mellan länen 160 000. Under ett tvärsnittsliv skulle detta antal motsvara knappt 1,4 flyttningar. Tidigare har vi uppskattat antalet flyttningar av utbildningsskäl (gymnasieskola och högskola) till 0,2 flyttningar per liv. Exkluderas dessa återstår 1,2 långväga flyttningar mellan 15—65 års ålder, som skulle kunna orsakas av arbetsmarknadsskäl. Denna siffra är således ett övre mått på antalet flyttningar som i genomsnitt kan ha orsakats av ett arbetsbyte. Dock finns även bland de långväga flyttningarna sådana som kan hänföras till ovan behandlade skäl (medflyttning, flytta hemifrån, ändrade samboendeförhållanden). Siffran 1,2 bör således minskas med flyttningar som är motiverade av dessa skäl.

Antalet långväga medflyttningar är enligt vår bedömning åtminstone 0,2 i ett tvärsnittsliv, vilket innebär att mindre än en flyttning under livet orsakas direkt av arbetsbyte. Denna siffra stämmer med data från flyttningsstudien (Öberg 1981) som visade att man lokalt i Sverige år 1971 i åldrarna 20—59 år hade en flyttningsfrekvens på 2,5 procent, vilket genomsnittligt motsvarar en flyttning under dessa 40 år, när endast flyttningar mellan lokala arbetsmarknader inräknades. Inom denna frekvens ryms alla skäl, t. ex. hushållsförändringar, medflyttningar och verksamhetsbyten.

Resultatet av alla ovanstående överslagsberäkningar blir att mellan 0,5 och 1,0 flyttningar under livet primärt orsakas av arbetsmarknads-

skäl. Detta tal kan jämföras med att man i genomsnitt i Sverige byter lokal arbetsmarknad cirka en och en halv gånger under livet. Vidare byter man bostad cirka 10 gånger och arbete cirka 6 gånger under livet.

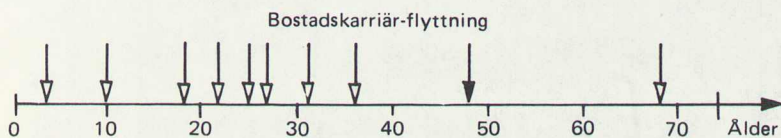

Figur 7 Mindre än en av livets alla flyttningar beror i genomsnitt på arbetsmarknadsförhållanden

Vår tvärsnittsperson flyttar två gånger under livet mellan lokala arbetsmarknader. Ingen av dessa flyttningar kan sägas enbart vara orsakade av skäl som direkt har med byte av arbete eller utbildning att göra. Vid 25 års ålder flyttar hon till ett nytt arbete i en annan ort och flyttar samtidigt ihop med sin första make, som redan arbetar i denna ort. Vi räknar detta delvis, (se fig. 7) som en arbetsflyttning även om egentligen både arbetet och partnern var orsaken. Dessutom händer det en gång att hon flyttar med sin make, när han byter till ett nytt arbete på annan ort. Hon är då 31 år gammal. Denna flyttning har tidigare räknats som medflyttning. Den markeras därför inte i figuren.

7.5.6 Bostadskarriärflyttningar

Vår tvärsnittsperson flyttar vid 48 års ålder med sin make till ett mer centralt beläget äldre kedjehus i orten. Skälet är inte förknippat med utrymmesbehov på grund av att hushållet förändrats.

Figur 8 Vår tvärsnittsperson flyttar sammanlagt tio gånger mellan olika bostäder. En av dessa flyttningar genomförs för att få bättre bostadsstandard

7.6 Perspektiv på hushållsbetingad omflyttning

De två viktiga grupperna av flyttningsorsaker som berörs ovan är verksamhetsförändringar och hushållsförändringar. Till den förra gruppen hör sådana förändringar i utbildning och arbete som orsakar en flyttning. Denna grupp är en lågfrekvent orsak till omflyttningen i Sverige.

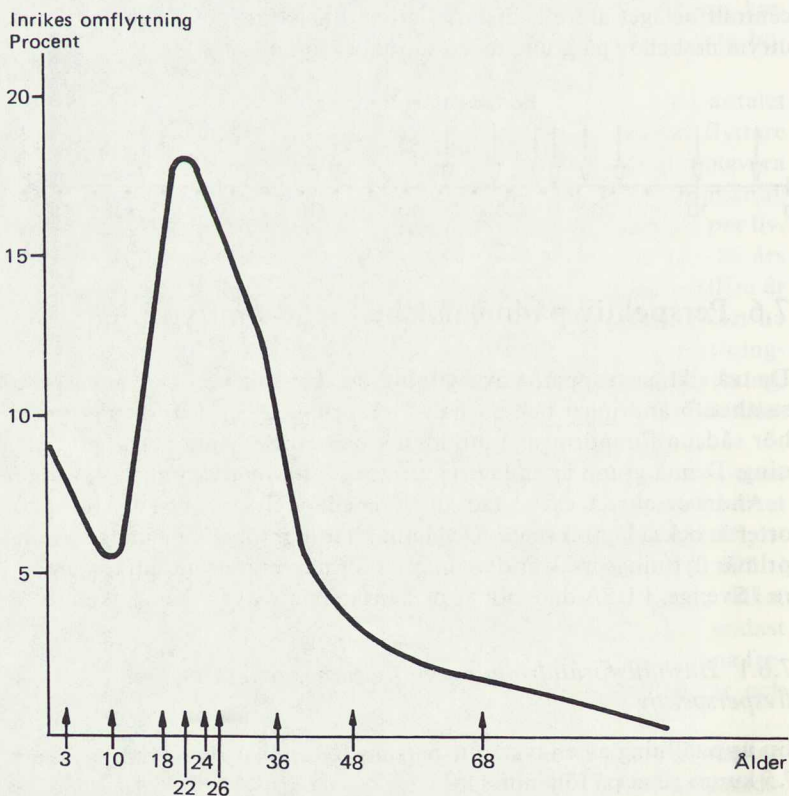
Andra orsaker, t. ex. bostadskarriärer eller nyfikenhet på nya bostadsorter är också lågfrekventa. De lämnas här utanför resonemangen. Som primär flyttningsorsak är de sannolikt för närvarande nästan försumbara i Sverige. I USA däremot är de kanske relativt vanliga orsaker.

7.6.1 Hushållsförändringar som flyttningsgenerator i ett livsperspektiv

En uppställning av en tvärsnittspersons flyttningar skulle enligt avsnitt 7.5 kunna se ut på följande sätt:

Ålder	Typ av flyttning
3	Medflyttning med föräldrarna
10	Medflyttning med föräldrarna
19	Flyttning från föräldrahemmet
22	Sammanflyttning med pojkvän
25	Sammanflyttning med make 1, som bor på annan ort
24	Flyttning till större bostad
34	Medflyttning med make 1, som flyttar till nytt arbete på annan ort
36	Sammanflyttning med make 2
48	Flyttning till bättre bostad
68	Flyttning till mindre bostad

I en mer traditionell figur över flyttningsfrekvenser i olika åldrar har vi lagt in tvärsnittspersonens flyttningar längs den horisontella axeln, se figur 9. Merparten av den svenska omflyttningen är medflyttningar eller orsakas direkt av hushållsförändringar. Detta skulle i och för sig kunna vara ett trivialt konstaterande. Det överensstämmer dock inte med de föreställningar som ofta kommer till uttryck i debatten om flyttningar eller i de rent arbetsmarknadsorienterade modeller som många forskare vill applicera på den långväga omflyttningen.

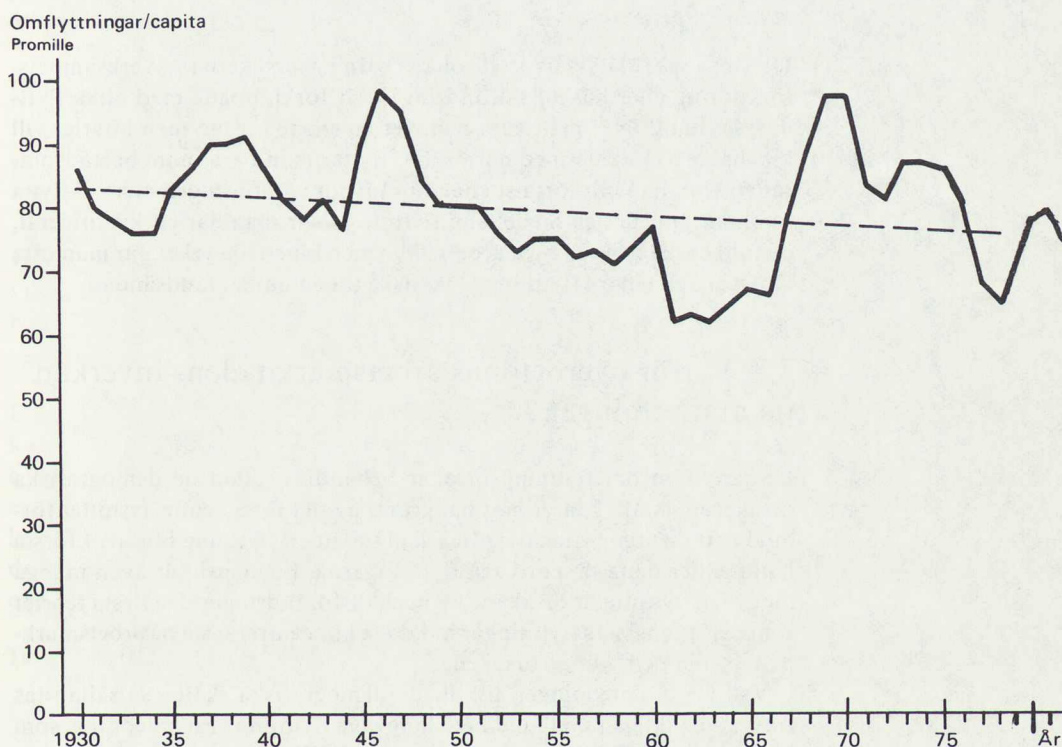

Figur 9 Flyttningsfrekvenser i olika åldrar samt typ-åldrar för en tvärsnittspersons tio olika flyttningar

Källa: SCB, befolkningsförändringar 1978 del 3.

7.6.2 Hushållsförändringar som flyttningsgenerator i ett tidsperspektiv

Den svenska omflyttningsnivån de senaste 50 åren framgår av figur 10. Som mått på flyttning används här omflyttningen över församlingsgränser. Någon bättre statistik finns ej tillgänglig. Även denna indikator är arbetsam att beräkna. Data för åren 1966—1970 med undantag av åren 1970, 1973 och 1977 bygger på vissa antaganden som vi inte går närmare in på här.

Figur 10 Andel av befolkningen som årligen flyttar över församlingsgräns i Sverige 1930—1981, promille

I stort är antalet flyttningar konstant sett över hela tidsperioden. Ser man till kortare tidsperioder är skillnaderna mellan olika år dock betydande. När det gäller dessa skillnader skall vi här nöja oss med ett enda konstaterande.

Det finns inget i den halvlånga rytmen (på 5—10 års sikt) — varken nivåförändringarnas riktning eller omfattning — som inte skulle kunna rymmas inom en hushållsorienterad förklaring lika väl som inom en arbetsmarknadsorienterad.

Exempelvis skulle de höga talen i början av 1970-talet delvis kunna vara orsakade av en tidigareläggning av ungdomarnas flyttningar från föräldrahemmen. Varje års förskjutning i medelåldern för denna flyttning betyder cirka 100 000 fler eller färre flyttningar. I början av 1970-talet fanns ett visst utrymme för en tidigareläggning av denna flyttning genom att man har utökat bostadsstocken väsentligt med hjälp

av ett omfattande bostadsbyggnadsprogram. En annan delförklaring skulle kunna vara de stora ungdomskullarna de aktuella åren. Ytterligare en delförklaring skulle kunna vara de många skilsmässorna i början av 1970-talet. Under denna tid kom en lagändring som resulterade i en boom i antalet skilsmässor år 1973. Sannolikt förändrades även den allmänna inställningen till skilsmässor så att de blev mer socialt accepterade.

7.6.3 Hushållsförändringar som flyttninggenerator i ett rumsperspektiv

Det är ganska självklart att de olika flyttningsorsakerna — verksamhetsförändring eller hushållsförändring — är förknippade med olika flyttningsavstånd. När man bara behöver en större bostad men i övrigt vill bibehålla kontakten med närmiljön, flyttar man bara inom bostadsområdet. När man blir förtjust i någon som bor i grannstaden och vill flytta samman, blir det en medellång flyttning. När man har ett kvalificerat, ovanligt yrke och vill byta arbetsställe men bibehålla yrket, får man ofta tänka sig en långre flyttning — kanske till en annan landsända.

7.7 Varför överbetonas arbetsmarknadens inverkan på omflyttningen?

I litteraturen om flyttningsorsaker behandlas sällan de demografiska orsakerna. Ändå kan vi mot bakgrund av det föregående avsnittet förmoda att de utgör ytterst vanliga skäl till att en flyttning blir av. I första hand gäller detta de kortväga flyttningarna. Emellertid är även många långväga flyttningar orsakade av hushållsförändringar. De flesta teorier som berör långväga flyttningar har dock koncentrerat sig på arbetsmarknaden som den viktiga orsaken.

Vad är då anledningen till att de demografiska skälen så sällan tas fram som viktiga i samband med långväga flyttning? En anledning, som berörs i avsnitt 7.5.5, kan vara att man så sällan uppger dessa skäl som viktiga i intervjuundersökningar. Tabell 1 visar en typisk svarsfördelning av orsakerna bakom flyttningar i en svensk studie.

Varje flyttning förväntas normalt medföra en rad för- och nackdelar, där vissa är lättare att artikulera än andra. Även om ett demografiskt skäl är den primära drivkraften så framhåller man kanske ett annat skäl i intervju svaret. Detta beror på hur frågan ställs och/eller andra mer svårbegripliga orsaker. Exempelvis kanske en intervjuare från AMS får ett annat svar än en intervjuare från en familjerådgivningsbyrå. Letar inte intervjuaren efter demografiska orsaker så blir de svåra att hitta.

Tabell 1 Flyttningsorsaker enligt några undersökningar

Flytt- ¹ nings- orsak	Ung- ² domar	Yngre ³ norrlän- ningar	Immigranter ⁴ från Finland	Stock- ⁵ holmare	Vuxna ⁶ alla kategorier
Arbete	26	53	70	28	45
Utbild- ning	35	22	—		4
Miljö	18	5	—		8
Bostad	2	12	3	42	21
Familj	7	8	16	19	14
Annat	12	—	11	11	8

¹ Skiftande svarsalternativ i de olika undersökningarna har här tolkats in i angivna kategorier.

² Flyttningar mellan *kommuner* "Miljö" avser ett svarsalternativ "ville byta miljö och få nya erfarenheter".

³ Flyttningen mellan *bostäder*. "Miljö" avser svarsalternativet "otrivsel".

⁴ Flyttningar mellan *nationer*. Orsakerna är härledda genom en tolkning av intervjuer.

⁵ Flyttningar mellan *bostäder*. "Annat" avser svarsalternativet "förlorad tjänstebostad".

⁶ Flyttningar mellan *A-regioner*.

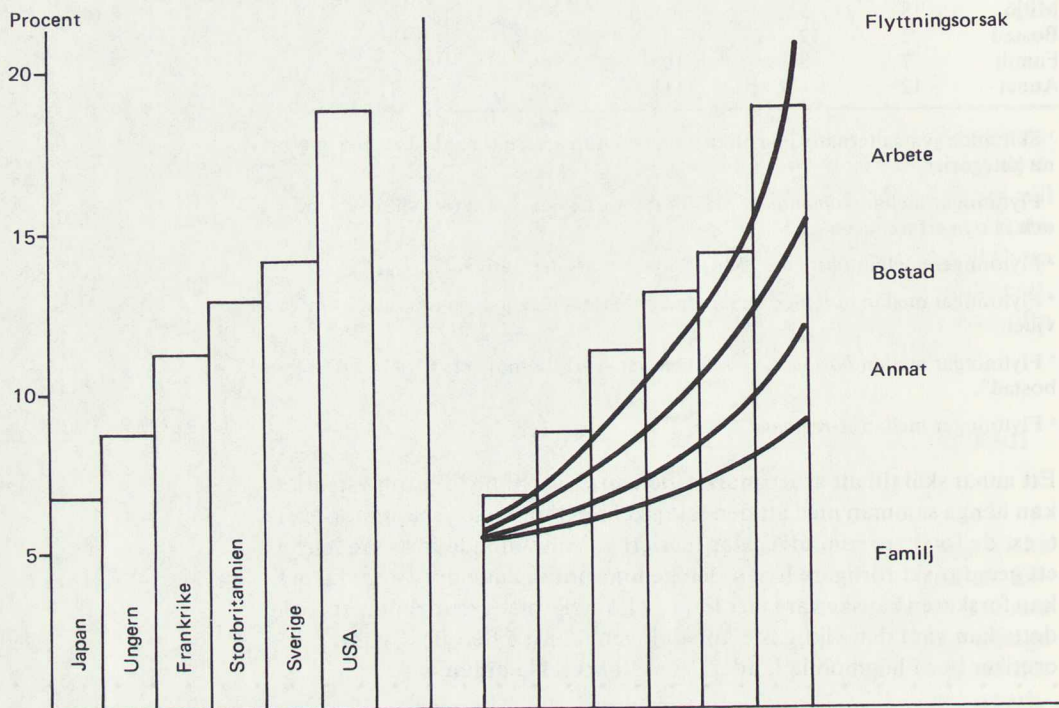
Ett annat skäl till att arbetsmarknaden anses så viktig i flyttningsteorier kan hänga samman med att den faktiskt är det för vissa yrkesminoriteter t. ex. de forskare som utvecklar teorierna. Välutbildade forskare har ju ett geografiskt rörligare liv än den genomsnittliga medborgaren. Likaså kan forskaren kanske vara mer löne- och karriärmedveten. Slutligen, och detta kan vara den viktigaste anledningen, kanske flertalet flyttningsteoretiker bor i högmobila länder. Vi skall utveckla argumentet.

Tabell 2 Andel personer som byter bostad under ett år i några länder

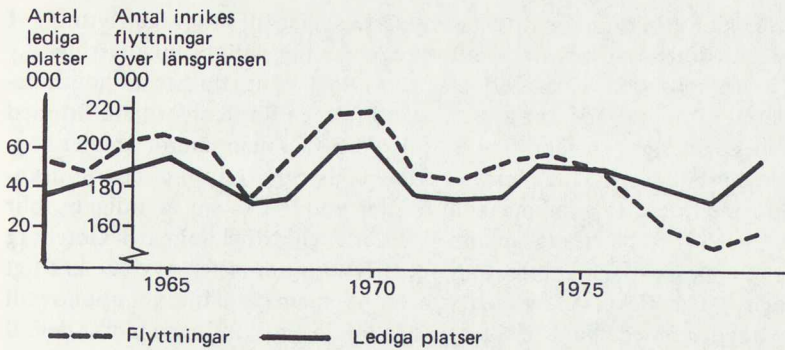
Land	År	%
Wyoming	1971	36
Kalifornien	1971	35
USA, samtl. stater	1960—62	19
Massachussetts	1971	19
West Virginia	1971	19
Pennsylvania	1971	16
Sverige	1978	13
England och Wales	1960—62	11
Skottland	1960—62	10
Frankrike	1962	9
Ungern	1974	7
Japan	1960—62	7

I tabell 2 redovisas det ungefärliga antal flyttningar, som man gör under ett år i några länder. I Sverige och i Europa är omflyttningsnivån ungefär hälften så stor som i USA. Antalet demografiskt orsakade flyttningar skiljer sig förmodligen inte lika mycket som det totala antalet flyttningar

mellan de exemplifierade staterna. Det skulle i så fall kunna innebära att de direkta arbetsmarknadsflyttningarna — som i Sverige utgjorde i runda tal fem procent av samtliga flyttningar — är i storleksordningen fyra gånger mer vanliga i USA, se figur 11. Detta kan vara en förklaring till att så många amerikanska forskare betonar arbetsmarknadens betydelse för omflyttningen.

Figur 11 Andel personer som byter bostad under ett år i några länder (till vänster) och hypotetiska flyttningsorsaker i länder med olika hög omflyttning (till höger)

Figur 12 Antal flyttningar över länsgränser (streckad linje) och antal lediga platser (heldragen linje) i Sverige 1962–1979

Ytterligare skäl till att flyttningar så ofta förklaras med arbetsmarknadsförhållanden skulle kunna bero på att mindre erfarna tabelläsare har gjort ett elementärt statistiskt felslut. I och med att flyttningarna i figur 12 till (exempelvis) 95 procent kan "förklaras" med variationerna i utbudet av lediga platser är det upplagt för en mindre korrekt tolkning. Man kan tro att 95 procent av flyttningarna förklaras av den aktuella arbetsmarknadsvariabeln. I själva verket är det ju variationerna i flyttningensintensiteten som till 95 procent (om uttrycket tillåts) samvarierar med variationerna i utbudet av lediga platser. Eftersom variationerna i flyttningensintensiteten utgör, säg 10 procent av nivån (och variationerna i utbudet av lediga platser kan motsvara 90 procent av nivån) så kanske man skulle kunna hävda att data i själva verket antyder att cirka 10 procent av flyttningarna hänger samman med arbetsmarknadsförhållanden.

Ett sista viktigt skäl kan vara att många forskare koncentrerar sig på att förklara nettoflyttningar. Man är inte intresserad av flyttningorsaker i sig utan varför en ort växer eller krymper befolkningsmässigt. Ofta beror ju detta på om antalet jobb ökar eller minskar. Denna "förklaring" av nettoflyttningen smittar sedan av sig på forskare som analyserar bruttoflyttningar.

7.8 Spekulationer kring omflyttning och politik

Kan några lärdomar av intresse för utformningen av praktisk politik dras från den förda diskussionen? Det är inte uteslutet att några av ovanstående elementära påståenden ändå strider mot vissa etablerade föreställningar.

7.8.1 Utbildningspolitik och omflyttning

Utbildningen svarar för högst 0,2 flyttningar under livet. Utbildningspolitiska åtgärder kan därför bara få marginella, omedelbara effekter på den totala omflyttningnivån i Sverige. Dessa utbildningsflyttningar är hårt koncentrerade till ungdomar i åldrarna efter gymnasieskolans slut.

Här kan utbildning vara det vanligaste skälet till långväga flyttning. I stor utsträckning bestäms omfattningen av högskolans lokalisering.

Ofta rekryteras bara hälften så stor andel av ungdomar till högskolestudier från områden på stort avstånd från en högskoleort jämfört med övriga Sverige. Ett fåtal flyttar "tillbaka". Om man jämför antalet högskoleutbildade som bor i en viss ortstyp (H-region) sju år efter grundskolan med antalet i samma kohort som bodde där sju år tidigare, blir andelen i t ex Norrlands inland 4 procent och i Stockholm och Göteborg ca 30 procent. Högskoleutbildades flyttningsmönster avviker kraftigt och systematiskt från övriga flyttares. Även om detta inte ger upphov till påtagliga omedelbara effekter på den totala omflyttningen bidrar det till en fortgående och långsiktigt ackumulerad omfördelning av kompetens från "periferi" till "centrum".

7.8.2 *Sysselsättningspolitik och omflyttning*

Industri- och arbetsmarknadspolitiken är de sektorer som i första hand sysslar med åtgärder som påverkar sysselsättningens omfattning, inriktning och regionala fördelning. Inom båda politikområdena finns olika synsätt på hur detta påverkar och påverkas av omflyttningen.

En vanlig uppfattning är att en ökad rörlighet i sig *medför* ett förbättrat utnyttjande av arbetskraftsresurserna och därmed en högre produktion. Mot denna står tanken att produktionsnivån primärt formas av efterfrågenivån och av företagets anpassningsförmåga och att arbetskraftstillgången inte utgör någon avgörande restriktion. En hög efterfrågan kan då som en *effekt* även få en hög rörlighet.

Tror man på det första påståendet blir det en viktig uppgift för industripolitiken att påverka rörligheten, inte med primärt syfte att påverka *befolkningsfördelningen* utan för att öka *omflyttningsnivån*.

Tror man mer på det andra påståendet blir konsekvensen att det är en missriktad resursanvändning att direkt försöka påverka rörligheten. Då är det bättre att använda medlen direkt till insatser som ökar efterfrågan och produktiviteten.

I den aktuella svenska situationen tror vi mer på den senare än på den förra uppfattningen (se t. ex. Öberg 1982). Åtgärder för att öka rörligheten kan ha flera olika positiva och negativa effekter, men dit hör knappast en ökad produktionsnivå, sysselsättningsnivå och inkomstnivå.

Hur påverkar då staten rörligheten med direkta åtgärder? Dels utgår flyttningsstöd. Omkring 0,1 långväga flyttning under ett genomsnittligt liv sker med hjälp av statligt flyttningsstöd. Dels förmedlar arbetsförmedlingen lediga arbeten på andra orter än hemorten. Av de omkring sex arbetsbyten som en svensk företar under livet har i genomsnitt omkring ett förmedlats av arbetsförmedlingen. Andelen är markant förskjutet mot vissa branscher, yrken, regioner och individer. Flertalet byten är inte förknippade med flyttning.

Ett uttalat postulat i efterkrigstidens arbetsmarknadspolitik har varit idén att en hög yrkesmässig och geografisk rörlighet är önskvärd och befrämjande för en snabb produktivitetsökning, inkomstökning och inkomstutjämning. Ett av medlen för att åstadkomma denna höga rör-

lighet består av arbetsförmedlingsverksamheten och arbetsmarknadsutbildningen.

Denna verksamhet har kommit att bli hårt inriktad mot en minoritetsgrupp som inte flyttar helt frivilligt och som inte anser att flyttningens konsekvenser är positiva. Detta betyder att de offentliga insatserna för att underlätta strukturomvandlingen som "medel" utnyttjat en grupp som har minst resurser, som är mest lokalt bundna och som minst önskar byta jobb eller att flytta. Detta är troligen en rimlig förklaring till att "den svenska modellen" och rörlighetspolitiken delvis blivit misskrediterad och ifrågasatt.

Om man fortfarande tror på grundidén, att ökad rörlighet i sig är produktivetsfrämjande vore det naturligt att istället mer konsekvent fullfölja "den svenska modellen". För att åstadkomma någon större effekt på rörlighetens omfattning måste politiken då sikta in sig snarare på den mer lätttrörliga majoritetsgruppen än på minoritetsgruppen. Två olika typer av åtgärder med delvis motsatta politiska förtecken kan tänkas.

Stimulans till ökad rörlighet

Ofta förutsätts moroten bakom rörlighet vara löneskillnader. Enligt denna tanke skulle medlet alltså bestå i att tillåta större löneskillnader. På så vis — tänker man sig — skulle en större och mer USA-liknande rörlighet åstadkommas. För svenskt vidkommande strider detta både mot allmän- och lönepolitiska mål, inklusive den löneutjämningsidé som ingår i den svenska modellen.

Ett alternativ som ökar rörligheter på längre sikt, men ändå är konsistent med utjämningsmålet, är att mer konsekvent ersätta konkurrensen om arbetskraft via *löner* med konkurrens via arbetets innehåll. De företag som går bra kan använda mer resurser till att förbättra arbetsmiljön och förändra arbetsorganisationen. Exempelvis genom att mer systematiskt rationalisera bort osjälvständiga och monotona arbetsuppgifter och ersätta dessa med andra mer utvecklade, integrativa funktioner. (Det är delvis denna process vi kan se på arbetsmarknaden idag. Industrisysselsättningen minskar samtidigt som en rad pigga datakonsultfirmor växer fram och tar över funktioner som tidigare fanns inom industriföretagen.)

Om löneskillnaderna efter skatt inte vore så betydelsefulla jämfört med arbetets innehåll och andra livsvärden, skulle detta kunna bli en betydelsefull allokeringmekanism. En eventuell reduktion av marginalskattenivån får knappast tillnärmelsevis samma effekter på omflyttningen. Om den föreslagna konkurrensmekanismen dessutom kombineras med en mer generellt utbyggd individuell sysselsättningsgaranti som till sin funktion liknar tjänstledighetsprinciperna för offentligt anställda skulle eventuellt rörligheten ytterligare stimuleras bland breda grupper av anställda. Vet man att man kan få tillbaka sitt tidigare eller ett liknande jobb torde viljan att pröva något nytt ökas avsevärt.

Rörlighet via lokal sysselsättningsplanering

Även i områden med nettoförluster av arbetstillfällen är antalet förvärvsarbeten betydligt större än antalet personer som tillhör den geografiskt mer orörliga minoritetsgruppen.

En möjlig — men också orealistisk — metod vore att systematiskt intervensera på arbetsmarknaden och försöka organisera en kedja av arbetsbyten när en person ur minoritetsgruppen blir "friställd". I "hans ställe" flyttar efter några steg en annan, mindre lokalt bunden person frivilligt till ett bättre jobb på en annan ort. Idén känns kanske lite främmande men den praktiseras sedan länge på många delmarknader. Om idén skulle prövas i praktiken skulle den förutsätta att den lokala offentliga sysselsättningsplaneringen delvis kunde drivas med samma ambitionsnivå och maktbefogenheter som t. ex. personalplaneringen inom ett storföretag. Resultaten skulle bli — åtminstone på många små arbetsmarknader — en mer ändamålsenlig och mer konstruktiv användning av arbetsförmedlingsresurserna än den nuvarande inriktningen mot de redan arbetslösa.

7.8.3 Bostadspolitik och omflyttning

Fyra av fem flyttningar består av ett bostadsbyte *inom* en lokal arbetsmarknad. Under livet byter man i genomsnitt bostad inom samma ort åtta gånger. Majoriteten av de bostadsbyten som betingas av medflyttning — att man flyttar hemifrån, att man flyttar ihop med eller separerar från en partner, att familjestorleken förändras eller att man genomför en bostadskarriär — sker lokalt. Arbetsmarknads- respektive utbildnings-skälen kan däremot ofta vara primär orsak för de mer långväga flyttningarna. Av de anförda orsakerna är det bara bostadskarriärer som direkt hänger samman med den individuella köpkraften. Tidigare påvisades att denna flyttningsorsak renodlat är ganska ovanlig i Sverige. Med en stagnerande allmän produktions- och inkomstutveckling torde inte heller denna orsak bli påtagligt vanligare i framtiden.

Utan ett radikalt teknikskifte i bostadsproduktionen torde inte bostadsbyggandets *omfattning* bli väsentligt högre än i nuläget. Speciellt inte om den stagnerande produktionsnivån leder till en reduktion av de omfattande bostadssubventionerna. Detta betyder att de ovan relaterade demografiska faktorernas utveckling får en dominerande betydelse för hur efterfrågan på bostäder förändras och på hur bl a produktionen bör inriktas.

Ett demografiskt förhållande av viss relevans är den låga fruktsamhetsnivån. Skulle man på något sätt kunna öka reproduktionen i Sverige ökar också omflyttningen på grund av att man oftare måste anpassa bostadens storlek efter familjen.

Den viktigaste ökningsfaktorn bland flyttningsorsakerna påvisades tidigare vara det förändrade, rörligare mönstret inom familjebildningen. Detta kan komma att innebära en viss relativ ökning av den lokala omflyttningen i förhållande till den mer långväga. Åtgärder som redu-

cerar effekter av olika institutionella hinder och alltså ökar möjligheterna att *byta bostad inom* ett givet bostadskapital på en lokal bostadsmarknad får förmodligen numera minst lika stor välfärdseffekt som marginella förändringar av nyproduktionens omfattning och inriktning.

7.8.4 Regionalpolitik och omflyttning

Regionalpolitiken syftar dels till att jämna ut välfärden mellan regioner, dels till att mobilisera regionala underutnyttjade resurser. Politiken har både ett kortsiktigt jämlikhetsmål och ett mer långsiktigt effektivitetsmål. Målet är att öka människors välfärd, inte att ange hur många människor det ska bo i olika regioner.

Ett medel för att nå välfärd kan dock vara att befolkningsförskjutningarna mellan olika regioner skall ske "balanserat", dvs. nettoflyttningen mellan olika regioner skall understiga vissa accepterade värden. Ibland glider man i språkbruket så att befolkningstal för enskilda regioner i sig uppfattas som ett mål. Riskerna med befolkningsmål är många. Bl. a. kan de strida mot marknadskrafterna och mot de spontana boendepreferenserna. Ansträngningarna för att nå målen blir då resurskrävande för statskassan. En annan risk är att mål för nettoflyttningen kan orsaka onödigt många bruttoflyttningar.

Många lokala och regionala intressen ser dock ett eget intresse i att befolkningen i området är så stor som möjligt. Fler invånare betyder fler förvärvsarbetande, större skatteinkomster och ökad makt. En växande befolkning blir lätt ett kriterium på framgångsrik politik. Detta är lite olyckligt eftersom flertalet kommuner inom de närmaste decennierna bör räkna med minskad befolkning. Endast en ny invandringsvåg kan eliminera effekterna av den historiskt sett exceptionellt låga fruktsamheten i Sverige. Kampen om flyttarna kommer därför sannolikt att hårdna.

Om man vill påverka den långväga nettoomflyttningen gäller det sannolikt i första hand att påverka tillgången till arbete. Ibland, t. ex. under 1970-talet, gick visserligen den svenska nettoflyttningen från områden med låg arbetslöshet till områden med hög arbetslöshet. Troligen var dock utkomstmöjligheterna i inflyttningsregionerna bättre än de som återspeglades i arbetslöshetsstatistiken.

Möjligheten att påverka den långväga omflyttningen med andra än arbetsmarknadspolitiska åtgärder är begränsade. Tidigare har tillgången till bostäder och utbildningsplatser berörts. Kommuner med god miljö och väl utbyggd service, exempelvis barnomsorg, torde i första hand kunna attrahera lokala flyttare, som kan pendla till arbetsplatser i grannkommunerna.

Som framgår ovan bor man i genomsnitt på två à tre olika lokala arbetsmarknader under ett liv. Det innebär att många inte är speciellt rotade på orten de bor i vid pensioneringstillfället. Dessa mobila pensionärer skulle eventuellt kunna lockas till områden med god tillgång på pensionärsbostäder och åldringsvård i tilltalande miljö. Detta ger då även upphov till utökad lokal kvinnoysselsättning.

Sammanfattningsvis kan man säga att regionalpolitiken endast påver-

kat omflyttningen indirekt. Genom att bygga ut infrastrukturen i vissa bestämda områden skapas där goda förutsättningar för produktion och välfärd. Då attraheras fler inflyttare till områden än det flyttar ut från området. Då erhålls en nettoflyttningseffekt som åtminstone motsvarar en bråkdel av bruttoflyttningen — som ju oftast är orsakad av hushållsförändringar.

Litteraturförteckning

- Alonso, William (1974): Policy-Oriented Interregional Demographic Accounting and a Generalization of Population Flow Models, Working Paper No 247, June—July 1974
- Becker, G (1964): Human capital, a theoretical and empirical analysis, with special reference to education. New York and London
- Bogue, Donald J (1969): Internal Migration, o Principles of Demography, John Wiley, New York
- Fischer, E. (1971): Vad Marx verkligen sagt, Tema-serien, Uddevalla (originalutgåva: Was Marx wirklich sagte, Verlag Fritz Udden, Wien-München-Zürich 1968)
- Frängsmyr, Tore (1980): Framsteg eller förfall, Stockholm
- Gleave, D. (1977), Palmer, D.: Labour Mobility and the Dynamics of Labour Market Turnover, Centre for Environmental Studies, London
- Holmberg, Ingvar: Flerregionala befolkningsprojektioner: några kommentarer Statistisk tidskrift (18) 1980 Häfte 6 s. 466—469 + disk av andra s. 470—71
- Holmlund, Bertil: Payroll taxes and wage inflation: the Swedish experiences. Stockholm 1982
- Hägerstrand, T. (1958): Migration and Area Migration in Sweden (ed. D. Hannerberg)
- Jakobsson, A. (1970) Omflyttningen i Sverige, Monografiserie
- Karlqvist/Snickars (1974): Dynamic allocation of urban space. Ed. by A. Karlqvist, L. Lundqvist, F. Snickars. xviii, 383 s. (Saxon house studies). Farnborough: Saxon house; Lexington, Mass.: Lexington books (1975)
- Liedman, S.-E. (1972): Marxism och vetenskapsteori, i Positivism, marxism, kritisk teorim red. K. Aspelin och T. Gerholm, Kontrakurs, PAN/Norstedts, Stockholm
- Marx, K. (1943): Till kritiken av den politiska ekonomin, Stockholm (s. 7) (Originalutgåva Zur Kritik der Politischen Ökonomie)
- Maslow, A. (1943): New York, Motivation and permlality
- Olsson, G. (1965): Distance and Human Interaction
- Pred. A. (1981): Space and time in geography: essays dedicated to Torsten Hägerstrand Lund 1981 (Lund studies in geography. Ser. B. Human geography; 48)
- Rombach, B. (1980): "Boendekarriär — typer av flyttningar och drivkrafter. Litteraturstudie" (Housing careers-types of moves and forces. A review of the literature). Research Paper 6194. The Economic Research Institute. Stockholm School of Economics.
- Rossi, P. (1955): Why Families Move: A Study of the Social Psychology of Urban Residential Mobility. Sage Publications. London 1980 (rev. ed.)
- Scitovsky, T. (19)): The Joyless Economy, London.
- Simmons, J. (1968): Changing Residence in the City. Geographical Review, vol. 58.

- Siven, C.-H. (1970): Hushållets lokaliseringsval, bil. 11 i Regionalekonomisk utveckling, SOU 1970:15.
- SOU 1974:2: Arbetslöshet orsakad av tillfälliga jämviktsbrister av Svante Öberg, bil. 4:II i Ortsbundna levnadsvillkor, SOU 1974:2
- Trost (1980): The family in change / ed. by Jan Trost. — Västerås: International library, 1980. — 1965 s. Urval av handlingar från Committee on family research, International sociological association presenterade vid World congress of sociology 9 (Uppsala 1978).
- Öberg, S., Oscarsson, G. (1979): Regional Policy and interregional migration — matching jobs and individuals on local labour markets, Regional studies Vol. No 1.

8 Hushåll och hushållning — om vardag och historia i samhällslivet

av Erik Wallin

8.1 Inledning

"I mötet mellan vardagslivet och historien inträffar en omvälvning. Historien (kriget) stör det vardagliga, men det vardagliga lägger under sig historien, eftersom *allt* har sin vardaglighet. Vardagslivets avskildhet från historien, som är den vardagliga föreställningsvärldens utgångspunkt och ständiga perspektiv, visar sig i praktiken som en mystifikation. Vardagsliv och historia genomsyrar ömsesidigt varandra. I detta sammanflöde ändrar sig deras påstådda eller skenbara karaktär: vardagslivet är inte sådant som det vardagliga medvetandet tror det vara, och inte heller historien är sådan som den tycks för det vardagliga medvetandet . . . Denna uppdelning klyver också verkligheten i historiens *historicitet* och vardagslivets *ahistoricitet*. Historien förändrar sig, vardagslivet består. Vardagslivet är historiens piedestal och material: det bär upp historien och ger den näring, men är själv utan historia och utanför historien." (Kosik 1978, s. 87)

Varje historisk epok består av en serie av vardagsliv. Det är dessa som tillsammans spänner upp den historiska epoken som en påtaglig vävnad, fylld med händelser, livslinjer och sammanflätade händelseförlopp. Emellanåt sker det kraftiga brott och kast i denna vävnadsutveckling. Vi talar därvid om strukturförändringar och om skiften mellan olika historiska epoker. Mycket tyder nu på att vi återigen står inför ett sådant skifte. I samband därmed känns det angeläget att lyfta fram det för-givet-tagna och det "självklara" i vardagslivet för att därigenom kunna se vardagens *historicitet* och för att kunna se hur en ny historisk epok skulle kunna gestalta sig i det framtida vardagslivet.

Det finns många olika sätt att försöka förankra vardagen till historien. Det kanske vanligaste sättet är att med hjälp av olika statistiska metoder identifiera *trender*, vilka förväntas bestå under några årtionden. Denna strategi innebär i allt väsentligt att man försöker *anpassa sig* till historiens gilla gång. En annan strategi innebär att *passa sig* för historiens autonomi genom att utmåla ett antal möjliga framtider och skriva *scenarios* för hur sådana potentiellt möjliga historiska förlopp skulle kunna ske genom olika serier av vardagsliv in i framtiden. En tredje strategi, och den som jag själv kommer att välja för denna uppsats, kan sägas innebära att man försöker *överlista historien*. I stället för att ta ett kort steg bakåt och sedan ett kort steg framåt (som i den första strategin) och i stället för att ta ett långt steg framåt och sedan ett antal korta steg bakåt

(som i den andra strategin), så handlar det i denna tredje strategi om att *ta flera steg bakåt för att sedan kunna ta ett stort kliv framåt*.

Grundtanken är att den historiska utvecklingen har karaktär av ett grenverk som är i behov av ansning. Det gäller att rädda olika slags friska grenar och sådana som har utvecklingspotential även om de i den dagsaktuella situationen inte bär frukt. Speciellt gäller detta för det idé-historiska och det vetenskapliga utvecklingsträdet.

Betraktar man *hushållning* som det medvetna försöket att bygga och upprätthålla samhällsbildningar, så blir det naturligt att särskilt försöka syna hushållningen i en sådan undersökning om förhållandet mellan vardag och historia. Detta blir särskilt angeläget med tanke på att varje historisk epok synes ha sina särskilda hushållningsproblem. Vad som framstår som värt att bevara, vad som betraktas som ymniga eller begränsade resurser och vad som i första hand görs till föremål för fördelning mellan samhällsmedlemmarna torde vara kulturellt, geografiskt och historiskt relativt.

I det följande skall jag göra ett försök att skissera grunderna till en ny *hushållningslära*. Jag anför ett antal argument för att en sådan nu behövs: ett historiskt, ett ekologiskt, ett demokratiskt och ett säkerhetspolitiskt argument. Det svåra består emellertid inte i att anföra argument för en ny typ av hushållningslära. Det svåra består i att de facto *utforma* en sådan, dvs. konstruera en hushållningslära som åtminstone inte har de brister som kännetecknar den nuvarande hushållningsläran — om man nu kan säga att en sådan finns. Uppenbarligen verkar det därvid rimligt att försöka tillgodogöra sig de kunskaper och de erfarenheter som ändå vunnits inom ramen för t. ex. traditionell ekonomi. Samtidigt är det emellertid nödvändigt att upprätthålla en viss distans till dess läror, bl. a. för att inte själv ramla i de fallgropar som man kanske bäst observerar som "utomstående". Det gäller även att upprätthålla möjligheten till influens från andra vetenskapliga discipliner, exempelvis ekologi, sociologi, arkitektur och statsvetenskap, varför hushållningsläran *som disciplin* inte bör avgränsas alltför tidigt i undersökningarna.

Den strategi som jag alltså själv valt för det föreliggande försöket kan sägas innebära att ta två steg bakåt för att sedan kunna ta ett stort kliv framåt. Stegen bakåt har fört mig till 1750-talet och de allmänna hushållningsläror som under denna tid utvecklades, bl. a. av Anders Berch, den förste professorn i ekonomi i Sverige. Under samma period verkade de klassiska ekonomerna (Petty, Smith, Quesnay, m. fl.), vars arbeten fortfarande verkar inspirerande på den ekonomiska forskningen. I denna uppsats kommer jag dock bara att flyktigt beröra dessa författare. Grundtanken är dock att ett antal strategiskt viktiga "felsteg" har gjorts under utvecklingen av dessa hushållningsläror och att det är möjligt att "gå förbi" eller "överskrida" dessa "fallgropar". Ett av skälen därtill är att forskarna på 1700-talet och 1800-talet inte gärna kunde känna till ett antal förhållanden som vi nu gör, exempelvis evolutionsmekanismerna och de långsiktiga konsekvenserna av olika slags åtgärder i hushållningen. Vi själva har däremot delar av facit i vår hand.

Det bör kanske betonas att det försök som här görs att skissera grunderna till en ny hushållningslära verkligen utgör *ett försök*. Uppsatsen

redogör för en *ansats* snarare än för några slutsatser som kan vinnas utifrån en ny hushållningslära. Den mer vetenskapsteoretiska och filosofiska grunden för uppsatsen finns belyst mer utförligt i min avhandling om "vardagslivets generativa grammatik" (Wallin, 1980).

Allmänt kan sägas att det emellanåt finns anledning att ompröva det synsätt och den praxis som av olika skäl kommit att bli dominerande i ett samhälle. För att lyckas med en sådan "synvända" måste man försöka nalkas vardagslivet och det vanliga skeendet på ett annorlunda sätt än vad som är brukligt. Vi måste problematisera det för-givet-tagna ungefär på samma sätt som då vi tar av oss glasögonen för att kunna se vad det är vi ser med. Det tillhör också sakens natur att vi ser ganska grumligt och otydligt innan vi kunnat utprova ett par bättre glasögon. Därav de något spekulativa resonemangen, särskilt i avsnitt 6.

8.2 Den irrationella hushållssektorn

Hushåll i traditionell mening är i grunden irrationella. De kan inte *organiseras* på samma sätt som andra bolag eller företag. I själva verket baseras de på i grunden irrationella förhållanden: sådant som "lycka", "kärlek" och "känslor". Endast i undantagsfall bildas hushåll på basis av rationella överväganden eller på basis av skrivna avtal mellan parterna. Om hushållen har några slags mål för sin verksamhet, så är dessa mycket "sublima", "diffusa" och svåra att beskriva. Under alla förhållanden är hushållen inte att betrakta som vinstdrivande rörelser. Det blir därigenom mycket svårt att utvärdera hushållens verksamhet, om de drivs "lönsamt" och om de är "effektiva" eller ej.

Då man inför hushållen som en sektor i samhället, så är väl ofta grundtanken att denna hushållssektor har vissa *funktioner* i samspelet mellan de olika sektorerna i samhället. En sådan funktion synes därvid vara att svara för "den slutliga efterfrågan" på de varor och tjänster som av olika skäl framställs inom övriga sektorer. En annan funktion synes vara att svara för "utbudet av arbetskraft", dvs. tillhandahålla arbetskraft för de arbetsuppgifter som formuleras inom övriga sektorer. På ytan framstår det hela därvid som en väl fungerande funktionsuppdelning mellan olika delar av samhället.

Nu vet vi egentligen ingenting om hur pass väl hushållssektorn fyller dessa funktioner. Vi vet exempelvis inte särskilt mycket om huruvida de *medel* för (materiell) behovstillfredsställelse som företagen framställer verkligen motsvarar de *behov* som människorna (hushållen) har eller om de bara tillfredsställer olika slags *pseudo-behov* som framkallas i brist på möjligheten att artikulera reella behov via marknadsmekanismerna. I realiteten är det ju inte alls hushållen ("konsumenterna") som *styr* (anger) vad som skall framställas. De kan endast *reagera* på vad som "bjuds ut". Eftersom marknaden dessutom endast reagerar på *exit* (köp eller icke-köp) men inte på *voice* (krav eller kritik), så är det genuint osäkert huruvida förekommande behov tillgodoses eller ej. Det finns ingen "real" återkoppling mellan producent eller konsument såsom vid måttbeställning eller gästgiveri.

Eftersom producenterna i gemen inte reagerar på övertalningsargument, så torde de människor som *i egentlig mening* är behövande (bl. a. de fattiga) inte alls få sina behov tillgodosedda genom det nuvarande produktions sättet. Detta blir särskilt tydligt på det internationella planet där livsmedelsbehoven inte alls tillgodoses, trots påtagliga brister i människornas kosthållning. Det är betalningsargument som erfordras. Samma problem finns även då det gäller tillgodoseendet av behov som varken är "individuella" eller "materiella", exempelvis det kollektiva behovet av en hälsosam andningsluft. Många av dessa mer "immateriellt" och "kollektivt" orienterade behov blir f. n. inte tillgodosedda genom "aktiv" produktion (exempelvis via särskild bio-teknik för framställning och recirkulering av dricksvatten och andningsluft) utan snarare genom "passiv" produktion, dvs. genom passivering av olika produktionsprocesser och genom införande av *restriktioner* för företagssamheten. Utan sådana restriktioner skulle nämligen produktionen åstadkomma *ofärd* snarare än välfärd, *därför* att behovet av friskt vatten och frisk luft inte "märks" på marknaden.

Vi vet inte heller särskilt mycket om huruvida människorna uppfattar sin medverkan i produktionslivet som *uppförande* — och som de *därför* måste förmås till, bl. a. via betalningsargument i form av arbetstidsersättning — eller om det tvärtom är så att människorna i gemen får vissa *centrala behov tillgodosedda* just genom deltagande i social och produktiv verksamhet. I själva verket pekar mängder av sociologiska och socialpsykologiska studier entydigt på att arbete och utförande av arbetsinsatser är fundamentalt för människans behovstillfredsställelse. Man skulle *därför* kunna våga hävda att *om* människor i gemen hade sin försörjning tryggad, exempelvis genom någon slags medborgarlön eller dylikt, *så* skulle flertalet människor t. o. m. vilja *betala* för att arbeta.

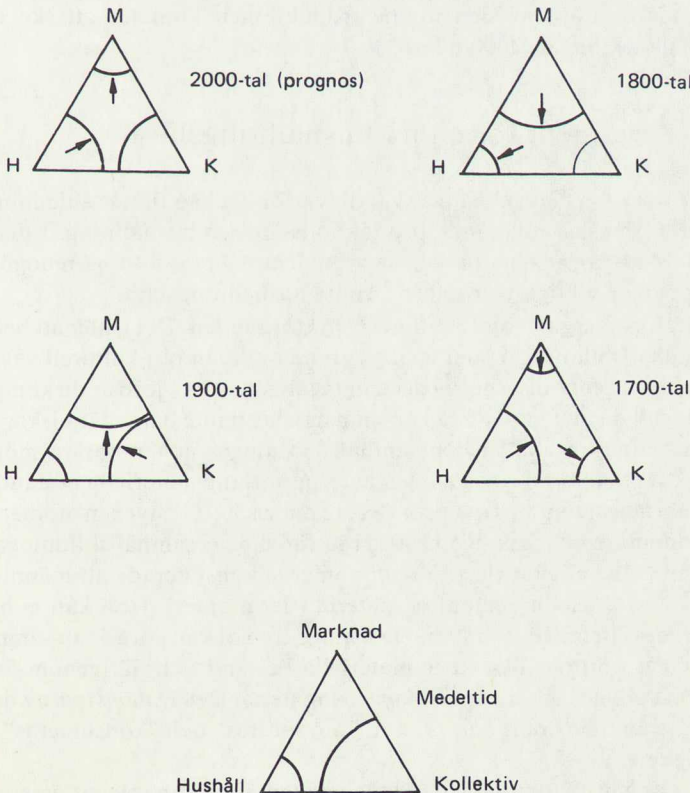
Nu är det också så att människor varje dag och år i sitt liv måste "betala" för att göra olika slags aktiviteter, ärenden och insatser, nämligen med sina personbundna resurser, beskrivningsbara i termer av persontid. Människan är helt enkelt *tvingad* att disponera 24 pt/dygn på ett eller annat sätt, så varför inte — kan man tycka — anslå en del av tiden för socialt, produktivt och konstruktivt arbete? Detta är ju också vad människor gör. Det är bara det att stora delar av detta arbete utförs "gratis", "av egen fri vilja" och inte "för vem som helst". Att insatserna inte betalas, dvs. saknar karaktär av förvärvsarbete, hindrar ju inte att de bidrager till välfärden. För vissa slags arbeten, t. ex. inom vårdområdet, torde ett sådant arbete ha vissa företräden framför traditionellt förvärvsarbete. Det känns utan tvekan bättre att bli omvårdad av någon som *bryr sig om* en än att bli omhändertagen av någon som enbart åsyftar att tjäna pengar på kuppen.

Hushållen måste betraktas som sällsynt irrationella i sin verksamhet om dessa skulle bedömas med ungefär samma kriterier som används vid bedömning av företag och institutioner. Hela hushållssektorn skulle framstå som en enormt ineffektiv sektor, i skriande behov av en *struktur-rationalisering*. Hushållsarbetet bedrivs i alltför många och små enheter, vilka var och en för sig kräver ansenligt med (mark-)utrymmen, "produktionskapital" i form av hushållsmaskiner o. dyl., underhållsarbete

och andra slags resurser för sin drift. Förekommande stordriftsfördelar, exempelvis vid matlagning, tvätt, transporter och vård, är endast undantagsvis tagna i anspråk. Som tidigare påpekats är det emellertid i grunden omöjligt att organisera hushållssektorn på samma sätt som andra sektorer. En strukturrationalisering inom hushållssektorn skulle dessutom bli förödande för produktionssättet, i enlighet med produktionssättets egen logik, vilken "kräver" att det finns en växande efterfråga av materiella resurser liksom ett visst utbud av arbetskraft. Båda dessa skulle minska i samband med en genomgripande strukturrationalisering av hushållssektorn, åtminstone enligt nuvarande synsätt på den informella ekonomin.

Enligt flera bedömare håller det emellertid på att ske en allmän förändring av hushållssektorns relativa betydelse i ekonomin. I figur 1 görs ett försök att beskriva hur den relativa betydelsen av olika sektorer av samhällsekonomin har förändrats sedan medeltiden och fram till i dag. De tre sektorerna som urskiljts är följande:

- den informella hushållssektorn (H)
- den formella företags- och marknadssektorn (M)
- den offentliga, kollektiva sektorn (K)

Figur 1. Den totala hushållningens fördelning mellan olika sektorer sedan medeltiden och framåt (efter Burns 1975).

På medeltiden fanns egentligen ingen marknadsekonomi att tala om. Den kollektiva sektorn var däremot betydande, svarande mot det närmast feudala uppbornds- och redistributionssystemet. Folkflertalet var mer eller mindre livegna eller beskattade *som personer*. De privata materiella förmögenheterna var relativt små, varigenom även hushållssektorn var liten. Under 1700-talet började en ny individualism. Byarna sprängdes, varigenom kollektivet fick mindre inflytande. Samtidigt började allt fler varor omsättas indirekt, via marknader. Under 1800-talet fick kollektivet allt mer karaktär av central statsförvaltning, från att tidigare ha haft en mer decentral och by-anknuten karaktär. Även skatterna drogs in i termer av pengar och likvider i stället för som tidigare i olika slags reala persedlar och personliga prestationer. Härigenom växte marknaden ytterligare. I takt med att människorna lösgjordes från sina tidigare bindningsformer till Gud, Kung och Husbonde och blev en "fri" och "rörlig" arbetskraft, så krympte hushållssektorn ytterligare, liksom den kollektiva sektorn. Även arbetskraft och fastigheter blev varor på marknaden. Under 1900-talet har så den offentliga sektorn i stigande utsträckning kommit att dominera scenen, bl. a. i och för barn- och åldringsomsorg, uppfostran och undervisning, sjuk- och hälsovård m. m. Samtidigt har marknadssektorn reglerats på olika sätt, bl. a. för att kunna upprätthålla en rimlig regional fördelning av befolkning och verksamheter. Enligt flera samstämmiga bedömningar är det nu hushållssektorns tur att återigen bli betydelsefull. En sådan bedömning innebär att mer än 50 % av den totala produktionen kommer att ske inom hushållssektorn på 2000-talet.

8.3 Argument för en ny hushållningslära

Det finns utan tvekan många skäl till varför det kan finnas anledning att kritiskt granska nuvarande produktionssätt och hushållning. I det följande skall jag ge några av dessa argument, vilka samtidigt redogör för några av de viktigaste inslagen i en ny hushållningslära.

Det första argumentet är ett *ekologiskt* argument. Det gäller att betrakta samhällsbildningar som inslag i en mer allmän bio-kulturell vävnad. Genom en generalisering av det gamla talesättet "Av jord är du kommen, jord skall du åter varda", så kan man hävda att inte bara människor utan även hennes artefakter och samhällsbildningar är temporära mönster som bärs upp av en ganska konstant uppsättning materiella beståndsdelar i form av atomer. Totalt rör det sig om ca $50 \cdot 10^{50}$ stycken atomer som kontinuerligt och diskret omsätts i biosfären och i samhällsbildningarna. Redan många av de klassiska ekonomerna konstaterade att människan inte kan framställa någon ny materia (fler atomer). Hon kan ej heller destruera eller förinta materia. Det hon däremot kan göra är att sammanfoga och splittra olika slags materiella bestånd och därigenom åstadkomma olika slags *konfigurationer* av materia. Det är *mönstren* av dessa, snarare än mönstrens *bärare*, som "produceras" och "konsumeras" som nyttigheter.

Det är ganska rimligt och förståeligt att människan inte intresserar sig

för *alla* sådana olika slags mönster och konfigurationer. Det är endast de nyttiga eller värdefulla som tilldrar sig intresset. Effekten har emellertid blivit att de andra konfigurationerna i form av avfall, utsläpp och "res-ter" blivit *externa* i förhållande till hushållningen. Det ekologiska argumentet innebär att dessa "externaliteter" på olika sätt måste *internaliseras* i hushållningen, så att exempelvis avfall kan återvändas och så att oavsiktliga randflöden beaktas i bedömningen av hushållningens effektivitet o. d. Kort sagt: vi måste lära oss att leva *med* avfall i olika former. Även om vi inte vill det, så blir vi inte *av* med avfallet, åtminstone inte genom att bara betrakta det som externaliteter.

Medan *ekonomer* framför allt betonat *mönstren* i de materiella konfigurationerna, bl. a. med avseende på deras nyttighet, så har *ekologer* snarare betonat de materiella *bärarnas* ändlighet och kretslopp, exempelvis i form av kolets eller kvävet's kretslopp mellan olika slags bindningsformer och konfigurationer. För en ny hushållningslära gäller det att förena dessa perspektiv, så att konfigurationer betraktas *både* som mönster med olika slags värden associerade till sig *och* som bestånd av materiella bärare, vilka hela tiden cirkulerar mellan olika slags bindningsformer.

Det andra argumentet kan sägas vara ett *demokratiskt* argument. Även om samhällsbyggnad, befolkningar och territorier, under tidigare skeden av historien betraktades som privata egendomar, tillhörande kungar och andra herrar, så har åtminstone det svenska riket numera skrivits över på medborgarna själva. Svenska folket är numera herrar i eget hus. Religioner och ideologier som baseras på föreställningar om att det finns "högre makter" som "utformar" och styr historien får därigenom allt mindre grad av realism. I ökande utsträckning måste man betrakta folkviljan och *folkmakten* som betydligt viktigare för samhällsutvecklingen än vad som tidigare varit fallet då befolkningen mer eller mindre tvingats fullgöra vad "högre makter", "utvecklingen" eller "tiden" krävt.

Såsom varande herrar i eget hus kan medborgarna betrakta nationalförmögenheten som "sin" egendom. Går man med på försöken att taxera denna förmögenhet, vilket leder till ett värde på ett flertal tusen miljarder kronor, så kan man också hävda att varje medborgare i princip är en *miljonär*, såsom varandes andelsägare av nationalförmögenheten. Intäkterna från denna förmögenhet kan, liksom då det gäller intäkter från annan egendom, mycket väl tas ut i form av *naturaförmåner*, exempelvis genom att enbart vistas i någon av de inredda miljöerna som nationalförmögenheten inrymmer. I Sverige har under senaste decennien en allt högre del av välfärden kommit att tas ut som sådana naturaförmåner, exempelvis i form av ökad bekvämlighet i trafiken (bättre vägar) och i form av ökad tillgång till hjälp i nödsituationer (akutsjukvård).

En stor del av dessa förmåner (och motsvarande besvär) fördelas *inte* via marknadsmekanismer. I stället för betalningsargument är det sådant som behovsnivå, utbildningsnivå, bosättningsort och andra *personliga omständigheter* som används för regleringen av hur människor skall försörjas med olika slags resurser. Även försörjningen med likvida medel har delvis kommit att ske enligt samma principer, exempelvis vid sjukdom eller vid hög ålder. En av förvärvsarbetets traditionella uppgif-

ter: att fördela köprättigheterna till den framställda varumängden, håller därigenom på att reduceras. De pengar som erhålls saknar dessutom relevans för förvärv av många andra välfärdskomponenter, t. ex. utbildning och hälsovård.

Hushållningen i det moderna samhället karaktäriseras ofta som en *penninghushållning*. Pengarna framstår emellertid alltmer som *en bland flera* olika slags resurser, vars "utbud" och "efterfråga" regleras via särskilda *försörjningssystem*, inrättade som en del i samhällets allmänna hushållning av begränsade och cirkulerande resurser. Begreppet *penning-hushållning* blir därigenom likartat begreppen *energi-hushållning*, *vatten-hushållning*, *mark-hushållning* och *persontids-hushållning*. I själva verket kan man ju betrakta försörjningssystemet för pengar som prototypen för ett återanvändnings- och recirkulationssystem. I stället för att omtolka övriga resursflöden i termer av penningflöden, så kan man därför börja göra det omvända: att utveckla en teori för allmänna resursflöden och omtolka penningflöden i termer av dessa. Speciellt gäller detta då man önskar arbeta med andra värden än de som brukar benämnas bytesvärden.

Det finns även ett *historiskt* argument för en ny hushållningslära. Förutom de bedömningar som gjorts angående den informella hushållssektorns ökande betydelse i de moderna samhällsbildningarna, så kan man hävda att det som vi under en lång följd av år har betraktat som en "normal ekonomisk utveckling" i själva verket måste betraktas som en exceptionell utveckling. De flesta ekonomiska modeller och kalkyler baseras på olika slags "ceteris paribus"-antaganden, dvs. att kalkylerna endast gäller *under förutsättning* att vissa allmänna utvecklingsdrag består, t. ex. att inte själva produktionssättet förändras på avgörande punkter. En mer historisk förankrad analys av samhällsutvecklingen tyder emellertid på att denna genomlöper olika slags *cykliska förlopp* och sker i *vågor*. Denna tidsdynamik kan emellertid inte uppfångas annat än genom att anlägga ett längre tidsperspektiv på samhällsutvecklingen.

Det finns ett antal försök att identifiera sådana vågor och cykliska förlopp i samhällsutvecklingen. Utan att gå närmare in på dessa studier så kan man ändå konstatera att det finns en allmän samstämmighet i dessa bedömningar. En grov karaktärisering av de identifierade vågorna och cyklerna ter sig enligt följande:

- aktivitetscykler ("Konjunktur-cykler") på ca 5 år
- investeringscykler ("Kuznets-cykler") på ca 20 år
- teknologivågor ("Kondratieff-vågor") på ca 50 år
- produktionssättsskiften ("Marx-vågor") på ca 300 år
- kulturklimatväxlingar ("Sorokin-vågor") på ca 1500 år

Jag har tagit mig friheten att även införa "Marx-vågor" för att täcka in skiften av produktionssätt. I övrigt är namnen på vågorna de som finns etablerade i litteraturen. Det finns inte anledning att här gå närmare in på de olika vågornas karaktär och vilket empiriskt underlag som finns för deras identifiering. Det finns emellertid vissa möjligheter att genom dessa vågor få en uppfattning om i vilken *fas* som samhällsutvecklingen

befinner sig i, dvs. vilka slags skiften eller växlingar som är aktuella i den aktuella historiska epoken. Det genomgåendet temat i de flesta studier som gjorts är att de moderna samhällsbildningar befinner sig i en förändringsfas i *alla* dessa avseenden. Enligt bedömningarna håller vi på att långsamt träda in i en *idékultur* från att tidigare ha befunnit oss på höjden av en sinneskultur (Sorokinvägen). Detta innebär att "högre" värden får allt större betydelse för människorna och att "materiella" värden nedtonas. Vi håller också på att lämna det traditionella kapitalistiska produktionssättet till förmån för ett produktionssätt som vi ännu inte riktigt vet hur det egentligen kommer att gestalta sig. Personligen betraktar jag *arbetstidslönen* som den grundläggande bult som håller på att lossna i det nuvarande produktionssättet, varigenom den grundläggande motsättningen mellan "kapital" och "arbete" håller på att upplösas till förmån för en ny motsättning, som vi än så länge endast kan ana oss till. Förutom dessa mer långsiktiga förändringar, så menar ett antal bedömare att vi nu under slutet av 1900-talet kommer att uppleva en fördjupande depression, motsvarande den som ägde rum under 1920—1930-talet under föregående Kondratieff-cykel. Vad det därvid handlar om är att "sadla om", att "omrusta" och att öppna betingelserna för att en ny grundläggande teknologi skall kunna införas i samhällsbildningen, exempelvis inom energi- och informationsförsörjningsområdet.

Tar man dessa bedömningar på allvar, så krävs det uppenbarligen även en omprövning av nuvarande former för hushållning. I stället för att ensidigt betrakta produktionen i termer av bruksvärden och bytesvärden, krävs en förståelse av hur *märkvärden* och *symbolvärden* framställs och upprätthålls. I arbetslivet är det kanske de senare som är viktiga, t. ex. möjligheten att få anseende som person, snarare än hur pass "effektiv" den aktuella "arbetskraften" är i att framställa "nyttigheter". Möjligen blir det allt svårare att betrakta "personal" som en *kostnad*, eftersom "personalen" varken förslits, destrueras eller uppoffrar sig i arbetet. I stället framstår "arbete" som en behovstillfredsställande aktivitet, dvs. "konsumtion" i nuvarande terminologi. Vad gäller den potentiellt nya teknologin, så kanske det nu blivit dags att göra något åt det som George Soule konstaterat: "Technology has mastered the art of saving time but not the art of spending it" (Soule 1955, s. 100), dvs. att införa en teknologi som inte endast möjliggör tidsbesparing och fördrivande av tid, utan som i första hand möjliggör en behaglig och bekväm *tidsanvändning*.

För behovet av en ny hushållningslära kan vidare anföras ett särskilt *säkerhetspolitiskt* argument. Traditionellt har man betraktat försvaret som en "kollektiv nytthet", vars framställning har särskiljts från ekonomin, åtminstone från marknadssektorn av ekonomin. I takt med att de moderna samhällsbildningarna alltmer hotas av "ekonomiska" hot, snarare än av "militära" hot, bl. a. på grund av den ökande *sårbarheten*, så blir det emellertid nödvändigt att öppna betingelserna för en *omrustning*. De "kriser" som exempelvis Sverige befunnit sig i under de senaste årtiondena har i allt väsentligt varit ekonomiska kriser och haft sin grund i olika slags beroendeförhållanden vad gäller försörjningen av reala resurser, t. ex. olja. För en ny hushållningslära blir det naturligt och nödvändigt att betrakta riket som ett *hus* som det gäller att *hålla*, även vid

angrepp utifrån och vid olika slags naturliga och kulturberoende störningar. De mängder av *reala* utbytesförhållanden som finns, inte bara gentemot utlandet utan även gentemot "naturen", måste beaktas på ett helt annat sätt än vad som varit brukligt. Även om olika slags *reala* resurser kan substitueras och utbytas mot varandra *på marknaden*, så är det inte alls så lätt att åstadkomma samma substitution *i de kontext i vilka resurserna skall brukas*. Det är bl. a. detta beroende av den teknologiska infrastrukturen och de "driv-medel" som krävs för dess brukande, som ligger bakom teorin för Kondratieffvågorna.

8.4 Hushåll och samhällen

Den sektors-modell av hushållningen som ofta brukar användas har flera brister. En av bristerna är att den egentligen inte uttalar sig om hur pass väl *behoven* blir tillgodosedda. Den fångar inte heller upp andra aspekter på *betydelse* än sådana som går att uttrycka i termer av pengar. Oavlönade persontidsinsatser är exempelvis svåra att hantera inom ramen för sektors-modellen. Det finns också en risk för att man förlorar både *människor* och *territorier* ur sikte då man arbetar med sektors-modellen som referensram. Om exempelvis befolkningen anses vara inrymd i hushållssektorn, vad är det då för slags varor som finns inrymda i företagssektorn och i den offentliga sektorn? Ur särskilt regionalpolitisk synvinkel är det också av avgörande betydelse *var* de ekonomiska aktiviteterna *äger rum*. Inte ens i en utvecklad sektors-modell, av den typ som används för nationalräkenskaperna, finns det möjligheter att uttala sig om detta.

Utifrån en alternativ föreställningsram kan man betrakta hushållningen som en serie av olika slags *hus* som det gäller att *hålla*. Både den rumsliga, geografiska aspekten och den tidliga, historiska aspekten är därvid viktiga. *Var något eller några håller hus* och *hur länge* som ett *hus håller*, blir viktiga frågor. Med ett sådant perspektiv betonas omsorgen, vården, förvaltningen och *re-produktionen* av inlagen i samhällsbildningen snarare än framställningen, tillverkningen, avyttringen och *produktionen* av sagda inslag. Det gäller att *inte fördärva* ett välstånd, snarare är att *förvärva* välfärdsresurser.

Vad är det då för slags hus som det gäller för hushållningen att hålla? En sådan typ av hus är uppenbarligen de vanliga bostadshusen. Mer allmänt kan vi emellertid låta alla de avgränsningsbara entiteter och konfigurationer som människor *värnar* om utgöra hus i hushållningen. En sådan typ av mer generellt hus är ett lokal-samhälle eller en by. Mot bakgrund av den "överlistningsstrategi" som jag funnit anledning att använda (och som jag berört tidigare), så kan det vara på sin plats att titta närmare på hur Anders Berch såg på detta slags "hus" i sin allmänna hushållningslära. I en uppsats från 1749, betitlad "Om Bya-lag efter Sveriges lag", skriver en elev till Anders Berch bl. a. följande:

”De lagkloka förstå med Bolag, i allmänhet, sådan förening emellan tvenne eller flera personer, hvarmedelst de för något visst ärendes uträttande, förbinda sig till inbördes hjälp. Men som ärenderna kunna vara mångahanda, hvarom förening ske kan; altså uppkomma ock särskilta arter av Bolag. Ty somliga Bolag angå ensamt sådana ärender, som lända till menskliga sammanlefnadens orubbade bestånd, vare sig antingen uti den Naturliga eller Borgeliga sammanlefnaden, och hvarunder räknas Societas conjugalis, paterna och herilis. Andre hafva sig till föremål de Menigheters sällhet, som lefva tillhop uti Borgerlig Regering, och kallas Societas civilis. Några åter stanna uti mera enskylte ärender, hvaruti de tarfva hvarannars biträde, och sammanskjuta sin egendom, slögd och tjenst, med sådant aftal, at hvad som vinnes eller förloras, bör beräknas dem alla lika, för hvar sin andel. Stundom blifver ock Bolaget sålunda aftalt, at förvaltningen af de skyldigheter, hvartill Bolagsmännen samtykt, bör ske efter något dem emellan fattat beslut, men hvar och en i öfrigt sköta sin i Bolaget ägande del, och deraf ensamt njuta båtnad eller skada. Det är altså häraf klart, at Bolagsmän kunna antingen sammanskjuta all sin egendom, så väl den de väckeligen hafva, som den de sig med tiden förvänta; såsom ock förplikta sig inom hvarandra, antingen till alla ärender eller allenast några vissa: hvadan ock Bolag fördelas i Societates universorum bonorum, generales och speciales. När det är lämnat i Bolagsmännens frihet, at ingå bolag eller icke är Societas voluntaria; men då de blifva därtill förpliktade, kallas Societas necessaria.” (Berch 1749, s. 1)

Bolag eller *sällskap* ("societas") betraktades uppenbarligen som den allmänna formen för mänsklig samverkan och mänsklig samvaro över huvud taget, inklusive samlevnaden i familjer och hushåll. Dessa "sambolag" torde i själva verket kunna betraktas som *prototyper* för övriga bolag och sällskap. Både begreppet bolag och begreppet sällskap har emellertid fått andra betydelser och associativa förbindelser än vad de torde ha haft på 1700-talet. Med tanke på att Anders Berch använder begreppet *sällhet* på ungefär samma sätt (och med samma frekvens!) som vi i dag använder begreppet välfärd, så blir sällskapsbegreppet än mer adekvat. Sällskapen fungerar ju som "sällhets-skapande" hjälpmedel för personerna i hushållningen. Bolagsbegreppet är inte heller så dumt med tanke på att de flesta bolag, åtminstone på den tiden, hade mycket bestämda anknytningar till det geografiska rummet och till *bosättningen*.

Det moderna organisationsbegreppet saknar både den personella anknytning och den territoriella anknytningen som begreppen sällskap och bolag har. I begreppet *samhälle* finns dock både dessa knytningar genom att ordet dels indikerar ett gemensamt, territoriellt (sam-) *uppehälle* och dels indikerar en gemensam, personell *sam(man)hållning*. Begreppet samhälle är emellertid så "makro-orienterat", att det skulle leda till bryderier om man använde det för de organisationsformer som bolag och sällskap avser. Det kanske bästa ord som i dag kan användas för att tala om bolag och sällskap i den ovan angivna meningen är *hushåll* eller kanske hushållnings-sällskap. Men vi måste då låta begreppet få en vidgad innebörd, så att människorna kan tänkas ingå i flera olika slags hushåll på flera olika nivåer, alltifrån det vanliga hushållet (kost- eller bostads-hushållet) till det nationella och det globala hushållet, även om det f. n. inte finns utarbetade system för en global hushållning.

Hushåll, i ovan angiven mening, motsvarar således de bolag eller sällskap som Anders Berch talade om på 1700-talet. Dessa är att betrakta

som hjälpmedel och instrument för den allmänna hushållningen. De åsytar att bidra till människornas sällhet och välfärd i olika avseenden.

Det kan kanske vara på sin plats att något redogöra för hur bya-laget egentligen placerades i schemat över olika bolags-former (enligt tidigare givet citat). Ett bya-lag uppfattades som "Societates speciales, necessariae", dvs., utgjorde ett special-bolag med obligatorisk anslutning, eftersom "samtycket praesumeras vara gifvit så snart någon begifver sig in i Byalaget" (Berch 1749, s. 3). Det var inte heller möjligt att utträda ur Bya-laget. Avslutningsvis heter det nämligen i den berörda skriften:

"Med få ord må äfven till slut, nämnas på hvad sätt förpliktelsen i Bya-lag änteligen uphäfvas. Husbondens död giör här ingen rubbning, ty det öfriga hushållet måste fortfara i samma skyldighet, eftersom upodlingen alldrig bör stanna. För samma orsaks skulld får icke eller Bya-laget rubbas, för inbördes missnöje. Men när någon Byaman öfverlämnar Jorden i annars mans händer, är Bolaget för hans del till ända." (Berch 1749, s. 33)

Även med den meningen som jag givit hushållsbegreppet så tillhör det dess natur att det kan existera i *kraft* av olika samhällsbildningar eller infra-strukturella förhållanden. Så fort personerna träder in i en viss personell eller territoriell krets, så träder de också in i något hushåll. De föds exempelvis in i en släkt och de ingår automatiskt som medborgare i något land. Personerna kan inte välja att ingå eller inte ingå i sådan *tvångs-sammanslutning*.

I förekommande diskussioner om välfärd och hushållning så är det mycket vanligt att rättigheterna, förmånerna och det *positiva* i samverkansformerna framhävs. Många av dessa positiva inslag i samhällsbildningarna måste emellertid betraktas som "friheter" och "undantag" från en grundmängd av *negativa* inslag i samhällsbildningen. Det som Anders Berch och hans elever därför framför allt diskuterar är förekommande skyldigheter, besvär och pålagor som karaktäriserar bolagen och sällskapen. Det blir därigenom även naturligt att *politik* betraktas som ett inslag i hushållningen tillsammans med ekonomi och "kameral-vetenskap". Den senare rör beskattning och penning-circulation med grundsynen att pengar är *hjälpmedel* i hushållningen. I övrigt handlar det om att formulera olika slags *ordnings-stadgor* för att upprätthålla och förbättra den allmänna bekvämligheten i samhället. Så bör exempelvis, enligt Anders Berch, invånare i en stad åläggas att bygga sina hus i enlighet med ett visst gatumönster och helst i sten för att minska risken för allvarliga bränder.

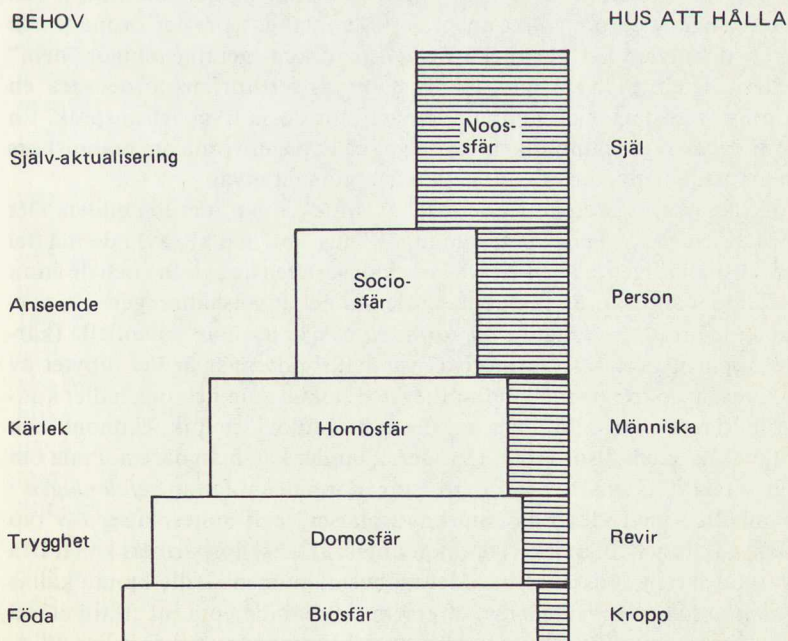
8.5 Skiss till en sfär-hushållning

För att något indikera vad det är för ny typ av hushållningslära som jag tror är erforderlig, så skall jag i det följande skissera en hushållningslära som baserar sig på det allmänna synsätt som utvecklats i det föregående. Hushållningen tänkes därvid bestå av att *hålla hus* av olika slag, alltifrån konkreta bostadshus över byar och samfälligheter till mer abstrakta

behållare av kulturella värden, t. ex. språket. Genom att utgå från en mycket vanlig och enkel modell för hur människans *behov* gestaltar sig, nämligen den modell som utvecklats av Maslow, och genom att till dessa behov associera olika slags "hus" och "cirkulationsfärer" i och genom vilka dessa behov kan tillgodoses, så erhåller vi en mycket enkel modell för vad som kan kallas *sfär-hushållning*.

Grundtanken är att behoven är separata men inbördes relaterade i en viss ordning, så att "högre" behov aktualiseras i takt med att "lägre" behov blir tillgodosedda. Möjligheten att "kompensera" brister av ett slag med tillskott av ett annat slag är begränsad. "Människan lever inte av bröd allena". Det är vidare så att behoven uppvisar olika grad av frekvens, varaktighet, kontextberoende och "utrymme" för sitt tillgodosende. Genom detta förhållande kan vi till de olika behoven associera olika slags kontext eller sfärer, i och genom vilka behoven kan tillfredsställas. I figur 2 görs ett försök att karaktärisera dessa förhållanden. Till de grundläggande behoven (enligt Maslow) av föda (physiological needs), av trygghet (safety), av kärlek (love), av anseende (esteem) och av själv-aktualisering (self-actualization), så kan vi associera fem motsvarande sfärer, vilka kan kallas biosfären, domosfären, homosfären, sociosfären respektive noosfären. De "hus" som hushållningen avser "hålla" i samband med behovstillfredsställelsen är de biologiska kropparna, de territoriella reviren, de sexuella människorna, de sociala personerna respektiv de psykiska själarna.

I den *första* sfären är det de fysiologiska behoven och behovet av *föda* som träder i fokus. Det är de biologiska *kropparna* som utgör "hus" att "hålla" (vid liv). Även djurens och växternas kroppar, särskilt de domesticerande organismerna, bör inräknas i denna del av hushållningen. De

Figur 2. De fem grundläggande sfärerna i en sfär-hushållning.

olika kropparna ingår i *biosfären* och påverkar den allmänna cirkulationen av olika slags grundämnen i denna, via s. k. metabolism. Denna del av hushållningen kan kallas *kosthållningen* och inkluderar det som f. n. brukar betecknas som jordbruket med binäringar. Behovet av föda följer en ganska utpräglad rytmik och har relativt hög frekvens. Med hänsyn till de ekologiska kretsloppen måste man anse att behovstillfredsställelsen har en kontext med maximal uträckning och omfattar i princip hela jordklotet. Varje levande varelse "bär" ju på byggstenar som kommer från jordens alla hörn och som omsätts kontinuerligt och diskret.

I den *andra* sfären är det behovet av *trygghet* som accentueras. Det är de biologiska varelsernas (särskilt människornas) boningar, nästen och *revir* som utgör "hus" att "hålla" (som "fästen") i denna del av hushållningen. Även de mer utsträckta reviren i form av nationella territorier bör inräknas som "hus" att hålla. De olika reviren är utrymmen i *domosfären*, dvs. den jord eller det territorium som möjliggör "ockupation" av bostads- och vistelseutrymmen. Eftersom de aktuella "husen" i allt väsentligt utgörs av vanliga, konkreta hus, så påverkar behovstillfredsställelsen i mycket hög grad utsträckning omsättningen av de riktigt tunga, bärkraftiga och volyminösa ämnena i samhällsbyggnaden (av typ byggnadsmaterial, sten och grus). Såsom talesättet "Mitt hem är min borg" indikerar, så skulle denna del av hushållningen kunna kallas *hemvärnet* eller hushållning i inskränkt bemärkelse. Uppenbarligen måste stora delar av försvaret, byggindustrin och fysisk samhällsplanering (markhushållning) inkluderas i denna del av hushållningen. Behoven av trygghet torde variera kraftigt över åldrarna men torde ha en viss konstant "grund-intensitet". Det torde även finnas ett visst åldersberoende angående utsträckningen på det revir eller territorium som människorna har behov av att känna sig trygga inom och känna sig hemma i. Barn och vuxna har därigenom olika anspråk på "hur långt" som den ordnade och fredade tillvaron skall sträcka sig, dvs. vad som egentligen utgör "hem" eller "hembygd". De nuvarande staternas territorium torde vara en rimlig "minsta gemensamma nämnare" för dessa trygghetsanspråk. En stor del av regionalpolitiken kan sägas gå ut på att värna om människors hem och hembygd på den lokala och regionala nivån.

I den *tredje* sfären är det behovet av *kärlek* som träder in i bilden. Det är de sexuella *människorna* som utgör "hus" att "hålla" (av) i denna del av hushållningen. Till en viss del bör kanske även de avlidna och de ännu ofödda människorna inkluderas i denna del av hushållningen. De sexuella människorna ingår i *homosfären*, dvs. kretsen av potentiella (kärleks-)partners. I s. k. "primitiva" samhällsbyggnader är det utbytet av äktenskapspartners mellan familjer och släkter som helt och hållet konstituerar samhällsbyggnaderna, deras kosmologi, politik, ekonomi och allmänna samhällsordning. I moderna länder kan man däremot tala om en särskild äktenskapsmarknad, som normalt omfattar *befolkningen* i samhället, med särskilda "marknadsplatser" och mötesplatser (av typ danspalats och folkparker) där potentiella äktenskapspartners kan träffa varandra rent fysiskt. Denna del av hushållningen skulle kunna kallas (*familje*)*sam(man)hållningen*, eftersom det handlar om att få till stånd och värna om olika slags primärgruppsbildningar av typ familjer, bl. a.

i och för *reproduktionen* av befolkningen. Förutom vårdsektorn kan delar av undervisningssektorn och arbetslivet inräknas i denna del av hushållningen, eftersom dessa tillhandahåller lämpliga mötesplatser för sexuella människor i lämpliga åldrar. Behovet av kärlek synes vara åldersberoende, men har tydligtvis en ökad intensitet under den andra fjärdedelen av livet (20—40 åringarnas parbildning). Till sakens natur hör att behovstillfredsställelsen endast kan ske i en krets av sexuella människor. Tillfredsställelse av kärleksbehovet i andra kretsar, bland djur, ting eller andeväsen, brukar vara tabubelagt. S. k. "andlig" kärlek betraktar jag dock som en aspekt på själv-aktualisering (enligt nedan).

I den *fjärde* sfären är det behovet av *anseende* som aktualiseras. Här är det de sociala *personerna* som utgör "hus" att "hålla" (i respekt). Även vissa typer av s. k. juridiska personer, anfäder och vissa "andeväsen" bör inkluderas i denna del av hushållningen. De sociala personerna utbildas och definieras i *sociosfären*, dvs. via samhällseliga strukturer, institutioner och språk. För att kunna erhålla ett anseende måste personerna på olika sätt "visa sig", "uppenbara sig" och på andra sätt "visa vad de går för". Att visa respekt för en person betyder ordagrant att "åter-se" en person, dvs. "känna igen" eller "placera" en person. Att vara *berömd* är emellertid inte samma sak som att ha anseende. Man kan ju vara berömd för att vara en odåga! Den aktuella delen av hushållningen kan kallas *respekt-hållningen*. Denna är med nödvändighet förenad med en utpräglad *ojämlikhetspolitik*. Det handlar ju om att i praktiken *göra åtskillnad* mellan personer, sådana som bör mötas med tillbörlig respekt och sådana som man inte behöver fästa avseende vid. Ett viktigt instrument för denna åtskillnad är tilldelningen och förläningen av olika slags utmärkelser, titlar, examina och andra *märkvärden*. Genom dessa får personerna olika grad av behörighet och tillträde till exempelvis beslutsförsamlingar och finare middagar. Det bör påpekas att många av dessa märkvärden kan förvärfvas genom särskilt föreskrivet förvärvsarbete, exempelvis vissa examina. Detta förvärvsarbete skulle emellertid sakna mening om inte respekt-hållningen verkligen upprätthåller ojämlikheter med avseende på personernas anseenden. Som tidigare påpekats torde en stor del av insatserna i det traditionella arbetslivet kunna tolkas som uttryck för behovet av anseende. Det är nämligen framför allt i det publika verksamhetssystemet som människor kan "visa vad de går för" och därigenom erhålla respekt och anseende. En stor del av det som sker inom idrotten går att nysta upp utifrån ett sådant perspektiv (Wallin 1982). Behovet av respekt torde vara särskilt utpräglat under den vuxna delen av livet, särskilt då anseendet *som person*. Anseendet *som människa* bestäms av mer familjära förhållanden och kräver inte samma "publika framträdande" som det mer professionella anseendet. Uppenbarligen kräver de olika slagen av anseende mycket olika kretsar av "bedömare", varför kretsen kan variera från den egna familjen till en internationell krets av experter inom något sakområde.

I den *femte* och avslutande sfären så är det behovet av *själv-aktualisering* som är överväldigande och dikterar personernas göranden, låtanden och undlåtanden. Nu är det personers egna "Jag", de psykiska *själarna*, som utgör "hus" att "hålla" (helade). Det handlar om inget mer

och inget mindre än att *aktualisera "sig själv"*. Uppenbarligen måste denna del av hushållningen avklaras helt och hållet *individuellt*, i verklig genuin mening. De psykiska själarna lever och frodas i något som skulle kunna kallas *noosfären*, dvs. idéernas värld. Denna del av hushållningen kan kallas *livshållningen* (eller *idéhållningen*) eftersom det handlar om att *leva sitt (eget) liv* och inte någon annans. Det gäller att få klart för sig vem "Jag" är bland alla de varelser som finns. I vissa kulturer, t. ex. den österländska, så framstår "Jag" endast som *en instans* av en universell livsvilja eller världssjäl. I andra kulturer, t. ex. den västerländska, så framstår däremot "Jag" som en mycket speciell, märklig och unik varelse som måste skilja sig från mängden och från de övriga själarna. I västerlandet finns det en föreställning om att själen erhålls som en slags *individuell ranson* av själsvätska, vilken inryms i kroppen och kan lämna den. I österlandet blir motsvarande föreställning snarare att människorna badar i en kommunal bassäng fylld med en gemensam själsvätska. Det är tillvaron och världen som är besjälad, snarare än människorna. Därigenom blir det också *världens väsentligheter* (dess väsen) som uppenbaras vid själv-aktualisering i österlandet, snarare än de individuella "Jag"-en.

Det finns en grundläggande och djupfilosofisk problematik i samband med själv-aktualisering. Mycket tyder på att själv-aktualisering innebär att "Jag" *upphävs* (förlorar sig, glömmet bort sig själv, kommer i ett tillstånd av transcendens), snarare än att "Jag" *framhävs* (visar sig, träder fram, realiseras). Det handlar således mer om *självutplåning* än om *själv-upptagenhet*. Möjligen kan det därför vara så att den i västerlandet omhuldade individualismen och strävan efter att *visa upp sig* inför (om-)världen i själva verket försvårar och till och med förhindrar själv-aktualisering. Med den ovanstående tolkningen av själv-aktualisering så innebär ju denna att man lugnt och sansat *låter världen visa sig* och försöker finna sig själv däri, snarare än att man försöker visa upp sig själv inför världen.

Det är uppenbarligen mycket problematiska "hus" som det gäller att "hålla" i denna del av hushållningen. Liksom Anders Berch måste man nog därför anse att *religion* och olika slags metafysiska inrättningar är av central betydelse för den allmänna hushållningen och för medborgarnas sällhet. I denna del av hushållningen aktualiseras även den mängd av olika *symbolvärden* som människorna till och med kan offra sina liv för. I alla samhällsbildningar torde sådana "irrationella" och "högre" värden förekomma. I själva verket torde varje "rationalitet" vara begränsad och endast kunna redogöra för olika slags *medel* för att uppnå olika syften och resultat. Dessa syften och *målför* verksamheten, vad livet "går ut på" och vad samhällsbildningen har för "mening", torde alltid vara svåra att komma åt genom "rationella" överväganden. Av det skälet kan även den förhärskande rationaliteten framstå som "irrationell" i takt med att "meningen" med tillvaron förändras, exempelvis vid övergången till en ny historisk epok.

8.6 Samhällets utvecklingsinriktning

Den ovan gjorda skissen till en sfär-hushållning är starkt orienterad till individerna och till vardagen. Hushållning måste emellertid även relateras till kollektivet och till historien. I det följande skall jag därför göra ett försök att betrakta sfär-hushållningen utifrån ett sådant mer kollektivt och historiskt perspektiv.

Människan, både som enskild varelse och som ett kollektiv, verkar ha ett allmänt behov av *sammanhang* i tillvaron. Men exakt vad som uppfattas som splittrat, fragmentariskt och oordnat, och därigenom i behov av "helning", det torde variera från tid till annan. Även om vardagslivet kan framstå som rationellt inrättat, så måste emellertid denna rationalitet betraktas utifrån ett historiskt perspektiv. Det krävs en annan typ av metodik för att komma åt (de historiska) *målen* för hushållningen än den metodik som kan användas för att finna ut (de vardagliga) *medlen* för densamma. För att komma åt det förnuft som verkar i historien måste vi göra olika slags *abstraktioner*. Det gäller att få förståelse för det som ligger under det vardagliga, det självklara, det för-givet-tagna och den förhärskande rationaliteten i en given historisk epok. Det verkar finnas ett historiskt syfte eller en mening med samhällsbildningen, som dock vardagslivet endast fyller med innehåll, utan att själv kunna ändra på dess innebörd. Man skulle kunna tala om *historiens bärväg* eller om *kulturens grundval*.

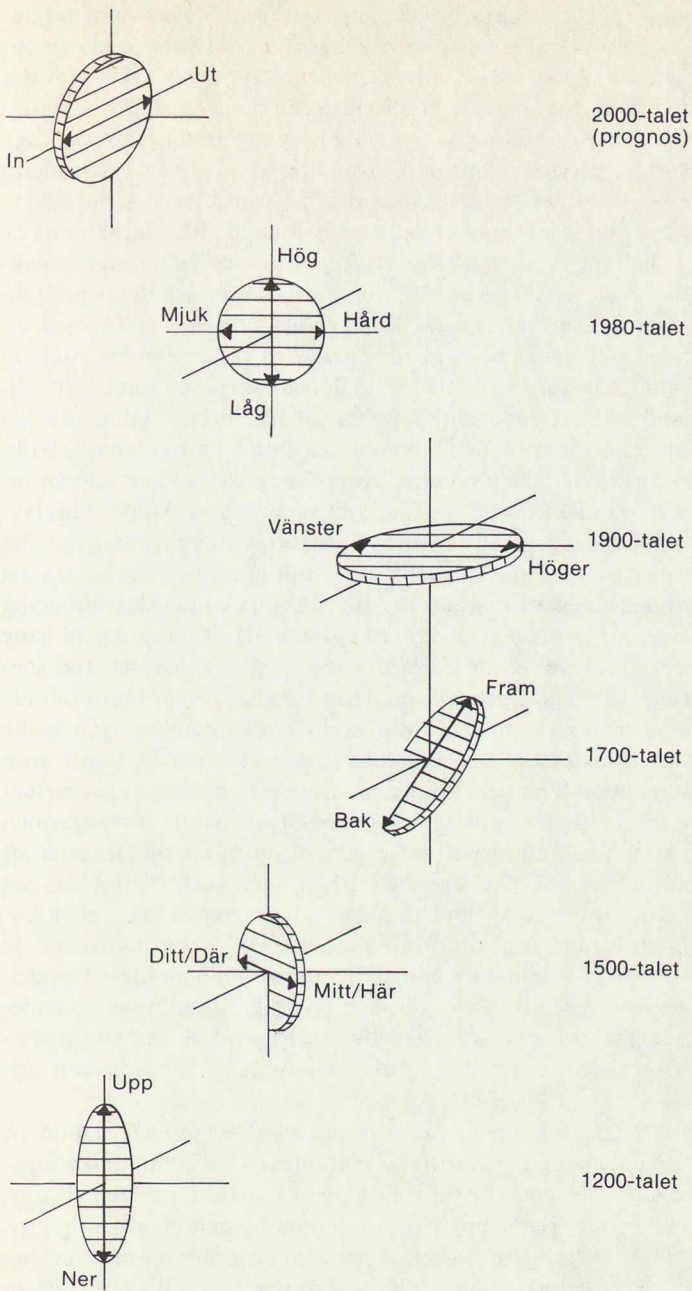
I varje historisk epok kan vi föreställa oss en *huvudaxel* kring vilken samhällsfrågorna s. a. s. cirkulerar. Huvudaxeln har en riktning som indikerar samhällsbildningens *huvudinriktning*. Huvudaxeln bär upp vardagslivet som ett historiskt skeende och konstituerar den normala dagordningen: allt det som förs upp som något att tala *om*, att göra något *åt* och att bekymra sig *för*. Allt detta är emellertid endast *avvikelser* från grundkursen och från det som är så självklart att man inte behöver och inte ens kan nämna det. Det som frågorna cirkulerar *kring*, det som kommunikationen sker *i* och det som konstituerar *meningen med tillvaron* blir inte självt uppfört på dagordningen. En sådan diskussion skulle vara alltför djärv och skulle innebära ett ifrågasättande av själva grunden för tillvaron (under aktuell historisk epok). Den historiska epoken kan därför verkligen sägas *grunda sig* på sin huvudaxel.

Huvudaxeln är inte bara *en* grundval utan även *ett* grundval. Den avspeglar *ett grundläggande val* som gjorts mellan två motsatta tendenser och indikerar ett förhållningssätt gentemot en grundläggande *motsättning* i samhällsbildningen. Mycket tyder nu på att huvudaxeln i den nuvarande historiska epoken håller på att vridas i takt med att samhällsfrågorna börjar cirkulera kring andra ämnen än de som gällt under den tidigare delen av 1900-talet. Genom att studera motsvarande svängningar under andra historiska skeden så kan man få ökad förståelse för vad en framtida strukturförändring skulle kunna innebära. Detta är i alla fall en tanke med det föreliggande försöket. Det handlar om en slags "fosterdiagnostik": att kunna bedöma den historiska situationens innebörd, *innan* den har förlossats (eller kanske aborterats). Nu handlar det verkligen om att *överlista historien*.

I figur 3 görs ett försök att teckna den svenska *mytooiden* (en sammansättning av *mytologi* och *ellipsoid*) och dess utveckling från medeltiden och fram till våra dagar, med en prognos för 2000-talet. En *mytooid* är en *ellips* i både språkvetenskaplig och geometrisk mening. Den är en *förkortning* av ett betydligt mer komplicerat skeende och är en *projektion* av en flerdimensionell rymdfigur (liknande en sfär eller en ellipsoid) på ett åskådligt plan. Den har två axlar, vilka kan kallas *huvudaxel* och *biaxel*. Om huvudaxeln representerar huvudmotsättningen och huvudinriktningen för samhällsbildningen, så representerar biaxeln de sekundära motsättningarna och de sekundära frågorna i samhället. Låt mig nu göra ett försök att sätt lite kött på dessa ben genom att ge samtalsämnen som cirkulerar kring dessa axlar ett historisk innehåll:

På 1200-talet fanns ingen föreställning om utveckling. Samhället var statiskt och bestod av relativt små, lösa sällskap. Tillvaron framstod som en *station*, en temporär uppehållsort för det som framstod som det egentliga livet, nämligen *själslivet*. Genom sockenbildning och ett gigantiskt kyrkobyggande kom kyrkan att bli tongivande för samhällsbildningen. Under denna epok framstår huvudaxeln som en *Upp-Ner-axel*. Huvudmotsättningen låg mellan Gud och Djävulen, motsvarande de två väsen som föreställandes härskar över Upp-riket (Himmelen) och Ner-riket (Helvetet). Det var *teologerna* som hade tolkningsföreträde angående tillvarons beskaffenhet och angav hur man lämpligen kunde komma Upp och hur man kunde undvika att komma Ner. Möjligen kan man betrakta *noosfären* som den del av tillvaron som helades under denna epok. Föregående epokers motsättningar mellan Livet och Döden kunde delvid upphävas genom att människorna utrustades med själar och kunde erhålla evigt liv. Eftersom uppslutningen till förekommande frälsningsläror blev viktig för hushållningen (av själarna), så kom många av de blodiga grälen att få karaktär av regelrätta *religionskrig* (t. ex. i form av korståg).

På 1500-talet började tillvaron förankras till det geografiska rummet. De gamla sällskapen och samhällsbildningarna stadgades och fick karaktär av byar och städer. Tillvaron framstod som ett *rike*, ett omgärdat revir som möjliggjorde mer permanent och fast bosättning. I stället för *själslivet* var det nu *jordelivet* som accentuerades i dubbel bemärkelse. Genom kronans försorg blev människorna fast förankrade till jorden, som bönder och fastighetsägare. Det blev också Kungen, snarare än Guden, som skulle tjänas och betjänas. Huvudaxeln fick karaktär av en *Ditt/Där-Mitt/Här-axel*, med en allmän strävan att utvidga reviren och de inhägnade territorierna, bl. a. genom inkorporeringar av "Ditt/Där" med "Mitt/Här". Huvudmotsättningen låg mellan Centrum och Periferi, motsvarande det som var huvudsaken eller huvudstaden att försörja (hovet) respektive det som låg mer perifert och var beskattningsbart. Det var *herrarna* i form av kung, adel och jordägare som hade tolkningsföreträde angående tillvarons beskaffenhet, inte minst jordens beskaffenhet. Det var *domosfären* som under denna tid helades (till ett territoriellt rike). Föregående epoks motsättning mellan Gud och Djävul, mellan positiva belöningar och negativa bestraffningar från högre okända makter, kunde delvis upphävas genom att människorna erhöi beskydd och

Figur 3 Den svenska myotoidens utveckling sedan medeltiden med en prognos för 2000-talet.

en viss trygghet genom herrarnas försorg. Det fanns också vissa möjligheter att "köpa sig" en plats i Himmelen, genom avlatsbrev o. dyl., utan att behöva ägna all sin tid åt Gudstjänstgöring. Av många skäl blev det viktigt att etablera sammanhängande riken. Flertalet blodiga gräl under denna epok kom därigenom att få karaktär av regelrätta *territorialkrig*.

På 1700-talet började tillvaron föras in i tiden på allvar. Ett modernt samhälle med hela dess infrastruktur och driftsproblematik började ta form. Under föregående epoker hade hushållningen haft karaktär av en förråds-hushållning och med naturkrafterna som de viktigaste produktivkrafterna. Nu upptäcktes emellertid människorna och deras produktions-resurser. Tillvaron framstod alltmer som en *nation*, ett folk och ett land, som det gällde att förena i både fysisk och social mening. Nu kom *näringslivet* i fokus för intresset. Det gällde att skapa ett nationellt välstånd, bland annat genom att uppodla jorden, bryta malm, utvidga hantverket, transporterna, och handeln. Dessutom befrämjades folkökning. Den nya huvudaxeln blev en *Fram-Bak-axel*, med en allmän insvängning av samhällsbildningen mot ett särskilt utvecklingsplan. Huvudmotsättningen låg mellan Tiden och Historien eller mellan Kapitalet och Arbetet, motsvarande det som krävde/initierade utveckling och det som utgjorde trögheter för att utvecklingen skulle kunna ske tillräckligt fort. Det var upplysningsmän, *vetenskapsmän* och författare som hade tolkningsföreträdare angående tillvarons nya beskaffenhet och vad som s. a. s. rörde sig i tiden. Det var även dessa som hade tolkningsföreträdare angående hur den nyupptäckta resursen i form av befolkningen skulle nyttjas. Möjligen kan man betrakta *homosfären* som den del av tillvaron som helades under denna tid. Föregående epokers motsättningar mellan Rikedom och Fattigdom kunde delvis upphävas. Ärva förmågor och förmögenheter förlorade i betydelse genom de nya möjligheterna att *förvärva* förmågor och förmögenheter, bl. a. genom förläning av fast egendom mot utbyte av personliga prestationer (som riddare eller ämbetsmän) och genom frälsning från skattebesvär genom motsvarande samhällstjänster. En allmän ståndscirkulation möjliggjordes. Uppdelningen mellan "närande" och "tärande" befolkningsgrupper tolkades emellanåt som motsättningar mellan klasser. Regelrätta *klasskrig* utkämpades därför under denna tid, vanligen i form av inbördeskrig och revolutioner.

Under 1900-talet började tillvaron framstå som ett *samhälle* i modern mening med en utbyggd infrastruktur och finmaskiga kommunikationsnät mellan olika delar av samhällsbildningen. Själva styrningen av samhällsutvecklingen började emellertid accentueras som en allvarlig problematik. Från att tidigare ha betraktats som en resurs av samma slag som inom växt-riket eller djur-riket, så började befolkningen framstå som de reella makthavarna, särskilt efter rösträttsreformerna i början av 1900-talet. Genom de två världskrigen blev det också allt mer uppenbart att *samhällslivet* måste lyftas upp som det centrala livet för människorna med allt vad därtill hör, även emotioner och icke-materiella värden. Samtidigt blev det allt tydligare att utvecklingen även hade en baksida, bl. a. genom att delar av miljön försämrades och genom att sårbarheten ökade. Det kapitalistiska produktionssättet hade emellertid blivit så pass

väl implementerat i samhällsbildningen att det generade en mer eller mindre autonom ekonomisk utveckling med (som en del menade) sina alldeles egna rörelselagar. Huvudproblemet blev nu inte Fram eller Bak, utan själva kursen i utvecklingsplanet. Skulle man försöka korrigeras kursen (åt Vänster) eller undvika reglering för att låta utvecklingen följa den "rätta" kursen (åt Höger)? Ja, det var det stora spörsmålet under större delen av 1900-talet. Huvudaxeln framtonade därför som en *Höger-Vänster-axel*. Den nya motsättningen låg mellan Marknaden och Staten, motsvarande de två väsen som föreställdes härska över den "spontana" respektive den "reglerade" utvecklingen. Det var framför allt ekonomer och politiker som hade tolkningsföreträde angående tillvarons, och särskilt då samhällsekonomin, beskaffenhet. Möjligen kan man betrakta *sociosfären* som den del av hushållningen som helades under denna epok. Föregående epoks motsättning mellan Kapitel och Arbete kunde delvis upphävas genom en särskild "blandning" av ekonomi och politik och genom omfattande fördelnings- och omfördelningssystem med avseenden på välfärdsproduktionen. Genom att låta olika intressen bli företrädare i både företag (på Marknaden) och i myndigheter (i Staten), så har förekommande *politiska krig* kunnat ske genom ordväxlingar och andra mindre blodiga uppgörelser. På den internationella nivån har dock dessa motsättningar angående samhällsutvecklingars styrning fått mer skrämmande uttrycksformer, bl. a. i den s. k. Öst-Väst-konflikten.

Under slutet av 1900-talet har en allt större del av utvecklingsplanets avigsida visat sig, särskilt i samband med de *uppbromsningar* av Väl-Färden som emellanåt måste ske för att bl. a. få "utbud" eller "efterfråga" i "balans". Enligt en växande kriteriskara är det emellertid inte (bara) *kursen* det handlar om, utan om (väl-)färden *som sådan*. Utvecklingen, säger man, barkar varken åt Höger eller Vänster, den *barkar åt Skogen*. Härigenom ifrågasätts grunden för den nuvarande historiska epoken.

Den *nuvarande* svenska mytooiden kan sägas ha *två axlar*, vars resultat i form av en huvudaxel och en biaxel ännu ej har utlinjerats. Den första axeln är principiellt ny. Den kan beskrivas som en *Hög-Låg-axel* och indikerar huruvida *driften* av samhällsbildningen skall ske med Hög eller Låg energi- och resursförbrukning. Eftersom en drift med hög resursförbrukning inte kan motiveras *i sig*, så tyder mycket på att Höglinjen förutsätter Väl-Färd i den förhärskande meningen, dvs. en inriktning mot materiell resurstillväxt och ökad varukonsumtion. Det ligger nära till hands att tro att välfärden skulle upphöra vid en Låg-inriktning av driftens resursförbrukning. Detta är emellertid inte alls nödvändigt. Möjligen kommer Väl-Färden (välfärden *som mening*) att upphöra, eftersom driften vid en sådan inriktning tenderar att inriktas mot något annat än välfärd i förhärskande mening, exempelvis mot *värnandet* av olika "hus" i hushållningen och mot *re-produktionen* av inslagen i samhällsbildningen (snarare än mot avyttringar och mot produktionen av inslag i samhällsbildningen). Det är denna problematik som accentueras av den andra axeln i den nuvarande mytooiden. Den kan karaktäriseras som en *Mjuk-Hård-axel* och kan ses som en rest från föregående epok. Vad det handlar om är huruvida driften av samhälls-

bildningen skall ske under Mjuk eller Hård samhällskontroll, dvs. om man skall kunna "lita" på att samhället "fungerar" endast genom att förlita sig på mjuk, primär och familjär kontroll av medmänniskorna eller om man mer allmänt måste etablera en mer hård, sekundär och närmast polisiär kontroll av "personalen" och de som sköter driften av förekommande anläggningar och försörjningssystem. Medmänsklighet respektive terrorism är vad det handlar om att bemästra, som regel och som undantag. I en samhällsbildning med ett fåtal större, närmast automatiserade driftsanläggningar med hög realkapitalintensitet skulle man kunna tänka sig en utvecklad Hård-linje för att kunna lita på driftsorganisationen. I en samhällsbildning med många små, mycket personallintensiva driftsanläggningar torde en Mjuk linje vara nödvändig för att driften skall kunna ske effektivt, både vid Hög och Låg energi- och resursförbrukning.

Mot bakgrund av vad som ovan sagts och med hänsyn till den diskussion jag tidigare fört om hushållens relativa betydelse i den framtida hushållningen, så kan man våga sig på en prognos för den svenska mytooidens utseende i framtiden. De kraftiga korrelationerna mellan de två axlarna torde innebära att resultatanten i form av en ny huvudaxel blir en *kombinerad Låg & Mjuk — Hög & Hård*axel, vilken kan tecknas som en *Inåt-Utåt*-axel. Det som kampen framöver handlar om är därför om att fastställa vilken assymetri som skall gälla för axeln: *Inåt som mål* eller *Utåt som mål* för samhällsbildningens fortsatta tillväxt.

Att växa *Utåt* skulle innebära att hög resursförbrukning kombineras med hård samhällskontroll av medborgare för att kunna lita på driftsorganisationen även vid hög sårbarhet och svagmotiverad personal. En sådan lösning innebär en fortsatt *kvantitativ* tillväxt av den nationella, *materiella* förmögenheten, en *utvidgning* av den naturgeografiska resursbasen (bl. a. genom utlandsinvesteringar), en *vidareutbildning* av befolkningen mot allt snävare kompetensområden för att kunna tillvarata landets komparativa fördelar inom humankapitalintensiva produktområden, en *breddning av de ekonomiska kontaktytorna* med allt fler länder och en mer allmän intensifiering av de *utåt-riktade* intressena i samhället.

Att växa *Inåt* skulle, omvänt, innebära att låg resursförbrukning kombineras med mjuk samhällskontroll, bl. a. därför att en stor del av driften förankras till hushållen, vilka redan praktiserar ett embryo till en sådan driftsorganisation. En sådan lösning skulle innebära en mer *kvalitativ* tillväxt av den kulturella, *immateriella* förmögenheten, en *inväxning* i en given naturgeografisk miljö (det svenska landskapet), en ökad betoning av *bildningen* för att få en ökad förståelse och kompetens för hur olika delar av samhällslivet hänger samman, en *fördjupning av den historiska förankringen* genom tillvaratagande av det kulturella arvegodset bland annat inom litteraturens område och en mer allmän strävan att odla gemensamma mellanvaranden (av typ bygder och språk) såsom varandes uttryck för vårt minsta gemensamma och *inåt-riktade* intresse: vad det innebär att vara människa.

8.7 Avslutning

Det finns inte här utrymme att vidareutveckla den skiss till sfärhushållning som givits i det föregående. Låt mig ändå avslutningsvis peka på några av de förhållanden som bör bli föremål för mer djupgående studier, kanske särskilt i ett regionalpolitiskt sammanhang.

Den enkla skissen för mänsklig behovstillfredsställelse antyder att det egentligen finns endast svaga och indirekta kopplingar mellan mänsklig behovstillfredsställelse och de materiella resursernas omfattning och omsättning. Det finns exempelvis inga direkta samband mellan produktionsvolymen av bilar och tillgodoseendet av behovet av anseende. Möjligen är det endast på ytan som det är *bruksvärden* som framställs i det moderna arbetslivet. I grunden kan det handla om *märkvärden* och andra mer "märkvärdiga" saker, vilka inte nödvändigtvis behöver ha så stor "skrot-halt" (materieellt bärarunderlag). Genom en mer utarbetad respekt-hållning skulle människor kunna erhålla ökat anseende med betydligt mindre kostsamma metoder. Det bör vidare betonas att många av de "högre" behoven till sin natur inte kan tillgodoses genom traditionell produktion och avyttring av nyttigheter på marknaden. Varken kärlek eller anseende kan tillgodoses genom förvärv av handelsvaror.

Skissen till en ny hushållningslära indikerar att det finns många mer subtila "produktionsanläggningar" än vad som brukar inräknas i den traditionella föreställningsramen. De lokala samhällsbildningarna med deras mycket komplexa och finmaskiga kontakt- och associationsnät är exempel på sådana produktionsanläggningar som det gäller att värna om. Det är nämligen inte särskilt lätt att bygga upp motsvarande infra-media- och ultra-strukturer sedan de väl raserats. Liksom språket lever de på att brukas.

De olika sfärer som urskiljts i hushållningen antyder att det även i moderna samhällen finns olika *cirkulationssfärer* med begränsade utbytesmöjligheter mellan sfärerna. Det finns med andra ord anledning att även beakta andra kretslopp och ämnesomsättningar än penningcirkulationen. För kosthållningen på lång sikt blir det exempelvis nödvändigt att närmare studera de naturliga kretsloppen av olika *grundämnen*, t. ex. N-, P-, K-cyklerna i biosfären, bland annat för att få förståelse för hur jordens avkastningsförmåga påverkas av den moderna jordbrukstekniken.

Något som är av särskild betydelse för hemvärnet och det som sker i domosfären är att kunna fånga upp hur olika slags *rykten* cirkulerar bland befolkningen. Möjligen finns det andra territoriella indelningar än de nuvarande som bättre överensstämmer med en naturlig hemvärnsorganisation. Det ryktas exempelvis om fred i Norden, vilket skulle kunna fångas upp och förankras bland människorna genom att successivt upplösa nuvarande statsgränser inom Norden till förmån för ett enat Norden som hemvist för Nordborna. Många av de regionalpolitiska problemkomplexen skulle därvid kunna lösas inom ramen för en helt ny, men kanske ändå gammal och historisk förankrad, regionindelning som skär tvärs över nuvarande statsgränser, exempelvis ett "Same-land" i form av nordkalotten, ett "Örestad" i Öresund etc.

Då det gäller familje-samman-hållningen och det som sker i homosfären, så är det viktigt att få bättre förståelse av hur olika biologiska, sociala och materiella arv, förmågor och förmögenheter sprids och fördelas över befolkningen. Det kanske finns vissa förtjänster med en mindre utpräglad jämlikhetspolitik med avseende på personer om skillnaderna ändå utjämnas över tiden, genom att personerna ingår i olika släkter, grannskap och bekantskapskretsar genom vilka de kommer i åtnjutande av andras rikedomar. Av samma principiella skäl kan man tänka sig en mindre utpräglad regional jämlikhet med avseende på enstaka resurser (t. ex. högre utbildning) eftersom resurserna ändå kan fördelas genom resor och andra fördelningsmekanismer. Vad som sker i homosfären är av fundamental betydelse för själva *befolkningsreproduktionen*. Liksom under 1700-talet blir det nödvändigt att mer i detalj syna hur denna gestaltar sig för att få bättre underlag till befolkningsfrågans lösning.

Då det gäller respekt-hållningen och upprätthållandet av ojämlikheten mellan personerna, med hänsyn till deras anseenden, så finns det uppenbara motsättningar mellan detta och den jämlikhetspolitik som drivs. Det är därvid viktigt att ha klart för sig att *anseenden* kan spridas och fördelas via olika slags *associationsnät*, vilket gör att personerna kan åtnjuta delar av andra personers anseende. Det bör även noteras att alla svenskar har en klar fördel av att *Sverige* har ett gott anseende, exempelvis vid utlandsresor och de bemötanden som därvid sker. Man kan mycket väl tänka sig att sådant anseende även kan förvärvas av olika *bygder*, vilket skulle kunna utnyttjas i marknadsföringen av olika regionala produkter.

Då det gäller livshållningen och det som sker i noosfären, så torde intresset för mer "andliga" och "metafysiska" frågor öka i takt med att kulturklimatet växlar från sinneskultur till idékultur. I samband därmed blir det viktigt att försöka *sälla* idéer, så att inte alltför menliga föredömen smyger sig in i de enskildas livshållningar. Spridningen av föredömen, idoler och hjältefigurer via massmedia är därvid särskilt viktigt att få klarlagt.

Den skissartade historiska analysen pekar mot att det framöver blir *biosfärens* tur att helas. Den motsättning mellan Natur och Kultur som karaktäriserar föregående epoker skulle därvid kunna upphävas till förmån för en *symbios* mellan det naturliga och det artificiella i människans värld. Det kanske är tur att ingen ännu har skaffat sig tolkningsföreträdare för hur en sådan tillvaro är beskaffad. Detta kan kanske verka stimulerande på många människor att själva försöka tolka tillvaron i sådana termer. Uppenbarligen handlar det mycket om att skapa eller återskapa en slags *mytologi* som knyter samman biosfären med noosfären, så att de riktigt stora sammanhangen i livet kan ges en tolkningsram. Ett försök i den riktningen finns i den s. k. *Gaiahypotesen* (Lovelock 1979), varigenom hela biosfären framstår som en gigantisk organism med människosläktet som ett centralt nervsystem i denna med stora och viktiga uppgifter framför sig. Under alla förhållanden får man räkna med att vi på nytt tvingas försöka sätta oss in i den *sfärernas harmoni* som tidigare föreställts gälla i tillvaron. Ur både allmän politisk och regio-

nalpolitisk synvinkel är det därvid viktigt att etablera ett samspel mellan det som sker lokalt och det som sker globalt. Genom att *tänka globalt men handla lokalt* skulle de individuella vardagslivet på lokal nivå kunna fås att harmoniera med den mänskliga historien på global nivå.

Litteraturreferenser

- Berch, A. (1747): *Inledning til Almänna Hushållningen, innefattande grunden till Politie, Oeconomie och Cameral Wetenskaperne*, Stockholm.
- Berch, A. (1765): *Om Bya-lag, efter Sveriges lag*, Uppsala.
- Burns, S. (1975): *The Household Economy*, Beacon Press, Boston.
- Kosik, K. (1978): *Det konkratas dialektik*, Röda Bokförlaget, Göteborg.
- Lovelock, J. E. (1979): *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, London.
- Maslow, A. H. (1968): *Towards a Psychology of Being*, Princeton.
- Soule, G. (1955): *Time for Living*, The Viking Press, New York.
- Wallin, E. (1980): Vardagslivets generativa grammatik, Liber Malmö.
- Wallin, E. (1982): "Den idrottsliga värdigheten", *Idrottsforskaren*, 7, nr. 1, mars 1982, s. 33—43.

KUNCI BIRU
1984-03-14

Statens offentliga utredningar 1984

Kronologisk förteckning

1. Sociala aspekter på regional planering. I.
-

Statens offentliga utredningar 1984

Systematisk förteckning

Industridepartementet

Sociala aspekter på regional planering. [1]

